

**DELHI UNIVERSITY
LIBRARY**

DELHI UNIVERSITY LIBRARY SYSTEM

To 015:9x8:1x 0-2065

No 82364

Date of release of loan

Book should be returned at or before the date to be stamped below.
A due charge of 10/- will be charged for each day the book is
overdue.

Poona Oriental Series No. 49

श्रीममटाचार्यविरचितः
॥ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोळासः

(प्रदीप, उद्योत, प्रभा, संकेत, चंद्रिकादिटीकोळूत—
टिप्पण्यादिभिः सनाथीकृतः सुसंस्कृतश्च)

THE
K A V Y A P R A K A S A
OF
M A M M A T A

Ullasa X

(The Late Prof. Chandorkar's edition thoroughly revised
and critically edited with additional extracts from
Sanskrit Commentaries—*Pradīpa, Udyota, Prabhā,*
Sanketa, Chandrikā etc.,—explanatory notes and
Translation into English)

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph.D.

SOMETIMES PROFESSOR OF SANSKRIT,

S. D. COLLEGE, CAWNPORE

POONA
ORIENTAL BOOK AGENCY
1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

	Rs. Ab.
1. Padmapurāṇa and Kālidāsa.	... 2--0
2. Jayamaṅgalā.	... 2—0
3. Saduktikarṇāmīta.	... 10—0
4. Sāṅkhyakārikā—Gauḍapādabhāṣya.	... 2—0
5. Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudi.	... 3—0
6. Bhāminivilāsa	... 2—0
7. Kāvyaprakāśa, X	... 3—0

{ For Abbreviation, see page 212 }

*Printed by : S. R. Sardesai, B.A., M.L.B., at the Samarth Vidyalaya's
 'Samarth Bharat Press', 947 Sadashiv Peth, Poona 2.
 Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency,*

P R E F A C E

The excellent edition of the tenth Chapter of Kāvya-prakāśa prepared by the late Prof. D. T. Chandorkar, Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona, has long been out of print. The work of revising and re-editing it fell upon my shoulders and I owe an explanation for introducing the changes. The former edition contained the texts of only two commentaries, *viz.*, Pradīpa and Udyota. When the old edition was first published these two commentaries were still in Ms. form. Hence it was necessary to print them. But now, as most of the important commentaries are published, I thought it fit to introduce a change. I have followed the line adopted by the late P. Vamanacharya Jhalkikar and made a selection from various commentaries, adding my explanations where necessary. One thing which I considered of great importance is that the sense of the verses cited as illustrations should be clear to the student before he can understand and appreciate the figures in them. Hence, except for very easy verses, every verse has been explained in the Tīkā. I differ from Jhalkikar's method in that I have ascribed every quotation to its source and put it in inverted commas. All what is not in inverted commas is mine. Again, I have tried to be brief and to the point. In the Notes also some important matter has been added. In the Appendix containing the list of Alāṅkāras recognised by other rhetoricians but ignored by Maṇīmāṭa, complete verses and not pratikas have been quoted.

The arrangement of headings, corner-citations, etc., is an idea of Dr. N. G Sardesai. He has rendered me great help in other ways also and I take this opportunity of expressing my sincere thanks to him.

I would be failing in my duty if I do not thank Professor R. D. Ranade, Head of the Department of Philosophy, Allahabad University, who very kindly lent to me his own copy of Chandorkar's edition where he has some marginal notes written while he was studying the book. These notes have been very useful to me at places.

Ahmedabad
October 1st, 1935 }

Har Dutt Sharma:

An Extract from Prof. Chandorkar's
PREFACE TO THE FIRST EDITION

The Appendix, however, contains a list alphabetically arranged, of all such *Alankāras* as have been admitted by other well-known rhetoricians but are not recognised by Mammata. For a full knowledge of these *Alankāras*, their definitions with examples as given by their respective authors have been supplied Explanatory notes in Sanskrit on such definitions and examples as require elucidation, kindly prepared for me by Mr. Vāsudev Shāstri, have been added. Lastly follows a brief criticism on each *Alankāra* showing why that *Alankāra* can be included under some one of Mammata's *Alankāras* or must be rejected as no *Alankāra* at all. Nearly the whole of this work of criticism has been done by Nāgojībhāṭṭa. In a few places, however, where he is silent, especially in the case of the *Alankāras* mentioned by the older rhetoricians, I have ventured to offer my own individual views. How far those views are right, I leave to the experts in this Science to determine.

In the Introduction, I have made an attempt to classify many of the *Alankāras* treated in this *Ullāsa* on the basis of a psychological principle. I am conscious of the imperfect nature of my classification. My object in attempting it, however, is simply to point out the way, and my hope is that others will follow and make the classification thorough and exhaustive.

D. T. C.

INTRODUCTION

Alankāras have been defined¹ by Mammaṭa in the eighth Ullāsa, as 'those which by beautifying a word and its sense generally serve to heighten a flavour, just as a necklace etc. by adorning the various limbs of the body serve to show a person to advantage.' In this book, he says² that the *Alankāra* is 'strikingness' itself. Again he says³ here that an extraordinary mode of statement constitutes the very life of an *Alankāra*. From all this, it will appear that an *Alankāra* corresponds to an English Figure of Speech which has been defined as 'A deviation from the plain and ordinary mode of speaking with a view to greater effect.'

Alankāras have been divided by Mammaṭa into three classes.—*Alankāras* of word, *Alankāras* of senses and *Alankāras* of both. अरुपास्, यथक् etc. are *Alankāras* of word, उपमा, रूपक् etc. are *Alankāras* of sense, and पुनरुत्कवद्भास् etc. are *Alankāras* of both.

The English Figures of Speech have been classified on the basis of the three operations of the Intellect or Understanding that they have reference to. 'Now our intellectual powers,' says Bain, 'are reducible to three simple modes of working. The first is spoken of under the names, Discrimination, or Feeling of Difference, Contrast, Relativity. It means that the mind is affected by change, as in passing from rest to motion, from cold to heat, from light to dark;

1. उपकुवंनित तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

दारादिवदलंकारास्तेऽनुपासोपमादयः ॥ K. P.

2. वैचित्र्यं चालंवारः । *Vide text* p. 6.

3. सर्वत्र गवीविधनिषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । *Vide text*

and that the greater and the more sudden the change, the stronger is the effect. The figure, denominated Antithesis or Contrast, derives its force from this fact. The second power is called Similarity of the Feeling of Agreement. This signifies that when like objects come under our notice, we are impressed by the circumstance, as when we see the resemblance of a child to its parent. The Figures named Simile, Metaphor, Allegory, are modes of increasing the force of style in this way. The third power of the intellect is Retentiveness or Acquisition. The ability to retain successive impressions without confusion, and to bring them up afterwards, distinguishes mind; it is a power familiarly known by the name Memory. Now the chief way that retentiveness or memory works is this:—Impressions occurring together, become associated together, as sunrise with day-light; and when we are made to think of one, we are reminded of the accompaniments. We cannot think of the sun's rising, without remembering day-light and the other circumstances that go along with it. Hence, the mental association of things contiguously placed, is a prominent fact of mind, and one of its many consequences is that we often name a thing by some one of its adjuncts; as 'the throne' for the sovereign, 'gold' for wealth. Such is the nature of the Metonymy.'

Many of the *Alankāras* treated in this *Ullāsa* may also be classified under these three intellectual operations as follows:—

A. Figures founded on Similarity

उपमा	उत्पेक्षा	निदर्शना
अनन्वय	रूपक	व्यतिरेक
उपमेयोपमा	अतिशयोक्ति I & III	सहोक्ति
प्रतीप	तुल्ययोगिता	समासोक्ति
आन्तिमान्	दीपिक I.	सामान्य

INTRODUCTION

संसदेह	प्रतिवस्तुप्रमा	मालित
अपहृति	व्याप्ति	अपस्तुतप्रशंसा V गम

B. Figures founded on Contrast

विरोध	अन्योन्य	अतिशयोर्चक II & IV
विभावना	विद्वेष	विनोक्ति
विशेषोक्ति	व्याघात	परिसंख्या
असंगति	अधिक	उत्तर II.
विषम	अतद् गुण	

C. Figures founded on Contiguity.

सूक्ष्म, स्मरण, उत्तर I, अपरतुतप्रशंसा I. II. III. & IV.

Miscellaneous.

कारणमाला, एकावर्ला, माशार्दापक, मार. These according to P. are शुखलान्यायमूल *Alankāras*,

काव्यलिंग, अर्थोन्तरन्यास, अनुमान. These according to P. are तर्कन्यायमूल *Alankāras*,

यथासंख्य	व्याजस्तुति	भाविक
पर्याय	पर्यायोक्त	प्रत्यनीक
परिवृत्ति	समुच्चय	उदात्
दीपक II	समाधि	तद् गुण
परिकर	स्वभावोक्ति	संसृष्टि
आङ्केप	श्लेष	संकर

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अतदगुणः	१११	उदाचम्	७४
अतिशयोक्तिः	४१	उदातम् अन्यविधम्	७४
अतिशयोक्तिः स्वर्वालङ्कारवीजम् १०९		उपमा	१
अधिकम्	९८	उपमा आर्थी	२
अनन्वशः	१६	उपमादोषाः, तेषामुक्तेव्वन्तर्भा- वश्च	१२४
अनुग्रासूदोषाः, तेषामुक्तेव्वन्त- र्भावश्च	१२३	उपमादोषाः अपरी, तयोरुक्ते- व्वन्तर्भावश्च	१२५
अनुमानम्	८२	उपमानस्याधिकये न व्यतिरेक.	४९
अन्योन्यम्	८९	उपमायाः कालादिभेददोषः	१२७
अपहुतिः	२८	उपमायाः कालादिभेददोषस्य क्वचिददोषता	१२७
अप्रस्तुतप्रशंसा	३३	उपमायाः लिंगवचनभेददोषः	१२६
अप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः, तस्यो- क्तेऽन्तर्भावश्च	१३२	उपमायाः लिंगवचनभेदस्य अदोषता	१२६
अर्थान्तरन्यासः	५८	उपमायाः पंचविंशतिविधत्वम्	१४
अर्थान्तरन्यासदोषः	१३०	उपमाविचारः	६
अलंकारदोषाणामुक्तेव्वन्तर्भावः	१२३	उपमा श्रौती	२
असंगतिः	९३	उपमेयोपमा	१७
असंगतविरोधाद्वेदः	९३	एकदेशविवरि रूपकम्	२२
आक्षेपः	५४	एकावली	१०१
उत्तरम्	९०	एकाश्रयानुग्रवेशः संकरः	१२१
उत्तरात्काव्यलिंगानुमान-		कारणमाला	८८
प्रश्नपरिसंख्यानां भेदः	९१	काव्यलिंगम्	७१
उच्चिक्षा	१८		
उत्प्रेक्षादोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च १३०			

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
नदगुणः	११०	मालोपमा	१५
—तुल्ययोगिता [२५८]	४७	मीलितम्	१००
वीपकम्	४५	वथासंस्थम्	५७
इष्टार्णतः	४४	यसकदोपः, तस्योर्क्षेऽन्तर्भावश्च	१२४
दोपगुणालकाराणां शब्दार्थो-		रक्षनारूपकम्	३६
भयगतस्वे नियामकम्	१२१	रक्षनोपमा	१५
निदर्शना	३१	रूपकम्	२१
निदर्शना अन्यविधा	३३	लुसोपमा	२
निरंगारूपकम्	२३	लुसोपमा (ह्रादिलोपे)	५
परंपरितरूपकम्	२५	लुसोपमा (उपमानलोपे)	५
परिकरः	८३	लुसोपमा (उपमेवेवादिलोपे)	१३
परिवृत्तिः	६८	लुसोपमा (धर्मलोपे)	७
परिसंख्या	८६	लुसोपमा (धर्मेवादिलोपे)	११
पर्यायः	७९	लुसोपमा (धर्मोपमानलोपे)	१४
पर्यायः अन्यविधः	८१	लुसोपमा (धर्मोपमानेवादिलोपे)	१२
पर्यायोक्तम्	७३	विनोक्तिः	६८
पूर्णोपमा	२	विमावना [२५९]	५५
प्रतिवस्तूपमा	४३	विरोधः [२५८]	६०
प्रतीपम्	१०४	विशेषः	१०७
प्रत्यनीकम्	९९	विशेषोक्तिः [२५८]	५६
भाविकम्	७०	विषयमः	९६
आंतिमान्	१०३	व्यतिरेकः [२५८]	४८
मालादोपकम्	४६	व्याधातः	११२
मालानिदर्शना	३२	व्याजस्तुतिः	६५
मालाप्रतिवस्तूपमा	४४	व्याजोक्तिः	८४
मालारूपकम्	२४	क्षिदोपमाया दुष्टसमासोक्तर्भवदः	१३१
मालाव्यतिरेकः	५२	शेषः	२९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
संसृष्टिः १	११३	संसुच्यतः अन्यविधः	७७
संकरः (अंगांगिभावः)	११४	संसंदेहः	१९
संदेहसंकरः	११७	सहोक्तिः	६६
समम्	२५	सांगस्त्रपकम्	२३
समस्तवस्तुविषयरूपकम्	२१	सामान्यम्	१०६
समाधिः	१४	सारः	१३
समासोक्तिः	३०	सूक्ष्मम्	१२
समासोक्तिदोषः, तस्योक्तेऽन्त-		स्वरणम्	१०२
भावश्च	१३०	स्वभावोक्तिः	६५
समुच्चयः	७५	हेतुकाव्यलिङ्गयोरैक्यम्	८८

उदाहरणानुक्रमणी

अकुण्ठोकंठया	...	१२३	अयं मातृङ्कः किं	...	१९
अखंडमंडल	...	५२	अयमेकपदे तथा वियोगः	...	७७
अण्णं लडहत्तणं	...	४१	अयं वारासेको	...	६४
अतिथि नाम	...	१२७	अरातिविक्रमालोक	...	१३
अत्यायतैर्विनय	...	५	अरुचिनिकाश्या विना	...	६८
अनणुरुणन्मणि	...	१२३	अलौकिकमहा	...	२७
अनयेनेव राज्यश्रीः	...	१५	अवासः प्रागल्म्य	...	२८
अनवरतकनकवितरण	...	१५	अवितथमनोरथ	...	५
अपांगतरले दशौ	...	१००	अविरलकमलविलासः	...	८८
अध्येरंभःस्थगित	...	३८	असिमान्रसहायस्य	...	५०
अभिनवनलिनी	...	६०	असिमान्रसहायोऽपि	...	५०
असुमिल्लावण्यामृत	...	२९	असितभुजगभीषणा	...	१०
अश्यां पद्मासनासीनः	...	१२५	अस्याः सर्वविधौ	...	२०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अहमेव गुरुः ...	१०५	कर्पूर इव दग्धोऽपि	५६
अहो विशालं भूपालं	९८	कलगे परममहत्वं	४२
अहो हि मे ब्रह्मपराण्ड	५९	कल्याणं च तत्वाहितेष्व	७७
आकृष्टकरवालोऽसौ	७	कस्त्वं भोः कथयामि	३९
आने सीमन्तरने ...	११४	का विसमा देवगर्ह	११
आदाय वारि परितः	३८	किं भूपणं सुष्टुप्तमत्र	१६
आनंदमन्दभिमं ...	१७	किमासेव्यं वुंसां ...	८६
आलानं जयकुंजरस्य	२६	किवणाणं धणं ...	४५
आसीदंजनमत्रेति ...	७०	किसलयकर्लैतानां ...	२८
आहूतेषु विहंगमेषु	१३२	कुमुदकमलनील ...	४८
इत्येव मार्गी विदुपां	१३३	कुरुतीवांगानि ...	२४
इन्दुः किं क कलंकः	१९	कुलममलिनं भद्रा ...	७५
इयं सुनयना ...	५०	कुसुमितलताभि ...	५५
उदयति विततोर्ध्वं ...	३२	कृपाणपायिश्च ...	७८
उदयमयते दिङ्मालिन्यं	३०	कौटिल्यं कचनिच्ये	८७
उद्ययौ दीर्घिका ...	१३०	कौटिल्यं नयने ...	३८
उक्तं पदमवाप्य ...	३३	क्रौञ्चाद्रिसूद्धम ...	६२
उन्मेषं यो मम न ...	२५	क्षर्यग्रभवो वंशः ...	३१
ए एहि किं वि कीए	५४	क्षीणः क्षीणोऽपि ...	४२
ए एहि दाव सुंदरि	१०५	गंबोव प्रवहतु ...	१२७
एकस्थिधा वससि ...	५८	गच्छसंवाहामिमं ...	१०५
एतत्स्य मुखात् ...	३५	गांगमंडु सितमंडु ...	१११
कपाले भार्जारः ...	१०३	गांभीर्यगरिमा ...	५
कमलमनंभसि ...	४१	गिरयोऽप्यनुज्ञतियुजो	६१
कमलेव मतिर्मतिरिव	१७	गुणानमेव दौरात्म्यात्	५९
करसुभगहिअजसोभा	१०३	गुणैरनध्यैः ...	१२६
करवाल इवाचारः ...	७	गृहिणी सचिवः ...	१०९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ग्रन्थामि काव्य ...	१२८	दुर्वारा: स्मरभर्गणाः	७५
चकितहरिणलोल ...	४	दृश्या दग्धं मनसिजं	११२
चक्री चक्राशपंक्ति ...	१२३	देवीभावं गमिता ...	४३
चंडालैरिव	१२५	दोम्या तितीर्षति ...	३२
चित्रं चित्रं वत् ...	९५	धन्यस्यानन्यसामान्य	७
चितारत्नमिव ...	१२६	धवलोऽसि जहवि...	१११
जटाभार्भिर्भिः ...	११५	ध्रातुः शिल्पातिशय	९५
जस्स रणन्तेउरण् ...	२३	धुनोति चासि ...	७८
जस्सेअ व्यनो तस्सेअ	९३	न केवलं भाति ...	१७
जह गहिरो जह ...	११७	न तज्जलं यन्न सुचारु	१०१
जिनेंद्रियतया ...	५१	नन्वाप्रथस्थितिरियं ...	७९
जितेंद्रियव्यवं विनयस्य	८८	नयनानन्ददायी ...	११८
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरण	२१	नानाविधप्रहरणै ...	६९
ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम	५४	निजदोपावृतमनसां	५८
ज्योत्स्नेव नयनानंदः	१५	नित्योदितप्रतापेन ...	५२
हुंदुण्णंतं सरोहसि ...	१२	निद्रानिवृत्ताद्युदिते	५६
ततः कुमुदनायेन ...	१०	निपेतुरात्यादिच ...	१२७
संताण सिरिसहोअर ...	८०	निष्ठानाभिकुहरेषु ...	१०२
तदिदमरण्यं यस्मिन्	७४	निरवधि च निराश्रयं	२७
तदेहं नतभित्ति ...	८१	परिष्केदातीतः सकल	६२
तद्वेषोऽसदशो ...	१२६	परिषन्थमनोराज्य	६२
तस्यणिमनि कृताव ...	१४	पश्चाद्वंती प्रसार्य ...	६५
तवाहवे साहसकर्म ...	४४	पांडु क्षामं वदनं ...	४८
त्वं विनिजितमनोभव	१९	पातालमिव ना ...	१२५
त्वयि दृष्ट एव तस्या	४४	पादांकुर्जं भवतु ...	११९
दिवमप्युपयातानां ...	१०८	पुंस्त्वाद्यपि प्रविचलेत्	३६
दिवाकराद्वक्षति यो	१३०	पुराणि यस्यां सवरांगनानि	१०१

विषयः	ग्रन्थम्	विषयः	ग्रन्थम्
पेलवमपि खलवचनं	६२	राकायामकलंकं ...	४२
पौरं सुतीशति जनं ..	१०	राजस्ति तटीयमभिहत	११७
प्रणायिसखीसलील ...	७१	राजन्माजसुता ...	३५
प्रत्यग्रमज्ञन ...	१२७	राजनारायणं ...	११९
बत सखि कियत ...	२८	राज्ये सारं बसुधा... ...	९३
विवोष्ट एव रागस्ते	८०	लतानामेतासामुदित	६९
भक्तिभवे न विभवे	८७	लहिउण तुज्ज्व बाहु	३०
भण तरहणि रमण ...	१२३	लावण्यैकसि सप्रताप	१०४
भस्मोद्भूलन भद्रमस्तु	७१	लिपतीव तमोऽगानि	१८० ११३
भुजंगमस्येव मणिः	१२४	वक्त्रस्यंदिस्वेद ...	९२
मतिरिव भूतिर्मधुरा	१५	वक्त्रेदौ तव ...	११९
मधुरिमस्यचिरं ...	८१	वदनसौरभलोभ ...	११३
मलथजरसधिलिस	१०६	वपुःप्रादुर्भावादनु... ...	७१
महोजसो मानधना	८३	वहिरफुलिंग ...	१२५
मानमस्या निराकर्णु	९४	वाणिअअ हत्थिदन्ता	९०
मुक्ताः केलिविसूत्र	७४	विदलितसकलारिकुलं	७७
मृगलोचनया विना	६८	विद्वन्मानसहंस ...	२५
मृधे निदावधमांशु	१०	विपुलेन सामग्रशयस्य	९७
यं प्रेक्ष्य चिररुद्धापि	७३	विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	११०
यत्रैता लहरी ...	८२	वेन्नत्वचा तुल्यरुचां	१०६
यदि दह्यनलोऽन्न	४४	शशी दिवसधूसरो... ...	७६
यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः	११	शिरीपादपि मृदुंगी	९६
याताः किं न मिलन्ति	३४	शैलेन्द्रप्रतिपाद्य ...	८५
युगांतकालप्रति ...	१८	सअलकरणपर ...	९
ये कंदरासु निवसंति	१०१	स एकखीणि जयति	५६
यैनस्यन्युदितेन ...	३६	सक्तवौ भक्षिता ...	१२६
येषां कंठपरिग्रह ...	६१	संकेतकालमनसं ...	९२

विषयः	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
संग्रामांगणभागतेन	४७	सोऽपूर्वो रसना ...	३९
सततं मुखलासन्ना	६१	सौदर्यस्य नुरंगिणी	२४
सद्यः करस्पर्शमधात्य	९७	सौभाग्यं वित्तनोति	११८
स पीतवासाः ...	१२६	स्पष्टोलस्किरण ...	१२१
समदमतंगज	६४	स्पृशति तिग्मस्तौ	१३०
स मुनिर्लिङ्गितो ...	१२५	स्फुरददभुतरूप ...	१०८
सर्वतः पुरत ...	६३	स्वच्छात्मतागुण ...	५३
सविता विधवति ...	११	स्वप्नेषि समरेषु ...	६
सह इअसणिसाहिं	६७	स्वयं च पलवाताञ्च	१३१
सा वसईं तुज्ञा हिअपु	१०८	स्विद्यति कूणति वेलति	४५
सिहिकासुतसंत्रस्तः	९६	हंसाण सरेहि ...	८७
सुसितवसनालंका ...	५८	हरवञ्च विषम ...	५९
सुहृदधृत्रात्य ...	३६	हित्वा त्वामुपरोध ...	६५
सुज्ञति च जगदिद्	६१	हृदयमधिष्ठितमादौ	४१
सो णाथि एथ गामे	११३	हे हेलाजितबोधिसत्त्व	६६

॥ श्रीहृषि शारणं मम ॥

अर्थं काव्यप्रकाशः

दशम उल्लासः

अर्थालङ्कारानाह—

माधव्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेयरेव न तु कार्यकारणादिक्योः सावर्ण्यं भवतीति
नयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्धं उपमा । भेदग्रहणमनन्वयवच्छुदाय ।

नवम उल्लासे शब्दालङ्कारान् व्याख्याय ग्रन्थकृदधुनर्थालङ्कारानाह । तत्र
हि प्रदीपमत्तेनार्थालङ्काराणामेकपटिः, सङ्केतमतेन तु द्वापटिः । तेषु “उपमेया-
पमा-अनन्य-प्रतीय-स्मरण-रूपक-सरसन्देह-आन्तिमन्-अपन्हव-उत्प्रेक्षा-
अतिशयोक्ति-तुल्ययोगिता-दीपक-प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्त-निदर्शना-व्यतिरंक
-सहोक्ति-समासोक्त्याद्यनेकपां” अलङ्काराणां “मूलभूतवेन शौकुमार्या-
तिशयाच्च प्रधानमुपमां लक्षयति” प्रथकुदिति प्रदीपोद्योतां । सावर्ण्यं च
सम्धर्मोर्भावः । “ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तत्त्वनभिधाने
न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेद्वा । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लोभात् ।
न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽप्रसङ्गः । उपमानोर्पमेये विनाइन्यस्य कार्य-
कारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात्” [प्र०] । “ तच प्रतीतयोरुपमानोप-
मेयरेव न कार्यकारणादिक्योः । असम्भवात् । सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसा-
धर्म्यमावेऽपि तयोर्नोपमा । हृदयत्वाभावात्” [सं०] । “एवं चोपमानोप-
मेययोः समानेन धर्मेण सम्बन्धं उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययो-
राक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु व्यावर्तकः” [प्र०] ।

“ उपमानोपमेये मीयते क्षिप्यते स्वसादश्यप्रापणादुपमेयं येन तदुपमानम् ।
तथा तेन यत्तु समीपे क्षिप्यते गुणद्वारेण तदुपमेयम् । हृदयतया कविना यदु-
क्षिप्यते तदुपमानमन्यदुपमेयम् । न तु ग्रसिद्धमप्तकृतं वोपमानमन्यदुपमेयम्”^३
[सं०] ।

“ नन्वेवं ‘ भेदे ’ इत्थनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसरभवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्त । साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरम्बेन आरोपितसाधर्म्यनिवन्धनस्य अनन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् ” [प्र०] ।

“ उपमानोपमेययोर्भेदः शब्दार्थद्वारको योपमायमस्ति तथा रामानधर्मद्वारेणाप्यभेदेऽप्यस्ति । यदाहुर्यन्त्र किञ्चित्सामान्यं कवित्वा विशेषः, स विषयः सदृशसामान्यं इति । तदर्थमुपमाभेदे इत्थय सूत्रेऽकारप्रश्नेषो ज्ञेयः । ततश्च भेदाभेदप्राधान्यं उपमेति लब्धम् ” [सं०] ।

“ अलङ्कारत्वे सति-इत्थपि पूर्णीयम् । साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् ” [प्र०] ।

“ एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘ साधर्म्यमुपमा भेदे ’ इति लक्षणं नातीव रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽसिद्ध्यापनात् । न च पर्यवसितत्वेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयस्थसादृश्यस्यापर्यवसितत्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यप्रतिते: ” [र० ग० १६२-१६३] ॥

पूर्णा, लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोरुक्त्याणां वा लोपे लुप्ता ।

“ उपमा तावत् द्विविधा; पूर्णा = साङ्गा (सकलाङ्गबोधकशब्दोपादानसहिता), लुप्ता = निरङ्गा (यक्तिक्विदङ्गबोधकशब्दोपादानसहिता) चेत्यर्थः । ” [झ०] ॥ “ यत्र उपमान + उपमेय + साधारणधर्माणं उपमाप्रतिपादकद्वादस्य चोपादानं सा पूर्णा । यत्तत्तुकमध्ये एकस्य द्वयोरुक्त्याणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता । ” [प्र०] ॥

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा ग्रत्परास्तस्यैवोपमात्ताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्त्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिना श्रुत्यैव षष्ठीवित संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्घावे श्रौती उपमा । तथैव, “ तत्र तस्येव ”-

(पा० सू० ५।१।१९६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वर्तेषुपादाने । ‘तेन तुल्यं मुखम्’—इत्यादामुग्मये पव्र, ‘तनुल्यमस्य’—इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदं च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्वानितिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वितिः” (पा० सू० ५।१।१९७) इत्यनेन विहितस्य वर्तेः स्थितौ ।

“तथोः पूर्णा विभजते—साधिमेति ।

अग्रिमा ग्रथमोहिषा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानभद्रपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कथोरपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समसुपमानवाचिन्याः प्रकृतेन समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधान्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति पद्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाद्वद्वोधविपयत्वम् । अर्थापन्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वरेश्वोपादाने श्रौतीते । तुल्यादीनां शब्दानां ‘तेन तुल्यम्—’ इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वरेश्व प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र साहश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अथमेव विशेषं इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरभुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तसंबन्धं बोधयन्तु न पुनरपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषगत्वैऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात् । न चादृचरत्वम् । पष्ठां तथा दर्शनात् । पष्ठी हि यदनन्तरभुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वैऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तसमाप्तीत्यनुपपत्याग्रतीतानुपपत्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । नथा हि ‘पद्मिव मुखम्’ इत्यादामुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । अथादिशब्दानां भूर्मविशेषसंबन्ध एव

तत्रात् । तुल्यादिशब्दास्तु नवम् । ‘पश्चेन तुलये मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पश्चं तुलये मुखस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पश्चं च तुलयम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुलयत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु लैपु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतातुपपत्त्या धर्मविशेषोपमेवन्धप्रतीतेरिति ।

केचिच्चु—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषं’ इति व्याचककुस्तदयुक्तम् । ‘साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी’ इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वोचित्यात् । किं च साधर्म्येवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां मुपमामेदेयुक्तः । अत एव ‘यथादिना साहश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते पर्षावन्, तुल्यादिभिर्तुं धर्म्योपि’ इति व्याख्यानमनुपादेयम् ।

✓ “इवेन नित्यसमासो विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समाप्तगा ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्रेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीन् मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥

चकितहरिणलोलोचनायाः कुष्ठि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमानन्दं च तस्याः सुमुस्मिति चेतासि संमदं विघत्ते ॥२॥

ननु तथाप्यनुपपत्तो विभागः । पूर्णार्थां द्वौतकोपमानयोरेव हि समाप्तः संभावितः । न च यथादिभिः सममसौ दद्यते येन समासे श्रौतां स्यादिति चेत्, न । ‘इवेन नित्यसमासो विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभवत्यलोपयोः संभवात् । विभवत्यलोपदर्शनाच तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र धाक्ये श्रौती यथा-स्वप्रेऽपीति ।” [प्र०]

“ हे राजन्, स्वाधीनपतिका आज्ञाकारी पतिर्यस्यास्तादक्षी नायिका यथा प्रभावप्रभवं प्रभावस्य प्रकृष्टानुरागस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं कान्तं कर्मनीयं नायकं न मुञ्चति तथा विजयश्रीः जयलक्ष्मीः प्रभावप्रभवं प्रभावस्य प्रभुत्वम् प्रभवमुत्पत्तिहेतुं त्वां समरेषु संग्रामेषु (नत्वेकस्मिन् समरे) स्वप्रेऽपि स्वप्ना-

वस्थायामपि न मुच्छतीत्यर्थः ” [अ०] “ वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजया-
नुभवादित्यर्थः ” [उ०] ।

“ अत्र विजयशीलपमेष्ठा । र्वार्धानपतिका उपमानम् । न मुच्छतीति
साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽन्यूल्लभम् । न
चेतेषां क्योरपि समाप्तं हति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—
चकितोति ” [प्र०]

“ चकितस्वस्तः । एवंभूतायास्तस्याः प्रकान्तनायिकायाः क्रुधि क्रोधे सति
तरुणारुणवत्तारा उद्गटा हारिणो भनोहरणशीला कान्तिर्यस्य एवंभूतभिदमाननं
सरसिंजं च समसिति संमदं हर्षं नायकवेतसि विभ्रते । हति सखी प्रति
सखीसांभाव्यं कत्रापि निवेद्यते ” [च०] । “ हयं समशब्दप्रयोगादार्थः ” [प्र०] ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां

दिव्यैः प्रभाभिरन्तपायमयैरुपायैः । ३ ॥

शौरिर्भूजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवनैरुवने वभार ॥ ३ ॥

अवितथमनोरथपथवनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतरुसदृशः स भवानभिलपणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ४ ॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गासुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधास्वररत्नवन् ॥ ५ ॥

समाप्ते श्रौती यथा—अत्यायतैरिते ।

“ यो राजा चतुर्भिस्थायैः सामादिभिरदः एतद्गुवनं वभार पालया-
मासेत्यन्वयः । शौरिः श्रीकृष्णः । भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति योज्यम् ।
कर्दिशैः अत्यायतैर्दृष्ट्या योजितैः आजानुलम्बिभिश्च । दिव्यैः श्रैष्टिवि-
भवश्च प्रभाभिस्पलक्षितैः । अनपायमयैरपायशून्यैः । लक्ष्मीविलासस्थानत्वमु-
पायनां तत्प्रयोजकत्वाद्विद्यम् ” [च०]

“ इवेन समासपक्षे समाप्ते श्रौती पूर्णोपमेयम् । ये त्विवेन समाप्तं नेच्छन्ति
तन्मते वाक्योपमेयम् ” [स०] ।

समाप्ते आर्थी यथा—अवितथेति

“ हे क्षितीश्वर अवितथाः सफलाः ये मनोरथपथाः मनोरथमार्गाः तेषां प्रथमेषु विस्तारणेषु । इयं विपथसप्तमी । प्रगुणगरिमगीतश्रीः प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा अतिगुहवेन हेतुना गीता स्तुता श्रीर्यस्य तर्थाभूतः । अत एव सुरतर-सद्वाशः कल्पवृक्षतुल्यः स प्रसिद्धो भवान् कस्य पुरुषस्य न अभिलषणीयः न स्पृहणीयः अपि तु सर्वस्यात्मभिलषणीय इत्यर्थः ” [स०] ।

अत्र सुगतसदाश इत्युपमानवोत्काशोः समाप्तः । तद्विते श्रौत्यार्थी च यथा—गाम्भीर्येति ।

तस्य राज्ञः गङ्गामुजङ्गवत् । गङ्गायाः भुजङ्ग उपपतिः समुद्रः । शन्तनोरेव पतित्वात् । समुद्रस्येवेत्यर्थः । गाम्भीर्यं दुर्ज्ञयान्तःकरणत्वम्, अतलस्पृश्यत्वं च । तस्य शारिमा गुरुत्वम् । स राजा समरे युद्धे निदावे ग्रीष्मकाले यदम्बररत्नं सूर्यस्तेन तुल्यम्, तद्वत् । दुरालोकः दुःखेनालोकाग्निं शक्यः ।

“ अत्र गङ्गामुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इवार्थे वतेविधानात् । निदावाम्बररत्नवदित्यार्थी । ‘तैन तुल्यम्’ इत्यर्थे वतेः प्रयोगात् ॥ [प्र०] ।

✓ स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेवैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गव्यवहारः, न खलु व्यङ्गव्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चालतप्रतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादित्तु व्यङ्गव्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन तु उदाहियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वपरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

“ स्वाधीनेति । अयं भावः—प्रतीयमानं चेद् व्यक्तं तदा ध्वनिव्यवहारः । अथास्तु तदा गुणीभूतव्यङ्गव्यवहारः । तत्कथमत्र वाच्यवित्रकाच्यव्यवहारः ” [स०]

“ ननु वित्रभेदा अलंकारनिण्ये निणेऽव्यन्ते इति पूर्वमवादीः, इदानीं ‘स्वप्नेऽपि’ इत्युदाहरसि, न तच्चित्रं भवितुमहर्ति । अत्र हि स्वाधीनभर्तुका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूतथा जयश्रीस्त्वदासेवनेत्यादि वस्तुरूपं

व्यङ्ग्यं विना नोक्तेवैचिन्यम् । वैचिन्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय हृति व्यङ्ग्यमवश्या-
पेक्षणीयम् । अतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वम् । अग्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।
“तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानं मिति चेत्, मैव वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शी-
देवाग्र चास्ताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव । चास्त्वहेतुश्चा-
लंकारः । अवर्जनीयसनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-
व्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः । नन्देवसामुदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसञ्चाचा-
द्वितानुपष्टिः । किं चानुप्राप्ताचालंकारान्तरसञ्चाचास्त्वयंकगलंकारोदाहरणा-
न्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽ-
लंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालस्थ्योपमालंकारोऽयमीक्षा
इत्यभिप्रायेणालंकारात्रमुदाहृतं न तु चिक्राद्यम् । अथ ‘चन्द्रध्वच्छः पटः’
इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिज्ञ एव विषयः किमिति नोदाहृयते हृति
चेत्, तदहितवेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गत् । तादशाचाक्यस्याकाद्यत्वेन तस्या
अप्यनुपमात्वात्” [प्र०] ।

उक्तं चाभिनवगुप्तपादाचार्येणापि—उपमया यथपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते
तथापि तस्य तदेवालङ्करणं यद्यव्यङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्याधिनमिति ।
चस्तुतो ध्वन्यात्मेवालङ्कार्यः । कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन
आद्येव तत्त्वित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते । तथा हृषेतनं
जावशारीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति । अलङ्कारस्याभावात् । (लो.पृ.७४-७५)

तद्वद्वर्मस्य लोपे स्यान् और्ती तद्वितै पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्विते कल्पवादौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्—

धन्यस्यान्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीय वचश्चेतः सत्यं तम्यामृतं यथा ॥ ६ ॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

ग्रत्यर्थिसेनया हृष्टः कृतान्तेन समः ग्रभुः ॥ ७ ॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपक्लंपं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥

“ अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमा-
नस्य साधारणधर्मस्य व्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादश्नात् ।
द्विलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवादोर्धर्मोपमानयोर्वाण्युपर्ययोद्ध लोपात् । अन्यस्य
द्विकस्य लोपासंभवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनान्येपामेकैकमात्रसत्त्वे
उपमाया असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभाग-
माह—तद्विदिति ।

“धर्मस्य साधारणस्य । तद्विसमासे वाक्ये तद्विते च श्रौती आर्थ चेत्यर्थः ।
तत्र विशेषपमाह—‘ न श्रौती तद्वित—’ इति । इवार्थं पुव हि तद्विते सा श्रौती
भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च ‘ तत्र तस्येव ’ इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसा-
काङ्क्ष हृति धर्मानुपादाने श्रौती तद्विते न भवत्येव । आर्थं तु यद्यपि वति-
रूपे तद्विते न संभवति ‘ तेन तुल्यम्—’ इत्यर्थे उनन्यायेन नित्यं तुल्यकि-
याकाङ्क्षक्षेवेन धर्मलोपे तद्विसंभवात् । तथापि कल्पपू-देव्य-देशीय एव हुच्च-रूपे
संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—
धन्यस्येति ” [प्र०] ।

“ हे चेतः अमृते यथा (परिणामसुरसं सन्तोषजनकं वा) तस्य साधोः
वचः वाक्यं सत्यं निश्चयेन करणीयं कर्तुं योग्यमित्यर्थः । कीदर्शस्य तस्य ।
अनन्यसामान्यं अनन्यसाधारणं यत् सौजन्यं तस्योत्कर्त्येण आधिकयेन शालते
शोभते इति तच्छाली तस्य । अत एव धन्यस्य सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः ” [अ०] ।

“ अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधन्यं, तच्च नोपात्तम् । आक्षेपातु
लवधस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्विद्युत्य विनाऽपर्याप्तेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्म-
लोपे श्रौतीयम् । पुवमग्रेऽत्यह्याम् वाक्ये आर्थी यथा—आकृष्टिति ” [प्र०] ।

आकृष्टकरवालः आकृष्टखङ्गः असौ ग्रभुः संपराये युद्धे परिभ्रमन् ग्रत्यर्थि-
सेनया शाशुसेनया, कृतान्तेन समः यमेन तुल्यः दृष्टः । “ अत्र कूरत्वादिकं
यमसाधन्यं न त्वाकृष्टेन्यादि । तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति ” [चं०] ।

अन्यत्रयं यथा—करवाल इवेति ।

“ आचार आचरणम् । विषकल्पं विषादीपन्नयूनम् । तत्सद्वशमित्यर्थः ।
ईपदसमाप्तौ कल्पपू प्रत्ययः । यदि जीवसि तत्तदा वेत्सि । तत्समीपावस्थाने
तवजीवनमेव दुर्लभमिति भावः ” [चं०] ।

“अत्र करवाल हेति समासे श्रौतो । असृतोपमंति समासे आर्थी । विगकर्षमिति तद्वितगा आर्थी” [प्र०] ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

मध्यलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्यम् ।

दीपइ अहव णिमम्हड मरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ ९ ॥

[मध्यलकरणपरवीसामशीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

इत्यतेऽथवा निशम्भते सदशमंशांशमात्रेण ।]

कव्यमन्त्यत्र कव्यममिति, सरिसमित्यत्र च पूर्णमिति पाठे एषैव समासगा ॥

वादेलोपे समासे मा कर्मधारवयचि क्युडि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

बाणादः उपमाद्योतक इति वादेस्तपमाप्रतिपादकस्य लोपे पद्, —समासेन, कर्मणोऽधिकरणात्मोत्पत्तेन क्यवा, कर्तुः क्युडा. कर्मकर्त्रोर्णस्तपद्योर्णमुला च भवेन ।

“अत्र तद्वितगा न संभवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्वितस्य व्यतिकल्प-बादेस्तपमानादेव विधानेत उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रौतो । इवादानानुपमानमात्रान्वितस्या तदनुपादाने तेपामप्यनुपादानात् । अतो वाक्य-समासयोरेव । तथोरायाथ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सञ्चलेति ।

“अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ‘कव्यस्स’ इत्यत्र ‘कव्यमम्ह’, ‘सरिसं’ इत्यत्र ‘पूर्णं’ इति पाठे समासगोदाहरणम्” [प्र०] ।

“स अलेति । अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विषयात्तवैमुख्यम् । तज्जन्यशोभादात्रीत्यर्थः । (आर्थं मुखविपुला ।) अत्र विशेषत इति । अत्रासाहृष्टनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोऽकृष्ट-गुणं अस्मद्वगोचरं किञ्चिद्विपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम् । एतेनासमालंकारोयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक-

मपास्तम् । अत एवोपमानानुपादान इत्युक्तम् न चमत्व इति । वस्त्वंतरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपस्थवहारः । पुतेनाऽनन्वयोऽत्रेत्यग्रपास्तम् । अनन्वये उपमानासवस्थैव विवक्षितत्वात् । चिंत्यमेतदिति । नहीं तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चंद्रस्य सदृशं मुखमित्यादौ चंद्रस्थैरोपमानतावगमात् । पुरुषोपमेयलोप इति वस्तुमुचितमिति । उद्घारस्तु काव्यस्य समभित्यस्य काव्यनिष्ठसाहश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोत्कर्पार्थोपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ [उ०]

“ चोतकलोपे वाक्यगा नावज्ञ संभवति । ‘मुखं चन्द्रो रमणीयम्’ पुतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्वितगा । वनेः कल्पबादानां च दो-तकतया तृत्ययोगे द्योतकलोपस्थैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते वांदरिति ।

“ वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेलुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचिं क्यडि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचिं द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य हैविध्यात् । क्यडि त्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रेस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोद्ययाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत इति ॥ [प्र०] ।

उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रात्तन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिग्लंकृता ॥ १० ॥

तथा—

असितभुजगभीपणासिपत्रो रुहसहिकाहितचित्रतूर्णचारः ।

पुलकिततनुरुक्तपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-

वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसर्वाम्नि कृपाणपाणे-

गलोक्रय तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥

मृधे निदाधघर्माशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवर्नीपतिः ॥ १३ ॥

महाभारते द्रोणपर्वति राजियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनमित्रम् । कुमुदानां नायेन । कामिन्याः गाहृ इव पापद्वः तेन । “उपमानानि यामान्य-चचनैः” [पा. सू. ३।१।५६] नेत्रघोरानन्दजनकेन चन्द्रेण माहेश्वरं दिक् ग्राची अलंकृता ।

“अत्र गण्डपाण्डुनेति द्रुयोः समासः । द्वितीया यथा-अस्तित्वे ” [प्र०]
अयं राजा प्रतिभटविकमदर्शने शत्रुपराक्रमदर्शने । अस्तित्वुजगः कृष्णसर्वे । तद्वद्विषणः अस्तिरेव पत्रं अस्तिपत्रं यस्य सः । रुहस्त्रिकथा रभसोत्कण्ठया आहितश्चित्र आश्रयंभूतस्तर्तुर्गस्त्रितश्चारां गमने यस्य सः । उलकिता ननुयस्य । उद्भ्राता कपोलयोः कान्तिः शोभा यस्य । आसीन् ।

“अत्रासितभुजगेत्यादायुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि सम्प्रसः । क्यच्चक्यडोमेदद्रयं यथा—पौरमिति ” [प्र०]

“असौ नृपः पौरं जने सुतमिवाचरति । ‘उपमानादाचारे’ [पा० सू० ३।१।१०] इति कर्मभूतादुपमानात्यच् । समरस्थान्तरे मध्ये अन्तःपुरीमिति अन्तः पुरे इवाचरति । अत्र ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेन वयच् । विचित्रेत्यादि । विचित्रेण चरित्रेण वित्त इत्यर्थः । ‘तेन वित्तश्चुच्छुप्तवण्ठो’ [पा० सू० ५।२।२६] इत्यनुशासनात् । नारीयते इति नारीवाचरतीत्यर्थः । ‘कर्तुः क्यङ् सलोकप्रथम्’ [पा० सू० ३।१।११] इत्यनेनक्यवृद्धः” [च०] “यत्तु सुतपदस्य सुतसादश्यलक्ष्येऽपि सादश्यवाचकाभावात् वाचकलुसेति तत्र । चंद्रप्रतिष्ठमाननिम्नादावपि वाचकलुपत्तेः” [उ०] । णमुलि भेदद्रयं यथा-मृधे इति—परे शत्रवः तं राजानं मृधे युद्धे निदाघघर्माण्युं ग्रीष्मकालसूर्यं इव पश्यन्ति । ‘उपमाने कर्मणि च’ [पा० सू० ३।४।४६] इति कर्मण्युपदेणमुल् स अवनीपतिः पुनः पार्थसंचारं चरति । पार्थ इव संचरनीर्थर्थः । सूत्रस्थचकारात् अत्र कर्तरि णमुल् ।

एतद्द्विलोपे क्रिप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवायोः । उदाहरणम्,—

मविता विधवति विभुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः । यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥

परिपन्थमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
मंपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥

“ अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाचोलोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्रं हृत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्वितमा । नद्वितस्यापि कल्पवादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—एतदिति ” [प्र०] ।

किंवा यदा—सत्वितेति । मनसि सुखदुःखाभ्यां वशीकृते सति सविता सूर्यः विषुश्चन्द्रमा इवाचरति । विषुः सवितेवाचरति । दिनानि आमिनयन्ति यामिन्य इवाचरन्ति । यामिन्यः रात्रयः दिनन्ति दिनानीवाचरन्ति । “ सुखिं मनसि सूर्यश्चन्द्रसृष्टाः, आह्वाइकत्वात् । दुःखिं चन्द्रः सूर्यमदशः, दुःखदत्वात् ” [उ०] । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किंवा वक्तव्यः—[वा. १६२२] इति वातिकेन आचारार्थे किंप ।

“ यद्यप्याचारे किंविधानात्तस्यैव च समानधर्मस्त्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति तथापि किप एव लोपाद्यर्थलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यद्वृत्तं नोपाचः । तरयालुस्त्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—परिपन्थीति ” [प्र०] ।

सम्पराये युद्धे प्रवृत्तोऽसौ परिपन्थनां शूलाणां मनोराज्यं मनोराज्यः तस्य शतंपरपि दुराक्रमः दुष्प्रापः राजकुञ्जरः राजा कुञ्जरः हस्ती इव राजते शोभते । ‘ उपमिनं व्याप्रादिभिः “ सामान्याप्रयोगे ” (पा. सू. २।१।५६) इत्युपमितसमाप्तः । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोलोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ॥

धर्मेन्ति । साधारणधर्मस्य उपमानस्य च लोपे वृत्तौ समासे वाक्ये च उपमा दृश्यते । “ तद्विते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्वितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोगे इवादेशप्रयोगात् ” [प्र०] । अतो धर्मोपमानयोलोपे द्विविद्यते, साम्याध्येव ।

दुष्टुण्णन्त मरीहसि कण्टअकलिआइ केअइवणाइ ।
मालइकुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहसि ॥ १६ ॥

[“ हुंकुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं अमर अमर्त्र प्राप्स्यन्ति ॥ ”]

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

तत्र समासगा यथा—दुष्टदुष्टणन्त इति । हे अमर अमणशील दुष्ट विट
कुम्भितानि शंभलीकुलानि (कुहिनीकुलानि) गवेषयन् विषयसे न क्रदाणि
मालतीकुसुमारसुभगां नारीं प्राप्स्यत्यर्थि भाव । तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादि-
पदानामुपमेय पुव विद्वान्तिरिति यद्यप्युक्तं तथाऽपि सद्वशशब्दवाद्यगुणत्वेन
बलादुपमानत्वं नोपमेयत्वमित्युपमानस्यव लोपः ” [सं०] ।

‘ यत्रु नेयमुपमानलुसोपमा, तस्याः संभवदुपमानानुपादानविषयन्वात् ।
अपि त्वसमालङ्कारः । इति रत्नाकरेणोक्तं तदस्यत् । मालतीकुसुमसदृशं अमर
अमर आप्स्यसीत्युक्त्या वर्ततां नाम तस्वदृशं कापि, यथा तु दुष्टापमेवेति
प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिपेधाभावादुपमानलुक्षांपमेवेयं भवितुमहीति न त्वस-
मालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात् । न तु आप्स्यर्थिति ”
[२० गं० २११] । “ कुसुमसरिच्छमित्यव शुभमेव वाक्यगा ” [ग्र०]

क्यन्ति वाद्युपमेयासे
आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकस्वरविलोचनः । ।

कृपाणोदग्रवोदैर्णडः स सहस्रायुधीयतिं ॥ १७ ॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

वाद्युपमेययोरासे निरासे लोपे इत्यर्थः । एकविधैव, सा च क्यन्ति । यथा—
अरातीति । “ वैरिविकमालोकनेन विकासशालिनेत्रः कृपाणेन उदग्र उक्तटो
दोर्दण्डो यस्य ताट्टो नृपः स सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरति ।
यथा तं दुर्जयं मन्यते तथात्मानमपीत्यर्थः ” [चं०] ।

. अत्र सहस्रायुधीयतीत्यत्र ‘ उपमानादाचारे ’ (पा. स. ३२६६५०) इति
कर्मण आचरणे क्यच्च ।

“ अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपाचः कर्तृवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु
कर्मत्वेन । अन्यथा क्यच्चोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थः ।

इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोल्कोदाहरणमेतत् । हंसायते इत्यादौः
कर्त्तवीपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यद्दि
नेयं संभवति । यथापि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति, यथा उपमानोपमे-
ययोः, उपमानवाद्योः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव
नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ” [प्र०] ।

त्रिलोपे च समाप्तगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलब्धविग्रहा ।

मूरशशरविरसाचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेमनः ॥ १८ ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतथाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छुति ‘आयःशूलिकः’—इत्यतिशयोक्तिर्किर्त्तने तु क्रूराचारोपमेय—तैक्षण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । प्रवर्गेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सदृपञ्चविंशतिः ।

“ त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समाप्तमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्रार्थेव इवादेलोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—त्रिलोप इति । यथा तरुणिमनीति ” [प्र०] ।

तरुणिमनि तारुण्ये विपर्ये कृतमवलोकनं यथा सा । ललितेभ्यः सुन्दरेभ्यो विलासेभ्यो विलब्धो दत्तो विग्रहो यथा सा । सरस्य कामस्य शराणां विसरः स्मूहः । तेन आचितं व्याप्तमान्तरं मनो यस्याः सा । मृगनयने इव नयने यस्याः सा । मुनेमनः हरते ।

“ अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्षयेते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्षयते तदा ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुवीहिस्तरपदलोपश्च ’ इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन-शब्देन बहुवीहात्मानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ” [प्र०] ।

अथुना भट्टेन्दुराजादिभिः उद्धटविरचितकाव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहटीकाथां
समुत्थापितं मतं ग्रन्थकृत्परामृशति—

“ केचित्तु “ उपमानमत्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा ‘ अयमायः-
शूलिकः ’ हति । अत्रायः शूलपदेन क्लूर आचार उपमेयः । तीक्ष्णवादिकं च
साधारणो धर्मः । न च तयोरेकमध्युपात्तम् । नापीवादिः ” हति ग्रन्थन्ते ।
तत्र युक्तम् । यतः क्रूरस्याचारस्यायः नूलतयाद्यवसानादतिशयोक्तिरियं न
तामा अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तिरिपयत्वापत्तेः ” [प्र०] ।

“ निर्विषयन्वापत्तेरिति । कमलमनंभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थ-
समुखादर्शक्षणादितद्वेदापत्तेरिति भावः ” [उ०]

“ तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पद् । धर्मवाद्योलोपे
द्वौ । धर्मोपमानयोलोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यू-
नविशतिर्लुप्तसाभेदाः । पूर्णभेदाश्र पद् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

“ नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमान-
संबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—”
[प्र०]

“ अनयेनेव राज्यश्रीदैन्येनेव मनसिवता ।

मम्लौ साच्च विषादेन पद्मिनीव हिमास्मसा ॥ १९ ॥
इहाभित्रे साधारणो धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेख मदकरिणम् ।

प्रभुतेव समाकृपुसर्वलोका नितस्मिन्नी ॥ २० ॥

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथो-
त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरणजललवयृतकरतरङ्गितार्थितेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥ २१ ॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेपाम् ॥ २२ ॥

इत्यादिका रशनोपमा च ” न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भ-
वान् । उक्तभेदानन्तिकमात्र ।

“ अनयेनेवंति ।

“ अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—जयोत्स्नेवंति ।

“ अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

“ पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यम् भेदात्तदेदाच्च । तत्राद्या यथा—अनवरतेति ” [प्र०] ।

“ हे राजन्, अनवरतं कलकस्य वितरणेन ये जललवास्तैर्गृहे पूर्णे के नरज्ञिता तरङ्गवत् श्रेणीभूय पूर्वपश्चाद्ग्रावेन सन्ततमिलिता अर्थिनां तनि पक्षिर्यस्य नावशस्य तव मत्यादिर्भणित्यादिवत् अनिविभलेति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वाद्रशनोपमा । भणितिरुक्तिः । मर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यसू ” [च०] ॥,

“ अत्र विमलत्वमेव मर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—मानिरिवेति ।

“ अत्र मूर्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किंमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता पूर्व । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, पूर्वविधवैचित्र्यसहस्रंभवात्सर्वेषामात्यानुमशक्यत्वात् ” [प्र०] ।

उक्तं च सङ्केते—“ एवंविधेति भणनादेकदेशविवर्तिन्युपमा । यथा—

नेत्रैरिद्योत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्तिस्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

अत्र सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासोक्त्या । विशेषणसाम्याभावात् । तस्माटुपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथान्यैक्ता । ” उद्भटेन विद्युदाहरणं मम्पूर्णाया वाक्योपमायाः श्रौतीभेदे दक्षम् । साहित्यदर्पणकारश्चेदमेकदैविवर्तिन्या उपमाया उदाहरणमाह । अन्यैरपि भोजहेमचन्द्रजग्नाथादैरिगमुपमा सहन्यैर्भेदैः स्वीक्रियते ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवावयगे ।

अनन्यः

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्यः ।

द्वाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितस्मिन्नीव ।

यावद्विलासायुधलंसवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥२३॥

उपमानेति । “ उपमानान्तरव्यवच्छेदाय थदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदो-
पचारेणैव निवध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तस् ‘ उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽ-
नन्वयः ’ इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः
संबन्धाभावः स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्य-
विशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यं इति विपर्यासोपमाद्यावर्तनाय । तत्र हि
वाक्यद्वये तथाभावः ” [प्र०] ।

“ न केवलमिति । एवकारो भिन्नक्रमः । सा नितस्मिन्नेवै केवल
नितस्मिन्नीव नितान्तकान्तिर्नितस्मिन्नीति न । यावत् । अपिस्त्वयेऽन्वय-
रोचरास्तस्या विलासास्तद्विलासा इव भान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
कीदक्षा विलासाः । विलासायुधस्य कामस्य लासो नृत्यं तस्य वासा निवास-
भूताः । नितस्मिन्नी सैव नितस्मिन्नीव । तन्मावनितस्मिन्नीसदृशीति वार्थः ।
तेन स्फुटतया व्यत्स्वैवयलाभः । एवं च तत्रैव तदुपमानेनान्वेतीत्यनन्वयोऽ-
लङ्घारः । तत्कलं च निरुपमत्वबोधः ” [च०] । “ अत्र दशादिविशेषभेदाद्वे-
दोपचारः । ” [प्र०]

॥२४॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोः उपमानोपमेययोः परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये, इतरोपमान-
स्मिन्नेव उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा ।

अङ्गाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति वत् यस्य ॥ २४ ॥

“ विपर्यास इति । तयोरुपमानोपमेययोविपर्यास उपमेयोपमानभावः ।
अर्थाद्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दा-
भिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्रावयमुप-

मानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—कमलेवेति ” [प्र०] । “ कमला
लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिर्धैर्यम् । बत हये । यस्य राज्ञो मतिकमलादि-
कमन्दोऽन्यसदृशं विभातीति निर्गुलितान्वयः । सेवं तृतीयसदृशव्यवच्छेदफला
उपर्योगमा ” [च०] । “ अत्र पूर्ववाक्यात्मादृश्यावशतौ पुनरिह सादृश्य-
मुच्यमानमनन्यार्थत्वे सत्यन्यव्यावृत्तिं लक्षयति । अत्र पूर्वत्र चैतयोः सदृशं
नान्यदस्तीति भावः ” [स०] ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा श्रकृतस्य समेन यत्
समेन उपमानेत् ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौदर्यदर्पः ।
नीतिः शान्तिः प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा,
लग्ना मन्त्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मी ॥ २५ ।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः
असत्पुरुषसेवेव हटिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

“ वाच्यसाधम्यालिङ्कार निरूप्य व्याप्तसाधम्येषु निरूपणीयेषु प्रथमं प्राधा-
न्यात् उत्प्रेक्षामाह । संभावनमिति । उक्तकोटिकः सदेशः । अथ वाच्य-
साधम्यालिङ्कारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः । सुमन् ।
प्रकृतमात्मनः समं करोतीति समसुपमानम् । उक्तदा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा
ज्ञानं उत्प्रेक्षा । एवं चोक्तोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः ”
[उ०] ।

“ समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समे-
नासंभविना सहकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं
हेत्वादिसंभावनाभेदाद्वहुप्रकारा । तत्र हेतुत्प्रेक्षा यथा—उन्मेषमिति ”
[प्र०] ।

“ हे ललिततनु, पचालक्ष्मीः मन्ये इति हर्षात्त्वं पादयोर्लभेति सञ्चान्धः । तेन हर्षरूपहेतृत्प्रेक्षेयम् । इति किम् । यो मम पचालक्ष्म्या जातिवैरी भ्यजश-
त्रुनिशायामुन्मेपसुवर्णं नं सहस्रे तस्येन्द्रोः सौन्दर्यगर्वोऽनया इन्द्रीयोदलवद्वारा
कर्तृभूतया वत्ककान्त्या करणभूतया प्रसर्वे वलाच्छान्तिं नीत इनि ” [चं०] ।

“ अत्र पचालक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्त्वहर्षहेतुकलग्रह्य-
तादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—लिङ्गपतीवेति । (स्पष्टम्) ।
अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-
त्प्रेक्षेयम् । अत एव ‘ तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम् ’ इत्यलंकारसर्वस्व-
कारमतमपामन्म् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एवं फला-
चुत्प्रेक्षायाहनीया ” [प्र०] । ”

संकेतस्तु—“ अत्र तमोभतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापनादिविद्या
निमित्तं गम्यम् । व्यापनादौ तृप्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्थात् । न च
विषयस्य गम्यत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताध्यारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातसुचितत्वात् ।
यत्तु व्यापनाद्युत्प्रेक्षाविषयमत्रोत्ते तच्चिन्त्यम् ” इति प्राह् ।

संसदेहस्तु भेदोक्तो तदनुक्तो च संशयः ॥६॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः समभिरितः

कृशानुः किं सर्वा॒ः प्रसरति दिशो नैष निष्ठितम्

कृतान्तः किं साक्षात्महिपवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वा॑ विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावनिश्चयान्तोऽपि
सदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजैतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षिनिश्चितं परतः ॥ २८ ॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भृषोद्गुटेन ।

“ भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित शुचालंकारो न तु
स्वारमिकः स्थाणुपुरुपादिविषयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः

संसदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा
अयमिति ” [प्र०]

“ राजानं प्रति कस्यचिद्दुक्तिरिथम् । हे राजन् प्रतिभटाः शत्रवः त्वाम्
आजौ संग्रामे समालोक्य इति एवं विधान् विकल्पान् संशयान् चिरं
विदधति कुर्वन्ति । किंविधानित्याकाङ्क्षायामाह—अयं भूलोकगतः मार्तण्डः
सूर्यः किम्, स प्रसिद्धः सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगैः इतः युक्तः ‘ सर्व वाक्यं
सावधारणम् ’ इति न्यायेन सप्तभिरेव तुरगैरितः इत्यर्थः अयमसंख्यतुरगयु-
क्तत्वात् सूर्य इति भावः । तर्हि कृशानुः अभिः किम् एषः, स सर्वाः दिशः
नियतं यथा स्यात्तथा न प्रसरति किंतु वाचवभिसुखामेव दिशं प्रसरति ।
अयं तु सूर्यदिक्प्रसरणान्नाभिरिति भावः । तर्हि साक्षात् कृतान्तो यमः
किम्, असौ सः महिषवहनः महिषासृः । अयं तु कदाचिदपि महिषं
नारोहतीत्यर्थः ” [झ०] ।

“ अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्याणि तदाश्रये-
पूक्तानि । न चायं न्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदे-
शौचित्यात् । ननु भट्टोऽटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भं एवायं स्वीकृतो न तु निश्च-
यान्तोऽपि । तस्मिन्स्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ता-
विति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् । वैचित्यानुभवाच्च । यथा-
इन्दुरिति । ” [प्र०] ।

“ इन्दुरिति । नायिकां प्रति कस्यचिद्दुक्तिः । हे हरिणाक्षि एतत् (मुखम्)
इन्दुः किम् । तर्हि कलङ्कः क । सरसिंजं किम् । तर्हि अम्बु कुत्र गतम् । इति
प्रथमं सन्दिग्धम् । परसः पश्चात् ललितसविलासवचनैः मुखमिति निश्चितम् ”
[उ०] । “ तस्मिं भट्टोऽटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये ताटगैचित्या-
भावादिति गृहण ” [प्र०] ।

इदमत्रावधेयम् । उद्देन निश्चयान्तसन्देहो न कापि प्रत्याख्यातः । उपे-
क्षित इति चेत्तर्हि भामहदण्डिवामनैरपि ।

तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्छन्दो तु कान्तिप्रदः

शूङ्गारैकरसः स्वयं तु मदनो मासो तु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं तु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

मेदातुकौ यथा—अस्या इति । विकमोर्वशीये प्रथमेऽह्ने उर्वशीमुहिश्य
पुरुहरवस उक्तिरियम् । अस्या उर्वशीयाः सर्गविधौ सृष्टौ यः प्रजापतिनिर्माता
अभूत् स कान्तिप्रदः चन्द्रः तु किम् । शृङ्गारैकरसः शृङ्गार एव प्रधानो रसो
यस्य स मङ्गः स्त्रयं किम् । पुण्यकारः वसन्तः मासः किम् । “इति प्रजापति-
धर्मेऽकश्चन्द्रं च दिरुपविहृद्वनानाभावकोटिकः संशयः” [उ०] वेदाभ्यासेन
जडः कुण्डितमतिः विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहलं औत्सुक्यं यस्य स पुराणो
मुनिः ब्रह्मा इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं प्रभवेत् समर्थः भवेत् ॥ अब्र
शङ्कयमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यसुक्रम्” [प्र०] ✓

तदूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् अनुपहृतभेदयोः अभेदः ।

तदूपकमिति । “रूपग्रथेकतां नयतीति रूपकम्” [स०] । “अभेदो-
ऽभेदारोपः । वीजं तु तत्रातिसाम्यम्” [प्र०] । “साम्यमात्र उपमा ।
अतिसाम्ये तु रूपकम् । सर्वथाऽतिसाम्ये पुनरप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती । इदं
तत्त्वम्—भेदे ज्ञानेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिवाभेदप्रतीतिरेव तत्र कमे-
णोपमारूपकातिशयोक्त्याद्या ज्ञेयाः” [स०] । “अभेदश्वालानपहृतभेदयोविव-
क्षित इति नापहृतावतिश्यासिः । नदेतद् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च ।
तत्राद्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमिति । आवे-
विभागे लक्षणमाह” [प्र०] ।

समस्तवस्तुविषयं श्रोता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोपयमाणाः यदा शब्दोपाताः, तदा सम-
स्तानि वस्त्रूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहु-
वचनमविवक्षितम् । यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी—
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाज्ञनपरिमलं लाङ्छनस्य छुलेन ॥ ३० ॥

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्मं एवेति रूपक-
परिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकरादांका न कार्या ।

“समस्तेति । आरोपिता आरोप्यमाणः ते सर्वेऽपि यद्यात्मेष्विषय-
वद्वाददा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु
आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहु-
वचनमविवक्षितमित्यागोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्—ज्योत्स्नेति ।”
[प्र०] ॥

कवी रूपकमुखेन ज्योत्स्नों योगिनीत्वेन वर्णयति ॥ इथम् रात्रिरेव कापालिकी
योगिनी द्वीपात् द्वीपान्तरं भ्रमति । कोटशी ॥ उत्तीत्स्नो एव भस्म तस्या:
छुरणेन लेपनेन ध्वला ॥ तारिका एव अस्तीनि विभ्रती धारयन्ती । अन्तर्धा-
नस्य व्यसने कौतुके रसिका । चन्द्र एव मुद्राकपालं दीक्षासमयगृहीतंपकर-
णम् । तस्मिन् । लाङ्छनस्य लूलेन व्याजेन न्यस्तं स्थापितं सिद्धाज्ञनस्य
अन्तर्धानादिसाधनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयन्ती । अत्र “रात्रिरेव
कापालिकी योगिनीति प्राधानरूपकम् । पुत्रिर्वाहकाप्यपराणि विशेषणानि ”
[चं०] ।

“अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिपु भस्मव्यादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाढम् ।
नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधकाभावेन रूपकोपमयोः सन्दे-
हात्सन्देहलक्षणसङ्गैरोचित्यादिति चेत् । (‘एवं च कापालिकीव रात्रिः
कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थयभिन्ना-
स्तारकाः अस्थिसद्वास्तारकाः इत्यादिक्रमेण रूपकोपमयोः सन्देह इत्याक्षयः ’
[उ०]) भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात् । तद्वा
रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्समवादात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे
तु रात्रिरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् ” [प्र०] ।

ओता आर्थात् ते यस्मन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थेसामर्यादवसेयाः—इत्येक-
देशविवर्तनात् पाकदेशविवर्ति । यथा—

जम्स रणन्ते उरए करे कुणन्तस्स मण्डलगलअम् ।
रणसंसुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेना ॥ ३१ ॥

[यस्य रणान्तः पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रससंसुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

अत्र रणस्यान्तः पुरत्वमारोयमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः
नायिकात्वम्, रिपुसेनायाऽथ प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्याद्विसीयते
इति एकदेशो विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

उक्तादिभेदं सांबवद्यम् ।

“ श्रौता इति । ते इत्यारोपिताः । तथा च यत्र कंचिदारोयमाणाः शब्दो-
पात्ताः । केचिदर्थसामर्थ्यादवसेवाम्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशो विशेषेण वर्तते
इति च्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—जस्सेति ” [प्र०] ।

“ मण्डलाग्रलतां खड्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । युद्धार्थं रतार्थं च ।
अन्तः पुरत्वारोपसामर्थ्याहृताया नायिकात्वावगमात् । रसेन वीरसेन शृङ्गरेण
च । संमुखी युयुत्सु रिंसुश्र । पराङ्मुखी भवति भयाद्युद्धान्निवर्तते कोपात्
प्रियसंगमाच्च ” [च०] ।

“ अत्र रणान्तः पुरत्वमारोयं शब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपु-
सेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोणं न शब्दम् । किं त्वन्तः पुरत्वारोपसामर्थ्या-
देवावसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशो विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति । साङ्गं सांबवद्यम् । एतत् । उक्तग्रकारद्वयविद्यर्थः ।
साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्स्वप्नके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्ग-
शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । ” [प्र०] ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

“ निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः ” [प्र०] ।

यथा—

कुरुज्ञीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यन्
 सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यन् ।
 अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेदायभिनवां
 प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥३२॥

“ कुरुज्ञीति—यद्यस्माद्गीतध्वनिषु सत्सु अङ्गानि स्तिमितयति निश्चेष्टानि
 करोति । तथा श्रुतमपि कान्तस्योदन्तं वृत्तान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नविषयं
 करोति । यस्माच्चान्दिनं नेत्रसुद्रणादिशूलं यथा स्वात्तथा अन्तः स्वपिति ।
 कान्तैकतानान्तःकरणतथा विषयात्र गृह्णाति अहो इति संबोधने । हे सखि,
 तत्स्माद्भूतसिजः अस्या हृदि । उद्रतामितिशेषः । अभिनवां प्रेमरूपां
 लतिकां सेकुं प्रवृत्त इति वेदीत्यन्वयः । अभिनवेति सेकौचित्यसूचनम् ”
 [च०] । “ अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः । ” [प्र०] ।

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आत्मोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्भूमः
 कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहस्यामुडासनावासभूः ।
 विद्या वक्त्रगिरां विधेरनवधिप्रावीष्यसाक्षात्किया । ३१ १ १
 वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रियम् ॥ ३३ ॥

“ अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला एविति । यथैकत्र बहूपमान-
 योगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्येति ”
 [प्र०] । “ तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गवत्वावगमेनोत्तरोत्तरविवच्छे-
 दलाभः हर्षोद्भूमश्च योग्यस्थानलाभात् । कार्मणकर्म वशीकरणम् । नर्मरहसां
 (वचसां) कीडारहस्यानामुडासनाया जृम्भणस्य वासस्थानम् । वक्त्रोक्तीनः
 विद्या शिक्षाशास्त्रम् । विवेर्वृण्गो निरवधिनिषुणताथाः साक्षात्कारः । सं-
 प्रियेष्येकस्यां प्रियायां बहूनामारोपान्मालारूपकम् । पञ्चशिलीमुखः कामः ॥
 [च०] ।

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं क्षिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकाच्चवीम्बन्धुत
दुर्गार्णार्णनील्लोहित समित्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्रागभावमास प्रभा
साम्राज्यं वरवीर वस्त्ररशतं वैरिक्षयुच्चः क्रियाः ॥ ३४ ॥

¹ अत्र, मानसेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसुकोचः, दुर्गार्णामार्णगमेव दुर्गायाः मार्णगम्, समितां स्वीकार एव समितां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः, एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः । यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोत्तः । एकदंश-विवर्ती^१ हीदमन्यैरभिवीयते ।

“नियताते । नियतस्य मुख्यस्थारोपो वस्त्रन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्थारोपस्त्रपरम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा मंजाताऽत्रैति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्य य आरोपं स तथा । एवं चैकरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा

1 According to the ग ms. of the Ānandāśrama edition of का. प्र. the reading is एकदेशवृत्ति हीदमन्यैरभिवीयते । This seems to be the correct reading as the word अन्यैः evidently refers to उद्घट who gives four varieties of रूपक—(1) समस्तवस्तुविषय, (2) एकदेशविवर्ति, (3) समस्तवस्तुविषय [मालारूपक] and (4) एकदेशवृत्ति. The last variety is defined as—एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् which exactly tallies with the परम्परित type of ममट.

परपरा मंजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः । शिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविभम् । उपाय-
भूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य शिष्टवाद्विभास्याच्यत्यर्थः ।
तथायथा—विद्वदिति ” [प्र०] ।—

“ हे वरचीर प्रभो, त्वं वैरिङ्गं ब्राह्मं वत्सरशतं उच्चेः साम्राज्यं किया
इत्याख्यातपृष्ठम् । कीदृशः । विदुषां मानसमेव मानसं गरम्त्य हंसरूपेति
हंसत्वारोपे श्लेषपबलान्मनसि सरोविशेषारोपस्य हेतुत्वात्परम्परितरूपकम् ।
एवमग्रेऽपि । वैरिकमलायाः संकोचं एव कमलानामसंकोचस्तेन दीप्तयुते भूर्णे ।
दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नीललोहित शिव । समितां
मङ्ग्रामाणां स्वीकार एव समिधां स्वीकारस्तेन वह्ने । सत्ये श्रीतिरेव सत्यां
दक्षकून्यायामप्रीतिस्तद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप । विजयः परपराभव
एव विजयोऽर्जुनस्तव्याभावः प्राकृस्त्वमग्रजध्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन
चेति ” [च०] ।

“ अत्र विदुपां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम् तत्र
चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषपता मानसशब्देनैवाभिधानम् ।
ननु श्लेषपस्य शब्दपरिवृत्यसहतया शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च
श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यते इति नदवसर एव वकुमाँचिंया-
क्षिमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत् । सर्वमेतत् । तथापि श्लेषपव्यादकं
रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिग्रन्थिद्वयनुरंधेनोक्तः । तथाग्रसिद्धौ कि
वीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तेरेकदेशविवर्तीत्युत्त्यते ”
[प्र०] ।

सेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुविंपद्मारिधेः

पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लिलोपधानं श्रिंयः ॥

मङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनकीडाविधौ मन्दगो

राजन्माजति वीरवैरिवनितावैथव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥

अत्र जयादेभिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आला-
नत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्वयः ।

स्नूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्मसूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयं यथा—“ आलानमिति । जय एव कुञ्जरो हस्ती तरयालानं बन्धनस्तम्भ इति । भुजे आलानत्वारोपै जये कुञ्जरत्वारोपो हेतुः । एवमग्रेऽपि । विष्णुप-
समुद्रस्य पाषाणेत्तुः । तदुक्तारणक्षमत्वात् । करवालः खड्ग एव चण्डमहा: सूर्य-
स्तस्य पूर्वाद्विस्तद्याच्चलः । लीला सुखस्वापस्तत्रोपधानं शिरोनिधानं तूर्लैपटः ।
संग्राम एवामृतसागरः । वीराणां वैरिणां या वनितास्तासां वैधव्यदः ॥ [च०] ।

“ अत्र जयादेविनिश्चाद्वद्वात्यकुञ्जरत्वाद्यारोपे सति भुजे आलानत्वा-
द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद-
द्रष्टव्यम् । तत्र लिष्टवाच्के यथा ” [प्र०] ।

“ अलौकिकेति । अलौकिकस्य महस्योत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं
जगत्वयं येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महादीसिः । मदशो
महाकुलमेव महावेणुस्तत्र मुक्तारत्नम् । वंशोऽन्नयमुक्ताया बहुमूलयत्वाद्वत्न-
च्वोक्तिः । भवान्कर्णं स्तूयते ” [च०] । “ भेदभाजि यथा ” [प्र०]—
“ निरवधीति । स प्रथम आद्यः कूर्मसूर्तिर्भवान् जयतीति विष्णुं प्रति
भक्तोक्तिः । यस्य स्थितं स्थितिनिरवधि कालपरिच्छेदद्वयम् । सर्वाधः
स्थितत्वाद्याश्रयशूल्यं च । अत एवानिवर्तितः कौतुकस्याशर्यस्य प्रपञ्चो विस्तरो
येन तत् । कीदृशः कूर्मसूर्तिः । चतुर्दशलोकरूपा या वल्लिः (लता) तस्याः
कन्दः (मूलम्) ” [च०] ।

“ अत्र लोकशाद्वद्विन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारो-
प्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूयैव वैचित्र्यप्रकर्षधायकत्वात् ।
एवं मालारक्षनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रक्षनारूपकमपि रूपकं संभवति ।
यथा—” [प्र०] ।

“ किसलयकरेलेतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

४३ नलिनीनां कमलसुखैर्सुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥ ३८ ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

“ किसलयेति । मदनः कामिनां मनो जयति इत्यन्वयः । कैः तत्राह-
किसलयेत्यादि लतानां पलुवरूपः करेः । करकमलैर्मुखेन्दुभिरित्युभयन्नायि
योषितामन्वयः । अत्र पूर्वमारोत्थमाणस्य करादेहत्तरत्रारोपविपयत्वाददशनारू-
पकम् ” [च०] ।

५४ प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहुतिः ।

अपमेयम् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्म्याप्यते, सा तु अपहुतिः ।
उदाहरणम् —

अवासः प्रागलभ्यं परिणतरूचः शौलतनयं
न्युद्येत् । कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

अमुखेयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे

रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढगुरसि ॥ ३९ ॥

इत्थं वा —

बत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरम्य
प्रियविहकृशोऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।

उपवनसहकारोऽद्वासिमृज्ज्ञालेन

प्रतिविशिखमनेनोद्भित्तं कालकूटम् ॥ ४० ॥

अत्र हि न सभृज्ञाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकृताः शरा इति
प्रतीतिः ।

सा अपहुतिः शाब्दी आर्थी चेति द्विधा । तत्राद्या यथा—‘अवास इति ।
परिणतरूचः पूर्णकान्तः शशाङ्कस्य तस्येन पराभिमतस्य वपुषि प्रागलभ्यं प्रकटतां
प्राप्तोऽयं कलङ्को नैव विलसतीत्यपहुतिः । तहि किं तत्राह—अमुखं चन्द्रस्य
विगलदमृतप्रवाहशीतले उरसि गाढं रतिश्रान्ता इत्यं रजनीरूपा रमणी शेते
इति मन्ये [च०] ।

“अत्र कलझो नैवाथमिति शावदोऽपहुवः । आर्थरतु बहीभिर्भज्ञभिरालोच्यने । तत्क्वचिकपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—” [प्र०] । “धनेति । बत खेदे । अस्मिन्मादशो रागिलोके अनुरक्षजने कियदपरिमितयेतद्वैरम् । अस्तीति शेषः । पश्येति तथाहीत्यनन्तरं योज्यम् । उपवनेषु सहकारा आग्रास्तेपूजासिनो भृङ्ग अग्रमरामद्वयाजेन प्रतिबाणमनेन स्परेण कालकृष्णद्वितं प्रकाशितम् । लापितमिति यावत् । ” [च०] । “अत्र च्छलशब्दबलान्न समृद्धाणि सहकारणि अपि तु सकालकृताः शारा इति प्रतीयने ” [प्र०] ।

एवं वा—

अमुष्मिन्द्वावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुषः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदद्वाङ्गाराणां प्रशमपशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ ४१ ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भज्ञन्तरैरप्यूह्या ।

क्वचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—अमुष्मिन्द्विति—“वैश्यामुहिद्दश्य समृद्धं कामिनं प्रति दास्या उक्तिः ” [उ०] । “शर्वेण हरेण मुष्टो दग्धः स्मरो लावण्यरूपामृतसरोवरभूते मृगदृशोऽस्मिन् महति जघनप्रदेशे नूनं निपतितः । यस्य कामास्थाङ्गान्येवाङ्गारास्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः सूचिका इयं धूमस्य शिखा नाभिविले रोमावलिमूर्तिः परिणमति । नेयं रोमावलिः किंतु धूमशिखेयं तदाकारेण परिणतेत्यर्थगम्याया अपहुतेः ” [च०] उदाहरणमिदम् ।

“अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भज्ञन्तरैरप्यूह्यम् । यथा ‘इदं ते केनोक्ते’ इत्यादौ ” [प्र०] ।

श्वेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्वेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते दिष्मालिन्यं निराकुरतेतरां
नवति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजः पुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४८ ॥
अन्नाभिधाया अनियन्त्रणात् द्रावयकभूपौ वाच्यौ ।

“ श्रुत्व इति । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलङ्गन्यायेन
यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्चेषः । यथा—उदयमिति ” [प्र०] ।
“ विभाकरनामा राजविशेषः सूर्यश्च । उदयसुदयाचलं समृद्धिं च । अयते
प्राप्नोति । दिशां मालिन्यमन्धकारस्तत्त्विगतदुष्टसामन्ताद्युपद्रवश्च । दिग्मत-
जनानां दारिण्येण कुवेपतेत्यन्ये । निद्रया मुद्रा मुद्रणं चक्षुपः निद्रामुद्रा निद्रा-
सदृशी अवस्था आलस्यरूपा च । निधनं नाशम् । क्रिया अभिहोत्राद्याः पक्ष-
द्वयेऽपि । स्वैराचारप्रवर्तनमभिभ्याशाद्वि विभिन्नेभातिक्रमशः । तत्त्वण्डुनं
निवृत्तिं रचयति । हर्षातिशयाद्वत्वतेति द्विरुक्तिः । तेजः पुञ्जो रसिमसमृहः
कान्तिसमृहश्च ” [च०] ।

“ अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि ‘ उदयमयते ’
इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शास्त्रनीयम् । यद्योगादी-
नामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणात् द्रयोरपि वाच्यत्वात् ” [प्र०] ।

परोक्तिर्भेदकैः श्शैः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन शिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न तु विशेषयस्य
सामर्थ्यादपि यन् अप्रकृतस्थार्थस्थाभिधानम्, सा समासेन संक्षेपेणार्थ-
द्रयकथनात् समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिञ्छ तुञ्ज्ञ वाहुपर्फसं तीए स को वि उहासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हुञ्जला दुव्वला णं सा ॥ ४३ ॥

[लद्ध्वा तव बाहुपर्फसं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूञ्जवला दुर्वला ननु सा ॥]

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावचकत्वं नास्ति ।

“ परोक्तिरिति । परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । शिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिंशा अत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपणार्थद्वयोक्तिः । मात्रप्रहणाद्यत्र विशेषणवदस्यापि शिष्टस्वं तद्व्युदास । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्— लहिउण्ठति ” [प्र०] ।

“ समरपतिं स्वामिनमवेश्य वीरपन्न्या उक्तिरियमिति सुधासागरकाराः । महेश्वरेण तु ‘ दुर्बलानां सा ’ इति संस्कृतं पठित्वा दंवाद् दुर्बलेन शुभ्राणा जितं नृपतिं प्रति कस्यचिदुक्तिरियमित्युक्तम् । हे वीर तव बाहुस्पर्शं मुजसङ्गं लब्धवा अवाप्य यस्याः स कोऽपि अनिर्वचनीयः उल्लासो हर्षोऽफुलताभूज् सा जयलक्ष्मीः विजयश्रीः तव विरहे वियोगे सति न खलु उद्जवला ननु प्रव्युत दुर्बला जातेस्यर्थः ” [भ०] ।

“ अत्र विशेषणवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । शिष्टस्वं चोपलक्षणम् । औपस्थगर्भादीनामपि संभवात् । यथा ‘ विलिखति कुचौ ’ इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्याद्याकरणिकमुच्यते तदपि संग्रहाते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच । यथा ‘ संप्रासे सकलाङ्ग ’—इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भूजस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य ग्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात् । ‘ येनास्यभ्युदितेन ’ इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं शिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् ” [प्र०] ।

निर्दर्शना ।

अभवन्वरतुसंबन्ध उपमापरियत्पकः ॥ ११ ॥

निर्दर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वृशः क चाल्पव्येषया मात्तः

तितीर्षुद्वस्तरं मोहादुङ्गपेनास्मि सापुरम् ॥ ४४ ॥

अत्र, उद्गुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या रूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्थयति ।

यथा वा—

उद्यति विततोर्धरिमरज्जावहिमरूचौ हिमधाक्षि याति चास्तम् ।

वहति गिरिरथं विलम्बिवषटाद्यपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवस्थानम् ।

“ निदर्शीनेति । यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्थयति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—क्ष सूर्येति । अत्राहं सागरं तिरीपुरेस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उद्गुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभवितमित्युपमायाःकल्पनम् । अन्या यथा—उद्यतीति ” [प्र.] ।

“ मावे रैवतकवर्णनम् । विनता विस्तृता ऊर्ध्वा रशमय एव रजवो यस्य तादृशो अहिमरूचौ सूर्ये उद्यतिसति हिमधाक्षि चन्द्रे चास्तं याति सति अथै रैवतकगिरिरूपयतो विलम्बिवषटाद्यपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोभां वहतीत्यन्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्राशोपो लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्रसूर्यवषट्योश्च विम्बप्रतिविम्बभावस्तसमर्थनाय च रविमपुर रञ्जुत्वारोप इति बोध्यम् ” [च०] ।

“ अत्रान्यलीलोद्भवनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । ‘ एवं च पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थं उपमाक्षेपकः । इह तु एवार्थमात्रम् ’ इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । युपा मालारूपापि इत्यते । ” [प्र०] ।

द्वौर्ध्यां तिरीपति तरङ्गचतीभुजंग-

मादातुमिच्छति करे हरिणङ्गविम्बम् ।

मेरुं लिलङ्गयिषति ध्रुवमेष देव

यस्ते गुणान्नदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव च साऽपरा ।

क्रियैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निर्दर्शना । यथा—

उत्तरं पदमवाय यो लघुर्हेलैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शौलशेषवरगतो दृष्टकणश्चाहमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उत्तरपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

‘यथा दोभ्यामिति’ [ग्र०] हे देव राजन् यः कथिदपि पुरुषः ते तव गुणान् शार्थाद्यार्थदीन् गवितुं चक्षुं उद्यमं उद्योगं आदायाति कुरुते स तरङ्गचतीनां नदीनां सुजन्मं उपपतिं समुद्रवित्यर्थः दोभ्यां बहुभ्यां नितीर्थति तर्तुमिच्छति तथा च हरिणाङ्गविमर्वं चन्द्रविमर्वं करे आदातुं गहीरुं इच्छति । ‘एवं च मैलं पर्वतं लिलंघविषपति लङ्घयितुमिच्छति दोभ्यां सागरतरणादिवत् त्वद्गुणभापणमशक्यमित्यनेनोपमाकलानात् मालारूपेयं निर्दर्शना’ [च०] ।

“स्वस्वन्ति । यत्र क्रियैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो द्वेषुहेतुमङ्गावरूपः ख्याप्यते स्वाऽपरा निर्दर्शना । यथा—उद्धतमिति” [ग्र०] । “दृष्टकणः पापाणकणः । चारुणा भन्देनापि मास्तेन धुतः कुम्पितोऽधः पतति । किं कुर्वन् । यो लघुः स उत्तरं पदमवाप्य हेलैव (लीलैव) पतेदिति ब्रुवन् । स्वदृष्टातेन कथयन् । उत्तरं पदसुकर्वः उच्चस्थलं च । लघुरूपद्विदिः अल्पपरिमाणश्च । पतनमुकर्पहानिः अधः सर्योगश्च” [च०] ।

“अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युच्चतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पतसिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सत्युच्चतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्था दृष्टकणस्येति इष्टान्तपर्यवसानान्तिदर्शनात्वमिति” [ग्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव ग्रस्तुताश्रया ॥१२॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुलये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥२३॥

तदन्यस्य कारणादेः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कुशासि कथयत्येवं सबाष्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताशुणा चक्षुषा
दृष्टा मां हसितेन भाविमरणोदत्साहसत्या सूचितः ॥४८॥

अत्र—प्रस्थानात्क्रिमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्ठे कारणमभिहितम् ।

राजन्नाजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुट्ठे भोजय मां कुमारसचिचैर्नाश्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुक्तस्तवादिभवने मुक्तोऽध्यगौः पञ्चरा—

चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावैककमामाषते ॥४९॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरथः पलाश्य गताः—

इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्—

“ अप्रस्तुतेति । प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसेवत्यर्थः । प्रस्तुता-
श्या प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारत्ववीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति ।
अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः
समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—कार्ये हृति । सेत्यनुवर्तते । कार्या-
दिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चवे-
त्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—याता इति ” [प्र०] ।
हे सुन्दरि । “ याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति, अपि तु मिलन्त्येवेति
काकुः । मत्कृते मदर्थं (त्वया युनः चिन्ता नो कार्या । त्वं नितरामन्थर्थ
कुशासि दुर्बलासि, एवं मयि सबाष्ये साशुणि कथयति सति) । अति-
काश्यदर्शनादनिष्ठशङ्क्या सबाष्पत्वम् । मदीया गमनानिच्छा ज्ञातेति लज्या
मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् पीतमशकुनभयात्

संहतमश्च येन तादृशोन चक्षुषा (मां दृष्टा) । हसितेनेति । एवं किलास्य-
भिग्रायो यदियं मद्विरहेऽपि प्राणान् धारयिष्यतीति प्रहासस्पृणेत्यर्थः ।
भाविन्यावश्यके मरणे उत्साहः स च विद्योगद्वाखशान्तिवाङ्छयेति ज्ञेयम् ।
इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ”
[च०] । अमरुशतके “ प्रस्थानात् किं निवृतोऽसीति कार्ये पृष्ठे कारणस्य
थियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किं शब्दः प्रश्नार्थक इति न कारणप्रस्तावः ”
[प्र०] । यत्कर्जुनवर्मदेवैरस्य पद्मस्य दीकायामिदमुत्तरालङ्कारोदाहरणमि-
त्युक्तं तदुद्योते नागेभाभृतिर्थं प्रत्यार्थ्यात्मम्—“ अत एवोत्तरेण प्रश्नोच्चयनेऽपि
नोत्तरालङ्कारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः सम्भावेश
मिच्छन्ति । ”

एतत्तरय मुखात्क्यत्क्यमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुकियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुत्रोहीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥१०॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते
विशेषः कथितः ।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजान्विति । राजानं प्रति कवैरुक्तिः
“ राजः शत्रुभूतरय शुकस्तवारिभवने शून्यायां वलभौ भित्तौ चित्रस्थान्
अवलोकयैकैकं प्रतीत्यभाभापते इत्यन्वयः । कीदृक् । तत्राह—(हे राजन् ।) नसुता
मां न पाठयति । देव्योऽपि तूर्णीं स्थिताः ।) कुट्ठे इति तादृश्या भोजिकाया
संबोधनम् । (मां भोजय) । कुमारसहितैः सचिवैरेच्यापि किं न भुज्यते इति काकुः
[च०] । “ अत्र प्रस्थानोद्यातं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः प्रपलाय्य
गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभापणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।
सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—एतदिति ” [ग्र.] । भलृटकविकृते
भलृटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति
कस्यचिहुक्तिः । मुखाल्पतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जडः
(मूर्खः कभलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं बिन्दुं) यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त एतत्तस्य

कियत् । यतोऽस्मादपि अधिकं किञ्चिज्जडत्वयोधकत्वमस्ति तदाह । अङ्गुल्यग्रेति । शनैरादीयमानेऽपि अङ्गुल्यग्रस्य लघुकियया अवचालनेन प्रविलायिनि अङ्गुलावेष लग्ने (सति मम मुक्तामणिः कुत्रोङ्गुल्य गत इत्यनुदिनमन्तः शौकेन न निद्राति, नेत्रमीलनेऽपि चिन्तां न व्यजतीति भावः) ” [८०] । “ अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य ममत्वविशेषोऽभिहितः ” [१०] ।

सुहृदधूवाषपजलग्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तन त्वमेव श्राद्यः—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने व्रयः प्रकाराः—श्रेष्ठः, समासोक्तिः, साहस्रामात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य हास्येषे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्राविचलेद्यदि यद्यथोऽपि
यायाद्यादि प्रणयने नमहानपि स्थान् ।
अभ्युद्ग्रेत्तदपि विभ्रमितीहशीये
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥
येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्वान्ति रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो भना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्यथोऽन्नि विभूर्जसे ॥ ५३ ॥

विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदविति । “ श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते तसुहृदं (शाल्वं) प्रति तन्मन्त्रिण इयमुक्तिः ” [८०] । यः

वैराग्यात्मनेन वैश्वरतिक्रियथा सुहृदध्वाष्पजलग्रामार्जने मिश्रयन्नीनामथुप्रोऽल्लने
करोति, स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिमान्, तस्य सुजीवितं सुषु जीवितं,
स शिथो लक्षण्याः भाजनं पात्रम्।

“अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां हुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव
श्लाष्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः
प्रकाशः। विशेषणविशेषपूच्याचिना सर्वेषामपि शिष्टत्वस्य, विशेषणमात्र-
वाचिनो वा शिष्टत्वस्य, लेपभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतु-
त्वात्। आद्यो यथा—‘पुस्त्वादिति’” [प्र०]। भल्टशतके ७९ पद्यमिद-
मिति वामनाचार्यः। “पुरुषोत्तमेन विष्णुना दैत्यमोहने स्त्रीरूपतापत्त्या
वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूपादोगमनेन ब्रह्मण्यने प्रार्थने वामनतापार्ण्या च
सुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिव्मार्गः प्रकटित
इत्यप्रस्तुतस्योपमानभूतस्य विष्णोरभिधानात्तत्त्वुल्यप्रकृतपुरुषश्रेष्ठप्रतीतिः। तत्र
च पुस्त्वात्प्रचलनं पुरुषार्थहानिः। अधोयानं स्वपदब्रंशः। अमहत्वं गौरव-
हानिः। विश्वं सर्वजनमित्यर्थे बोध्यः” [च०]।

“अत्र पुस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्स-
पुरुषप्रतिपत्तिः। न च श्लेष पुचायम्। ‘अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्विलीयसी’
इति न्यायात्प्रार्थिण्यप्रस्तिथौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणौपस्थितेः। श्लेषसत्त्वेऽन्य-
प्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्। द्वितीयो यथा—‘येनेति’” [प्र०]।

“क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपाल-
भ्यते। येनाभ्युदितेन क्वांति गमितोऽसोति संवधः। उदितेनैव न त्वपकृतेनापि।
क्वांतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च। प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम्। पादः पदं रक्षिमश्च।
क्षीणेन धनहीनेन कलाहिनेन च। मनागीषदपि किं न लज्जसे इत्यर्थः। अस्त्वेव
लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु। जडधामता हिमाधारता मूढता च। विस्फूर्जसे सगर्व-
मुदेषि। अमायां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चंद्रस्येत्यागमसिद्धं पाद-
ग्रहणम्। अत्र शिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधनमित्यनवृत्तान्तक्षेपः”

[उ०]। “अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपदं न शिष्टम्” [प्र०]।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदजितमनेन दुरवर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥

इयं च काचित् वाच्ये प्रतियमानार्थानश्यारोपेणैव भवति । यथा—
अवधेरस्मःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि वहवो लङ्घनेऽपि कमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
“को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥

तृतीयो यथा—आदायेति । अनेन दुरण्वेन दुष्टसमुद्रेण परितः सर्वतः
सरितां नदीतां मुखेभ्यः वारि आदाय तावत् किं अर्जितं किं कृतम् ।
न किमपीत्यर्थः । तथाहि—क्षारीकृतं वडवादहने वडवास्त्रां हुतं च, तथा
पातालमेव कुक्षिकुहरे तस्मिन् विनिवेशितं विक्षिसं च । “ अत्र श्लेषाभावेऽपि
सादश्यमावेणासत्पुरुषाक्षेपः ” [ग्र०] । “ अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहत्य
विफलव्ययकर्तरि दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदशस्याग्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् ” [उ] ।
“ यथा वा भम—

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थी कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुद्रामप्रमदाविलासरसिकः कांतरत्वयाऽसादितौ
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥ ”

कौटिल्यमिति । (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । ‘ नन्दिनि ’ इति
नायिकायाः सम्बोधनम् । कौटिल्यम् । वक्रताम् । निवारयतराम् । अतिशयेन
निवारय । शीलस्य । अभ्यस्य । अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानि-
चर्त्तवात् । भारतीम् । वाचम् । विहसिते । मधुरस्तरसहितहासे । नागरीजनानां
समाचाराः अवहाराः नेत्रकौटिल्य-मन्दगमन-अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्धत्यरूपः ।

तैः । न समाकृत्यते न वशीक्रियते । शार्दूलविकीडितं छन्दः ।) अत्र
दुष्प्रभुस्तकविवृतान्ताक्षेपः ” [७०]

“ हृयं च निधा—काचिद्वात्यार्थं प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रती-
यमार्थाध्यारोपेण । क्वचिच्यंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—अब्धेरिति ” [४०] अर्थां जलं तेन स्थगितः तिरस्कृतो
भूवनस्य भूमेराभोगः विस्तारः तस्य पातालरूपः कुक्षिर्येन तस्य अब्धेः
समुद्रस्य । पोतः समुद्रयानं उपाग्ने येषां तादशाः समुद्रवणिजः लङ्घने उछङ्घनेऽपि
क्रमन्ते उत्थहन्ते । आहो हृति व्यर्थेऽध्ययम् । यदि दैवात् एप रिक्तः जलशूल्यः
भवेत् तदा—अवटः गर्तः । कुहरं तस्यैव गम्भीरदेशः । तदवलोकनेऽपि को
नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यात् । “ अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति
नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः ” [४०] ।

“ अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभोः पूर्णसैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमर्द-
नापत्तेरिति व्यंग्यं गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठः । ध्यनित्वं तु नात्र ।
इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवस्थानात्मेन स्वस्यो-
चित्तत्वसिद्धये व्यंग्यार्थस्य बलादाकृष्टवेन वाच्यसिद्ध्यंगत्वात् ” [७०] ।

क्वचिद्व्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं करमादिदं कथयते ।
वामनात्र वटस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

क्वचिदंशेष्व्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्थपरदिकिं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि अभर हे यद्वारणोऽद्यायसा-
वन्तः शूल्यकरो निषेवयत इति ऋतः क एप ग्रहः ॥ ५७ ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शूल्यकरत्वं च अमरस्य असेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । शाखोटकं प्रति कस्यचित् प्रश्नः “ शाखोटको हि इमशानामिज्ज्वालालीढलतापलुवादिस्तरुविशेषः । तस्य कथ्यामीत्यादिप्रत्युक्तिः । अनेन पदेनेदमाह—अकथनीयमेतत् । शूल्यमाणं हि निर्वेदाय भवति । तथापि तु यदि निर्बन्धस्तरकथयामि । वैराग्यादिति । काका दैवहत्कमित्यादिना सूचितं ते वैराग्यमिति यावत् । साधु विदितमित्युत्तरम् । कस्माद्विति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । इदं कथयत इत्यादि सनिवेदस्मरणोपक्रमं कथं कथमपि निरूपणीयतयोत्तरम् । चामेनेति । अनुचितेन कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः । वट इति छायामात्रकरणादेव फलदानादिशून्यादुद्धरकंधर इत्यर्थः” [लो०] । “ नहि वृक्षविशेषणसहोक्तिप्रत्युक्ती संभवत इत्यविविक्षिताभिष्येनैवानेन श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्त्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाच्यार्थीकृतमिति प्रतीयते ” (ध्वन्यालोकः, ३.पृ.२१९)

तृतीया यथा—सोऽपूर्वे इति । भल्टकविकृते भल्टटशतके १८ पद्यमिदम् । हे अमर (यस्य वारणस्य) सोऽपूर्वः रसनाविपर्यासोऽमिश्रापात् करिणं जिब्हापरिवृत्तिः, अन्थन्त्र पूर्वविपरीतामिधानम् । तस्य विधिः प्रकारः । तन् कर्णयोश्चापलं निरन्तरचालने परवचनग्रतार्यत्वं च । मदः करिणां प्रसिद्धो गर्वश्च तेन विस्मृता स्वपर्योदिंग् मार्गः आसानासविभागश्च तादशी दृष्टिः । शूल्यसोकेन बहुनोकेन वा किम् । न किमपि फलमित्यर्थः । एतत् सर्वं विस्मृतवानस्मि यत् यस्मात् कारणात् असौ वारणोगजः, वारकश्च । अन्तर्मध्ये शून्यः सरन्न्द्रो धनरहितश्च करः शुण्डा हस्तश्च यस्य सोऽप्यापि निषेध्यते । हे भ्रातः एपि कस्ते ग्रहः आग्रहः । “ अन्नाप्रस्तुतयोर्गजभ्रमरयोरभिधानेन तुल्ययोः प्रस्तुतयोः सेव्यसेवकयोर्निवारकानुगतयोः पुरुषयोः श्लेषणाक्षेप इत्यप्रस्तुतमशंसा । इयं हि कर्णचापलांशे वाच्ययोर्गजभ्रमरयोः सेव्यसेवकपुरुषप्रतीयमानार्थान्यारोपेण तदन्यन्त्र तु रसनाविपर्यादिरूपांशत्रये तयोस्तदध्यारोपैणैव च भवतीति बोध्यम् । ” [क्ष०] ।

“ अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य अमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्वेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति

तदंशे प्रतीयमानपुरुषाभ्यारोपावेक्षा । कर्णचापलं तु भ्रमरस्थासेवने हेतुरेवेति
तदंशे नाध्यारोप इति ” [प्र०] ।

निर्गीर्याऽध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यथोक्तौ च कल्पनस् ॥ १४ ॥

कार्यकारणयोर्यथ पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा ॥

उपमानेनान्तर्निर्गीर्णस्योपमेयस्य यद्ध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुबलये तानि कनकलतिकायाम् ॥

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पत्तपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

“ निर्गीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निर्गीर्याऽध्यवसानं
द्रढीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्तवन्यत्वेन विविक्ताकारव-
स्तवत्तरत्वेनाभ्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च चेच्छदेव यदिशब्देन वा यद्यथोक्तौ
कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथा कारणकाययोः प्रसिद्धस्य
पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारितप्रतीयते सा चतुर्थीति
चतुर्थोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—कमलमिति ” [प्र०] । “ प्रेयसीं
दद्या तत्सर्वीं प्रति नाथकस्योक्तिरियम् । अनम्भसि अनुदके देशे कमलं
कान्तावबन्धरूपं पद्मम् । तस्मिन् कमले च कुबलये नेत्रद्वयरूपं नीलोत्पलद्वयम् ।
तानि कमलं कुबलयद्वयं चेति त्रीण्यपि कनकलतिकायां कान्तातनुरूपायां
सुवर्णलतायाम् । सा च कनकलतिका सुकुमारा मृद्दी चासौ सुभगा सुन्दरी
चेति उत्पत्तपरम्परा अनुत्तमाला केयमित्यर्थः ” [अ०] ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाभ्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लड्हत्तण्डं अण्णा विथ का वि वत्तण्ड्डाआ ।

सामा सामण्णपआवइणो रेह चिच्च ण होई ॥ ५९ ॥

(अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥)

‘यद्यर्थस्य ‘यदिशब्देनचेच्छ्रुते वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात्
असंभविनोऽर्थस्य), सा दृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्गुपुः ।

• तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवानुयात् ॥ ६० ॥

“अत्र सुखादि कमलादिवेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशो परमहात्मं तिभिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।

विभूति च शैवलवली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥ [प्र०]

कलशा इति । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिभिरसंघत्वेन केश-
पाशस्य, आकाशविन समध्यस्य, वलीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् ॥ [प्रभा] ।
द्वितीया यथा—अणामिति

“सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः । (वर्तते जीवतीति) वर्तनं शरीरम् ।
द्वाया कांतिः । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे
च सुखशीतला । सर्वावशक्षोभाभ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ।) सामान्य-
प्रजापतेः सर्वसाधारणप्रजापतेः । रेखा निर्भितिः । (आर्या जघनविपुला ।)
अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौदर्ये सौदर्यांतरादतिशयः प्रती-
यते ” [उ०] ।

तृतीया यथा—राकायामिति । अमृतांशोश्चन्द्रस्य वपुः शरीरं, राकायां
पूर्णचन्द्रायां पृणिमायां अकलङ्कं चेत् यदि स्यात्, तदा तस्याः नायिकायाः
मुखं साम्नमेव पराभवोऽपकर्षः तं प्रामुखात् । “ निरुपमस्योपमानसंभव एव
पराभवः । पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलंकामावस्थासंबंधे संबंधः कलितः । उत्तरार्धे
साम्यसंबंधसंमवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबंधे संबंध
इति द्विविधेयम् ” [उ०] । रुद्रस्तु इमां उत्पादोपमामाह [c. १५-
१६] । दण्डमते वेयमसुतोपमा [२, २४] ।

कारणस्य शीधकारितां वर्त्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभं लोचनविपयं त्वया भजता ॥ ६१

प्रतिवर्तपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्यद्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वान् शब्दभेदेन यन् उपादीयते, सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवर्तपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

✓ चतुर्थं यथा—हृदयमिति । दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमते ९६ पद्मिदम् । यत्तु बहुभिः ईकाकारैः सालतीमाधवस्यमिदं इत्युक्तं तदसत्, पद्मस्यास्य तत्रानुपलम्भात् ।

कुसुमान्येव चापो बाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्याः मालतीनाश्या नायिकायाः हृदयं आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविपयं नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । द्वेषनेति यावत् । त्वया आक्रातम् । आर्या छन्दः । अत्र कारणस्य कांताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथमसुक्षिः अस्त्वयं यथा । ‘समसेव समाकांतं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पितॄं मण्डलं च महीभृताम्, .’ (र. ४. ४) इत्यत्र समसेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतेः । सिंहासनाकमणं कारणम् । महीभृमण्डलाकमणं कार्यम् ” [३०]

“ प्रतिवर्तपमेति ” एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाद्विष्टदभेदेन । अभिज्ञस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवर्तपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र ‘द्विः’ ‘द्वये’ इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च ” [३०]

तत्राद्या यथा—देवीति वामनकाव्यालंकारसूत्र—वृत्तावृदाहर्तं पद्मिदम् (४-३-२) राजानं प्रति देवीसल्लया उक्तिः । देवीभावं देवीत्वम् । ‘देवी

कृताभिषेकायाम् । इत्यमरः । गमिता ग्रापिता । एषा मे सखी । परिवारपदं साधारणकलत्रस्थानं कथं भजति, प्राप्नोतु इत्यर्थः । दैवतल्लोपेण अङ्गितं चिङ्गितं, उल्लिखितदैवाकारं, स्वर्णादिविटप्रतिमेत्यर्थः । रन्तं, परिभोगो भूषा दर्थं सुपादानं, तस्य योग्यं न । “अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण भिन्नशब्देनोक्तः । परिवारपदस्त्वपरिभोगयोग्यत्वयोरेकार्थत्वात्” [सं०] । “अत्र द्वयोर्वाक्यार्थयोरनौचित्यरूपं एक पञ्च साधारणधर्मः ‘कथं’ न खलु इति भिन्नशब्ददोषात् इति प्रतिवस्तूपमालंकारः” [चं०] ।

“अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरस्त्वादुदाहरणत्वमित्येके । कथं भजति ‘न खलु’ इत्यनयोरेकार्थतया तथात्मभित्यपरे” [प्र०]

यदि दह्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्विपु किं ततः ।

लवणमन्मु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा दृष्ट्या । पञ्चमन्यत्राण्यनुमर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ ६६ ॥

एतेषां साधारणधर्मदीनाम्, दृष्टोऽन्तः निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः ।

त्वयि दृष्टे पञ्च तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वालितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुदत्याः ॥ ६४ ॥

एष साधर्म्येण । वैधृम्येण तु—

तवाहवे साहसर्कर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटा: परेषां विशराङ्गतामगुरुद्धत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ६५ ॥

अन्त्या यथा यदीति । “प्रकृतिरेवेति इदमेकं प्रकृतम् । शेषं तत्रोपमानभूतम्” [सं०] । “अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यन्तुष्ट्येऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि” [प्र०]

“दृष्टान्त इति । अत्र पुनः जडः पूर्वस्माद्विशेषकः । विशेषश्च विवितिविस्वभाव एव । सर्वेषामिति । न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव द्विःप्रयोगः किंतूपमेयादेरपि । विशेषस्य सामन्येन समर्थने त्वर्थान्तरन्यासः” [सं०] ।

“ एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्यणां सर्वेषां प्रतिविम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्रय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकारे इनि व्युत्तुते । स च द्विधा—साधर्म्यवै-धर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—त्वयीति ” [प्र०] । हृदातालङ्कारे पद्ममिदम् (c. १५) नायिकासख्याः नाथकं प्रति उक्तिरिगम् । मनोभवउव-लितं कामग्रदीसं तस्याः मनः त्वयि दृष्ट एव निर्वाति, प्रसङ्गं भवति । हिमांशोश्चन्द्रस्य आलोके दर्शने हि कुमुदत्वाः कुमुदं विकसति । “ यथा कुमुदिन्याश्चन्द्रालोके तद्गुणपक्षपातित्वेन कुमुदं विकसति तथा त्वद्वद्वन्ने गुण-पक्षपातत्त्वस्या मन इति सर्वप्रतिविम्बनम् ” [सं०] । “ अत्र साधर्म्य-स्वापि प्रतिविम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः ” [प्र०] ।

वैधर्म्येण यथा—त्वयेति । हे राजन्, साहसकर्मणा ज्ञामं सुखं यस्य तस्य तव आहवे युद्धे कृपाणान्तिकं खडगसमीपं करं आनिनीपतो नेतुमिच्छतो न तु नीतवतः । परेषां शत्रूणां भट्टायोद्धारः विशरास्तां नशरतां अगुः प्राप्तुः । हि यतः अवाते निर्वातदेशो पांसवः रजासि स्थिरतां दधति धारयन्ति । “ अत्र ‘ वाते तु पांसवः स्थिरतां न दधति ’ इत्येवंरूपे वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्य-पर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् । अत्र पांसुभट्टयोः पलायनास्थिरत्वयो-विम्बप्रतिविम्बभावः ” (ज०) ।

मकुद्रुच्छिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

- सैव क्रियासु वह्नीपु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थात् उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यन् उपादीयते, तन् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदी पनान् दीपकम् । यथा—

क्रियणां धर्मं जाआर्यां कणमणी केसरां सीहाणां ।

कुलवालिआर्यां थणआ कुत्तो छिपन्ति अमुआणम् ॥ ६६ ॥

कारकस्य च वह्नीपु क्रियासु सकुद्रुतिर्दीपकम् । यथा—
स्वद्याति कूणति वैल्लति विवलति निमिपति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥

सकृदिति—

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थदुपमानोपमेभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृदृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसम्यात् । कारकस्य च बह्विषु क्रियासु सकृदृत्तिरेक द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवर्द्धपक्षित्यर्थः” [प्र०]

“एकस्थस्यैवेति । अयं भावः एकत्र स्थितः क्रियादि । समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकरोतीति दीपसाम्यादीपकम् । अत्र प्रकृताप्रकृतत्वयावास्तवत्वादर्थानामौपम्यं सत्यम् । परं गम्यं, न श्रौतम् । अतो नोपमा” [सं०] । आद्यं यथा—कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्रि सिंहानाम् ।

कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽसृतानाम् ॥

“अत्र छिपन्तीति सकृदुपात्मम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः” [प्र०] “अन्येषां तृपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा—‘श्यामला: प्राचृपेण्याभिर्दिशो जीभूतपङ्किभिः । धुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपङ्किभिः ॥’ इति [उ०] ।

अन्यं यथा—“स्विद्यतीति । नवोढा वधूः शयने तल्पे स्वेदं भजते, कृणति संकोचमालम्बते । सवितर्कं वीक्षत इति चण्डीदासः । वेलति परिवृथ्य शेते । विवलति विशेषतश्चला भवति । निभिपति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दिति हृष्ट्यति । नवोढात्वेन बाह्यतो हर्षप्रकाशनात् । अत-एव चुम्बितुमिच्छति, न तु चुम्बतीत्येकासु क्रियासु वधूरूपकर्त्तकारकस्य सकृदृतिः” [च०] । यत्तु—‘किं च दीपकतुलययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीव्रातुरिति सर्वेषां संमतम् । न चात्र स्वेदनकृणनादीनामेककारकान्वितानाम-प्यौपम्यं कविसंसम्भगोचरः’ इति वदता रसगङ्गाधरकरेण (पृ० ३२५) अस्योदाहरणस्यासंगतिर्दर्शिता, तत्रेदमवधेयं यन्मम्भटेन द्वितीये दीपके न कुत्रापि औपम्यस्य निर्देशः कृतः । औपम्ये सति तु इयं तुलययोगिता स्यात् ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तर चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् ।

यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकार्णय येन येन सहसा यथासमासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशीरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८ ॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोत्कर्षत्वे मालादीपकम् । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोक्तिर्थे
तु एकावली । “सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशास्तौ पद्यमिदम् । सङ्ग्राम एवाङ्गण
निर्भयसंचारात् । अगतेन भवता चापे समारोपिते सति । । देवेति संबोधनम्
येन येन सहसा शृणुति यथासमासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति संबंधः । केन
किमित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्थम् ” [चं०] ।

कोदण्डेन धूनुवा शराः समासादिताः, शरैः शानुशिरः समासादितं, शैवैमुख्यां
च पतता भूमण्डलं समासादितं, भूवलयेन च त्वं स्वामित्वेन समासादितः,
भवता च अतुला कीर्तिः समासादिता, कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितम् ।
अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाण्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलासि-
रूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चेत्तमस्वामिलाभूषणदलोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन
कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तेलैकव्रयव्यापनाल्योपकार-
जननमित्यवगन्तव्यम् ” [प्रभा] । रसगङ्गाधरकारस्तु उदाहरणमिदं दूषयन्
पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोत्कर्षत्वेऽपि एकावल्या एवभेदं पश्यति । “ पूर्वं च दीप-
कालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य (मालादीपकस्य) लक्षणादीपकविशेषोऽयमिति
न अभितव्यम् । तस्य सादृश्यमार्भतायाः सकलालङ्घार्जिसिञ्चवात् । इह च
शङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति क्यंकारं दीपकतावाचं श्रह-
धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । ” [पृ. ४६४]

“ मालोपमालीनां बहूपमानसंबन्धानापरो विशेष इति न ते लक्षिताः ।
इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरसुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण माला-
भावमापन्नानां सकृदर्भनिर्देशसूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ” [प्र०] ।

नियतानां सकृदर्भेः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदा-
हरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
 आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥
 कुमुदकमलनीलनीरजालिर्लितविलासजुघोर्दशोः पुरः का ।
 अमृतममृतरश्मिरस्मुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥
 उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

नियनानामिति । नियनानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं ‘युद्धादीयते’ इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्नः धर्माएकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिग्रसंगः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—” [प्र०] ।

पांडिति । “हे सखि, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमन्नरससहितं स्निग्धं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमत्यर्थं क्षेत्रियरोगमावेद्यतीत्यन्वयः” [चं०] । “क्षेत्रियरोगो राजयक्षमा अन्यस्मिन्क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः । पक्षे तृपतिविपथोऽनुरागः” [सं०] ।

“अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनार्थो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—[प्र०] ।

“कुमुदेति । नायिकां प्रति नाथकस्योक्तिरियम् । हे कान्ते ललितविलासजुपोः मनोहरकाथादिचेष्टाभाजोः तव दशोः नेत्रयोः पुरः अग्रे कुमुदानि शेतकमलानि, कमलानि (अर्थात्) रक्तकमलानि नीलनीरजानि नीलकमलानि च तेषां आलिः पङ्क्तिःका कः पदार्थः न मनागपि शोभते इत्यर्थः । अत्र प्रसादे कुमुदसाम्यं माने रक्तकमलसाम्यं प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यमिति बोध्यम् । किं च तव आननस्य पुरः अमृतं पीयूषं अमृतरश्मशब्दः अमृजन्म पद्मं च पुक्पदे युगपदेव प्रतिहतं निर्जितमित्यर्थः” [झ०] ॥ “अत्र कासिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वधिंकापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरर्थं प्रतिहतरचं चोपात्तम्” [प्र०]

उपमानादिति । यत्र उपमेयस्य उपमानात् व्यतिरेकः, विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एव व्यतिरेक एव । पुरातनैरालङ्कारिकैस्तु उपमेयादुपमानस्य

उपमानादुपयमेस्य वा आधिक्ये व्यतिरेकः स्वीकृतः । तथा चाहोऽटः—‘विशेषापादनं अस्यादुपमानोपमेययोः’ (२. ६) । व्याख्यातमिदं केन्द्रुरज्ञेन—“उपमानोपमेययोः परस्परं यत्र विशेषः द्याप्यते स व्यतिरेकः । तत्र द्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विज्ञेयेणातिरेक आधिक्यं तरमाद्यतिरेकः । ” रुद्रदर्शकावचि उपमानस्योपमेयादाधिवयेऽपि व्यतिरेकं आहतुः । उभाभ्यां च क्षीणः क्षीणोऽपि इत्यादिपद्यमुदाहृतम् । तदेतद् ग्रन्थकृत खण्डयति ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।

विग्रम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवार्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

इत्यादादुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदगुक्तम् । अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

“ कश्चिन्तु—‘ यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसंग्रहः । अत्र द्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षैष्येऽपि पुनर्वृद्धेः ’ इत्याह । तत्र युक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवाच विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः ” [प्र०] । “ अस्थैर्ये हीति । अर्यं भावः । न ह्यत्र चंद्रयौवनयोः सादृश्यम् । किं तु तत्क्षययोः । तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिवाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अरथैर्यं क्षयः । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः । चंद्रो हि पुनः पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इदं पुनर्योत्वानमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरंतरायैर्विद्यन्धया भवरया सुधा गमयितुं न सांप्रतमिति । अन्यथा ‘ किमिति अस्य कदर्यरय यौवनस्य कृते मया मानाद्विरस्यते याहु नाम यौवनम् ’ इति प्रतिकूलेनायेन प्रकृतार्थस्यादुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिष्या तत्या हीदं वचनम् । एतेन ‘रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि क्षार्यैः प्रियाया गुणस्त्वामायांति शिलीभुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि । कांतापादतलाहतिस्तवं मुदे तद्वन्ममायावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥ ’ इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम् । मशोकत्वेन तद्वन्धयेतनत्वसहदयत्वादिभिर्गुणाधिवयस्यैव सर्वात् । न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः । स च शोकस्य स्वस्पेणापकृष्टत्वादस्येव ।

वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षपर्याप्तेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम् । प्रकृत-
वाक्यार्थानुगुणधर्मवस्त्रयैवाग्राधिक्यपदार्थत्वात् । ‘परमचेतनत्वमेतत्सम्बन्धक्
न पुनः ग्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादि’ इति पर्यवसानेत
नस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात् । अत एव ग्रियावियोगाद्यपि
तुल्यमित्यर्थकमावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकास-
दूरीकरणमेवान्न चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूपणापसरणमिव
रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभावह इति खनिकदुन्नमपास्तम् ।
एवं ‘हनूमदाहैर्यशसा मया पुनर्द्विपां हर्सर्वत्यपथः सिंसीकृतः’ (ैषप॒
९. १२३) इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिदया लङ्घनिवेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे
‘दूस्यन्तन्यूनताया एवानुगुणवेनाधिक्यरूपत्वात्’ [३०] ।

हेत्वोरुक्तावनुकृतीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिसे शिष्टे तड़त्विरप्त तत् ।

द्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षिमित्तम्, उपमानगतमपकर्पका-
रणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुकृतिरित्यनुकृतिग्रन्थम्, एत-
द्वेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमणोक्ता-
श्वत्वार एव भेदाः; आक्षिसे चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश । एते
शेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः ।

क्रमणोदाहरणम्—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनव्येव न समयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत
भेदश्वत्यम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सङ्घावान्त्वा
द्वैपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽर्थं महाधृतिः ॥ ७३ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

आनननाकलङ्केन जयन्तीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिपैदोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धिपैदेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाव्यवद्वद्भगुरा गुणः ॥ ७९ ॥

अत्रेवार्थं वतिः । गुणशब्दः शिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

“ एनं विभजते । व्यतिरेकस्तद्वौ हेतु । उपमेयगतमुल्कर्पनिमित्तमुपमान-
गतमपकर्यनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु
त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव हितीशस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं
चत्वारी भेदाः । ते च प्रत्येकं विद्या । साधर्थस्य क्वचिद्वादिना शब्दशक्तेः
प्रतिपादनात् । क्वचित्तुल्यादिशब्दवेनाथशक्तया । क्वचिदुभयाभावेऽत्यधिष्ठेयेनि-
हादश भेदाः । ते च प्रत्येकमश्लिष्टे शिलष्टे च शब्दे इति चनुवैशतिभेदः म
इत्यर्थः । तत्राशिष्टभेदेषु हेत्वोरुच्चौ शाब्दे साम्ये यथा—असीति ” [प्र०]
आसि: खड्गः एव सहायो यस्य तस्य महाभूतेमहाधैर्यस्य प्रभूताः येऽत्य: नेपां
पराभवे सति अन्यतुच्छजनस्येव म्यम्: गर्वः न ।

“ अत्रीपमाने तुच्छांवगुपमेये महाधृतित्वं च हेतु । इवशब्दमर्याच
शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महायातित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा
कमैणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयोऽपि शाब्दमौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतु-
द्वयोपादान एवार्थसाम्ये यथा—असिमात्रसहायोऽपीति ।

अत्र तुल्यार्थं वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
हेत्वोरुक्तावेचाक्षिप्ते साम्ये यथा—इत्यमिति ” [प्र०] । इयं सुनयना
दासीकृता तामरसस्य पदास्य श्रीर्येन तेन अकलंकेन आननेन कलंकिनमिन्दुं जय-
ति । “ अत्राकलंकित्वकलङ्गित्वे हेतु समुपात्तौ । इवातीनां तुल्यादीनां वाऽभावा-
दाक्षिप्रभावम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद
उपमायां शंकनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरिक्तेण विषयापहारात् ।
अथ शिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—जितेन्द्रियेति ” [प्र०] ।

विद्या च चृद्गाश्र तनिषेविणः अस्य जितेन्द्रियतया अतिगाढो विरोधि-
सहस्रैरप्यनुच्छेदः गुणो धैर्यांविर्यस्य । गुणः पण्डितत्वादयः अव्यवत् कमलस्य
तन्त्रव हृव भंगुराः नश्वराः न । “ अत्र शिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्व-
भंगुरत्वे च हेतु समुपात्ते । इवार्थं वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनु-
पादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् ” [प्र०] ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पञ्चयैप पुथिरीपतिः ।

न निशाकरवज्ञातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥

अत्र तुल्यार्थं वतिः कलाशब्दः शिष्टः ।

मालाग्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा
प्रभूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाहियते, यथा—

हरवन्न विषमद्विर्हिर्विन्न विभो विधूतविततवृपः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥

अत्र तुल्यार्थं वतिः । विषमाद्यश्च शब्दाः शिष्टाः ।

- नित्योदितप्रतापेन त्रियामार्पीलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेप विनिर्जितः ॥ ७८ ॥

अत्र हाक्षिप्रैवोपमा । भास्वतेति शिष्टः । यथा वा—

तत्रैवार्थं साम्ये यथा—‘ अखण्डेति ’ । अखण्डं मण्डलं राष्ट्रं विम्बं च
यस्य सः । श्रीः सम्पत्तिः शोभा चास्यास्तोनि । निशाकरवत् चन्द्रवत् कलानां
कौशलानां चन्द्रपोडशाश्वानां च वैकल्यं नाशं जातु कदापि न आगतः प्राप्तः ।

“ अत्र कलाशब्दः शिष्टः । कलावैकल्यतदभावो हेतु शब्दोपात्तौ तुल्यार्थं वति-
रित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानव्ययं चिन्त्यम् ” [प्र०] । अत्राह उद्घोतः । “ चिन्त्य-
मिति कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुवेन तदनुपादाने लेपः किमाश्रयः स्यात् हेतुभूत-
धर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा शिष्टत्वे शिष्टभेद इति भावः । ‘ बहुलारि-
गतोऽप्येप श्रीमानुद्वतविक्रमः । न निशाकरवज्ञातु दश्यतां वसुधायिपः ॥ ’
इतिपाठेन बहुलशब्दे लेपसत्त्वात् अखण्डमण्डलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादा-
नेऽपि संभवत्येवानुपादानव्ययम् । बहुलः कृष्णपक्षः, विपुलश्चेत्यन्ये ” [उ०] ।

अयमेव मालारूपो यथा—‘ हरवदिति । हे राजन् त्वं कदाचिदपि हरेण
तुल्यं हरवत् विषमद्विः त्रिलोचनः असमद्विश्च नासि किन्तु समद्विरेवेति
भावः । हरिणा तुल्यं हरिवत् श्रीकृष्णवत् विधूतः क्षिप्तो विततो महान् वृपो
वृषासुरो धर्मश्च येन एवं नासि किंतु सदा धर्मशील एवेति भावः । रविणा
तुल्यं रविवत् अतिदुःसहाः ये कराः किरणाः राजग्राह्यभागश्च तैः तापिता
दाहं ग्रापिता उद्वेजिता च भूः भूमिः भूमिस्थजनश्च एवं नासीत्यर्थः ” [झ.] ।

“ अत्र विषमद्वित्वमपकर्षहेतुरूपातः समद्वित्वसुकर्षहेतुर्नोक्तः । बहूपमाना-

पेक्षणा आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम्” [उ०] । तत्रैवाक्षिप्तं साम्ये यथा “नित्योदितेति । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । भास्वता कांसिमता रविणा च । त्रियामा रात्रिः” [उ०] ।

“अत्र भास्वतेति प्रतापेति च शिलष्टं पूर्वार्द्धोपात्मं हेतुद्वयम् । इवादेवतुल्यादि-शब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि शिलष्टविशेषणोपम्याक्षेपादप्ययं भेदःसंभवति । यथा—स्वच्छेति” [प्र०] ।

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बग्रभाधरमकृत्रिमहागन्धम् ।

यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र

तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७५ ॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि शिलष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवं जातीयकाः शिलष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

“यत्र वसन्ते रजनीषु रात्रिषु अतीव अत्यन्तं पिवतां पानकर्तृणां चुम्बतां च यूनां तस्णानां तृष्णां पानेच्छां (मधुपानेच्छां अधरपानेच्छां च) मधु मध्यं (कर्तुं) जहार, अङ्गनानां नायिकानां आननं तु (कर्तुं) न जहारेत्यन्वयः । अधरपाने तृष्णा स्थितैवेति भावः । मधु आननं च कीदृशमित्याकांक्षायामुभयोः शिलष्टविशेषणान्याह स्वच्छात्मतेत्यादिना । स्वच्छात्मता निर्मलस्वरूपत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिविम्बितं इन्दुविम्बं चन्द्रसण्डलं यश तादृशम् । आननपक्षेऽप्येवमेव । आननेऽपि कपोलयोश्चन्द्रप्रतिविम्बात् । विम्बं विम्बिका-फलं पक्वं कन्दुरफलम् । तस्य या प्रभा कान्तिः तस्था: धरति विभर्तीति धरं धारकम् जीर्णमधुनो रक्तत्वादिति भावः । आननपक्षे विम्बप्रभः विम्बफलप्रभोऽधरो दशनवासो यत्र तादृशम् । अकृत्रिमो गन्धान्तरयोगं विना सुखवासनादिकं विना च हृद्यो हृदयंगमो गल्धो यस्य यत्र वा तथाविधम्” [क्ष०]

“अंगनानामाननं मधुसद्वशं हृदयगन्धादिमर्त्त्वादित्यैव शिलष्टविशेषणैरौपम्या-क्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणरूपोत्कर्पापकर्षहेतु नोक्तौ ।

उक्तेषु दाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गमय पुनः । ‘इदोः पञ्चाचार्थिं मे प्रियाया बद्नं मतम् । विलासहृष्टगन्धैश्च’ इत्यादौ तु वाच्य पुनः ॥ [३०]

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो, विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-
मतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-
विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । ऋमेणोदाहरणम्—

ए पहि किमपि कीएवि कण्णण णिक्किव भणामि अलमहवा ।

अविचारित्वाकज्ञारम्भारिणी मरउ ण भणिस्सम ॥ ८० ॥

[ए पहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा ।

अविचारित्कार्याभ्यकारिणी त्रियतां न भणिष्यामि ॥]

ज्योत्स्ना मौक्किकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

र्क्षुरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपङ्खवाः ।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गात्कर-

व्यापाराय भवन्ति हन्ति किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥

“ निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनानहरय यो निषेधः स
आक्षेपः निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दवत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विषेधेव
प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्त-
व्यत्वमुक्तविषयेऽनिप्रसिद्धत्वं वेति विशेपः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र
वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए एहीति ” [प्र०] ।

“ किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्पं सबोधनम् । अलमथवेति
पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेमणः स्वेयास्त्वयै अविचारैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् ।
अलमित्यनेनैव निषेधलभे ‘ न भणिष्यामि ’ इति पुनः कथनं खेदातिश-
यद्योतकम् । अत्र नार्यिकासंतापातिशयोऽवक्षयं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य
वक्तुं शक्य इति व्यज्जग्नितुं निषिद्धः । नाथकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमप्रेति ।
[उक्तविषयो यथा—] ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । मौक्किकदाम मुक्ता-
हारः । शीतांशुकान्तद्रवः चन्द्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् ।

मानसमध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थन । प्रवसतैति वा पाठः । त्वं करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतैति पाठे प्रभोरनभियोजयत्वम् । स्फुलिंगोक्तरः अग्निकणसमूहः तस्थ व्यापारः दाहोत्पादनम् तदर्थम् । अविष्योगिनीनां ज्योत्सनादि स्फुलिंगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यंजयितुं ज्योत्सनादीन्युक्तवा तत्कथनं प्रतिपिद्धम् । अत्र व्यंग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यंजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन ‘उपमेये सति किमुपमानेन्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः’ इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीप-रूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः” [३०] ।

क्रियायाः प्रतिपेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निपेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदप्ताऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥ २२ ॥

“वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिपेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात्” [प्र०] । “कार्यस्य कविना प्रतिपादनं न तु भवनम् । हेतुविना कार्योत्परयसंभवात् । अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिहेत्वभावः । अप्रसिद्धस्तु हेतुर्वरनुतोऽरथेव । अत पृथ विशिष्टतया प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिरूपया कार्यस्य भावना पर्यालोचना विभावना” [सं०] ।

“न कठोरं न वा तीक्ष्णम्” इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयेत्वारभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास प्रायमिति वेच । समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इति तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्भते । न तु सेन कारणविरह इति विशेषात्” [३०] ।

कुसुमितेति । नायिकायाः विरहावस्थावर्णनम् । सा नलिनीत्याख्या नायिका कुसुमितलताभिः पुष्पितलताभिः अहता अताङ्गिता अपि रुजं पीडां अधत्त धृतवती । अलिकुलैः अभरकुलैः अदृष्टा अपि परिवर्तते स्म परावृत्य वर्तते स्म । नलिनीलहरीभिः नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिः अलोलिता अचालिता अपि अवृर्णत

वूर्णनं अमर्णं अकरोत् । अनुक्तनिमित्तेयम् । “ लताहननं विरहिण्या रोगहेतुः । सा न लिनीति रूपकम् । अमरदंशः परिवर्तनहेतुः । तर्सगम्येवांधो वूर्णनहेतुः । नलिनीयुक्ततर्संगेरिति वार्थः । अत्र विश्वरूपहेत्वंतरजनितानां रुदादीनां अन्यत्वेऽन्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च ग्रहूतेऽनाहार्थः । ‘ निस-पादानसंभारमभिन्नावेव तन्वते । जगच्छिंत्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ’ इत्यत्राहार्थो रूपकृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिविभावनाजीवितम् । सा च क्षचिद्वितीशयोक्त्या क्षचिद्रूपकेण्यत्यन्यत् । ‘ आयलाक्षारसासिकं रक्तं तच्चरण-दुयम् । इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबन्धकसमताया अप्युपलक्षणम् तेन ‘सातपत्रं इत्यत्राञ्च ग्रतापतपनस्तत्र’ इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । ‘ कार्यात् कारणजन्माऽपि विभावना’ इत्यपास्तम् । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा ‘ यदवधि विलासभवनं यौवनमुद्दियाय चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दद्यन्ते ॥ ’

अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुर्वं पर्यवस्थतीति दिक् ” [३०] ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताद्युदिते शुरान्ते सखीजने द्वारपदं परासे ।

श्लथीकृताश्वेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥

स एकस्तीणि जगति जयन्ति कुमुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥ ८५ ॥

विशेषोक्तिरिति—“ अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषुक्तेषु कार्यभाव-वचनं विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च विधा—अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च ” [प्र०] । तत्राद्या यथा—निद्रेति । सा अङ्गना निद्रायाः निवृत्तौ । शुराने सूर्ये उदिते । सखीजने द्वारपदं परासे प्राप्ते सति । भुजंगे उपपतौ च श्लथीकृतः शिथिलीकृतः आश्लेषरसः आलिङ्गनरसो येन तादशे सति । सल्वव्येतेषु कारणेषु आलिङ्गनतः न चचाल । कृतसुपगृहने न तत्याजेत्यर्थः ।

“ अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्य-
चेऽपि नोक्त इत्युक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । ” [प्र०]
बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतदित्युद्योतः । यः मदनः हरेण दग्ध्योऽपि कर्पूर
इव जने जने शक्तिमान् ईंपद्यधरय कर्पूरस्य सौरभातिशयात् । अत्रार्थं अकु-
णिटं वीर्यं बलं यस्य तस्मै मकरकेतवे मदनाय नमोऽस्तु । “ अत्र शरीरदाहः
शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि (तस्मिन्) तदनुष्ठितिकथनम् ” [उ०] ।

“ अत्र ‘ कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्वेऽपि ’ इति भास्करः ।
शक्तिमत्वे इति परमार्थः । ईंपद्यधरस्य तस्य सौरभातिशयात् ।

‘ भूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोपदशामपेक्ष्य संग्रह्यनेनाधिकवीर्यताऽऽजिं ॥ ’

नैपथ ७.२५ ।

अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्वे कार्याभावरूपै हेतुरुक्तः । ” [प्र०] ।

“ भूभ्यामिति । मनोभूचापेन मदनवाणेन प्रियायाः दमयन्त्याः भूम्यां
भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता धनो दृढो सारो मजा यस्य तद्वावः
अतिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुण्य-
त्वदशायां निःसारस्यापि धनुयो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः ।
कथं ससारत्वमित्यत आह । यद्यस्मात् निजां स्वीयां अप्लोपदशां अदाहावस्थां
अपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुपा अधिकवीर्यला अति-
शयितपराक्रमत्वं आजि अजितम् । अदग्धपुण्यस्त्रैपचापिक्षया दग्धस्य
इयामीभवत्केसरक्षेपस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वक्षिकणे अधिक-
सामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भावः । धनत्वं सारत्वं दृढत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे
इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि निजांगदाहात्
स्वीयपक्वावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितं सौगन्ध्ये शीतलत्वं
चार्जयति । इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् । ” [उ०] ॥

“ अचिन्त्यनिमित्ता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि वलाहरणस्य
हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् ” [प्र०] ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्थिधा वससि चेतसि चित्रमन्त्र
देव द्विपां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संसदरसं च रतिं च पुण्णन्
शौर्योधमणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥

“ इमेण । उपदेशकमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनांत्यस्यात्येनेत्येव-
मित्यर्थः । अन्वयिसमसंख्यपदर्थज्ञानस्य यथासंख्यान्वयबोध्यत्वं कार्यता-
वच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिभानिमित्यत्वस्यालंकारताजीवातोलेशतोऽन्यभा-
वादस्य नालंकारत्वम् । तथापि एकत्र पद्ये वहनान् क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकार-
त्वेनोक्तः । एक इति । राजानं प्रत्युक्तिः । हे देव राजन् एकः त्वम् द्विपाम्
शत्रृणाम्, विदुपाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकार-
त्वयेन वन्नमि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्रयम् । शौर्योधमणा प्रतापाभिना,
विनयेन नन्नतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, ममदरसम्
आनन्दरसम्, रति प्रीतिं च पुण्णन् सन् इत्यर्थः । ” [३०] ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधम्येणोतरेण वा ॥ २३ ॥

साधम्येण वैधम्येण वा सामान्यं विशेषेण यन् समर्थ्यते, विशेषो
वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

“ सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन
सोऽर्थान्तरन्यासः । हयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधम्यं वैधम्यं चेति चतुः-
प्रकारोऽन्यमित्यर्थः ” [प्र०] ॥

“ सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं
यदर्थान्तरं न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । इटान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो
विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षाद्वाच्याप्यदेशनभिधानादनुपानतो
भेदः । कविनिवद्ग्रमात्रन्तरनिष्ठानुभितेरेवानुमानालंकारविप्रयत्वाच्च ” [३०] ॥

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पद्यति पित्तोपहृतः शशिशुञ्च शङ्खमपि पीतम् ॥६७॥

सुसितवसनालङ्घारायां कदाचन कौमुदी-

महसि सुहृशि स्वरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाष्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमरान्मुक्ताशंका, क नासि शुभप्रदः ॥ ८८ ॥
गुणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियोज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ८९ ॥
अहो हि मे बहुपराद्वामायुपा यदप्रियं वान्यमिदं मयेहशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यद्वैष्ट व हि ये क्षयं गताः ॥ ९० ॥

तत्र विशेषण सामान्यसमर्थनं साधमर्येण यथा—निजदोषेति । निज-
दोपावृत्तमनसर्वं स्वदोषव्याप्तिचित्तानां पुरुषाणां । एवकारोऽप्यर्थः । अतिसुन्दर-
मपि विपरीतं असुन्दरं भाति । पित्तचित्तः पित्तचित्तासः शशिवत् शुभं शङ्ख-
मपि पीतं पश्यति । “ अत्र निजदोषेत्यादि सामान्यं शंखपीतिश्च विशेषण
समर्थितम् ” [उ०] ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधमर्येण यथा—“ सुसितेति । राजानं प्रति
कवेशक्तिः । हे राजन्, सुदृशि शोभनयनयार्था कस्यांचन नायिकायां कदाचन
स्त्रियस्त्रियसरेकं कौमुदीमहसि चन्द्रिकोऽप्तेष्व रूपे लक्ष्मणस्त्रियेन स्त्रियन्दृदं
यान्त्यां ज्योत्स्नाभिसारं कुर्वत्यामित्यर्थः । अत एव सुसिता अतिशेता वसना-
लङ्कारा वस्त्रसहिता अलङ्कारा यस्यास्तथाभूतायां सत्यां विभूश्नद्रोऽसंतंगतो-
ऽभूत । तदनु तदवनन्तरं केनापि भवतः कीर्तिराशीयत गीता । येन कीर्तिरानेन
तज्ज्योत्स्नाप्रकाशात्साभिसारिका मुक्ता आशङ्का श्रेताभरणैलोकदृश्यत्वमयं
यथा तथाभूता सती पतिगृहमगात् । अतस्त्वं कस्मिन्देशोऽवसरे वा शुभप्रदो
नासि न भवसि । अपि तु सर्वचेत्यर्थः ” [च०] । “ सुसितेत्यादिना-
ऽभिहितो विशेषः क नासीत्यादिना सामान्येन समर्थितः ” [उ०] ।

विशेषण सामान्यसमर्थनं वैधमर्येण यथा—गुणानामिति । गुणानामेव
दौरात्म्याद्वपराधात् धुर्यः तद्वहनक्षमः धुरि कार्यभारे नियोज्यते । असंजात-
किणस्कन्धः । न संजातः किणः धर्षणचिह्नं स्कन्धे यस्य सः । गौलिः कार्य-
करणासमर्थः गौः वृपभः सुखं आनन्देन स्वपिति । “ अत्र धुर्य इत्थादि
साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधमर्यं च स्फुटम् ” [प्र०] ।

वैधमर्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । “ आपत्तं
सुहृदं प्रति तदवस्थोचितं अप्रियं वदतः खेदातिशयात् स्वर्जीवितं निन्दतः

कस्यचिदुक्तिः ॥ [उ०] । “ अभिमन्युमरणवात्ममर्जुनं प्रति कथयित्यतः
युधिष्ठिरस्य विषादोक्तिरियम् ” इति महेश्वरः । “ ते धन्या इति सामान्ये
नाहमधन्य इति वै धर्म्यद्वारा रवायुरपराधरूपो विशेषः समर्थते ” [उ०] ।
स्पष्टम् ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
वस्तुबृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यद्भिधानं स विरोधः ।

१ जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्यादगुणस्त्रिभिः ॥२.४॥
२ क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि द्रवदहनराशिः । ।

सुभग कुरञ्जनशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ११ ॥

“ वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद् द्रव्योर्विकल्पयोरिवाभिधानं स विरोधः ।
एनं विभजते—जातिरिति ।

“ जात्याशैरिति ज्ञातिगुणकिशाद्वच्यैः । शिभिरिति गुणकिशाद्वच्यैः, द्रवम् श्च,
मिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव ।
तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वादगुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया
द्वाभ्यामिल्पि द्रव्यम् । तद्यमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्वां । गुण-
निरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । पूर्वमन्वेऽपि ” [प्र०] । “ नित्यमेव
द्रव्याश्रितत्वाज्ञाने: न जातिद्रव्ययोर्विरोध इति बुवन् रुद्रटो नवमेदी
(विरोधेनोक्ति) मन्यते । तद्वार्तम् । जातेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् ”
[स०] ।

“ यथाश्रुतशावदोपस्थितिमहिमा विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र नात्पर्यन्त
विरोध इत्यर्थं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धः
योरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वम् । एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरै
काधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्धयनभिभूतो दोपस्य विपयः
तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुवाच्योऽर्थः ।
[उ०] ।

“ अभिनवेति । हे सुभग, विधिवशतो दैववशतो वियोग एव पविर्वद्ध

तस्य पाते सति नूतननलिन्यादिकं (अभिनवा नूतना नलिनी कमलिनी किसलयं मृणालं विसं तस्य वलय कङ्गण चेत्यादिकं अस्याः कुरुद्वाशः मृगाक्ष्याः दवदहनराशिः) दावानलराशिस्थं भवतीति शोषपूरणेनान्वयः । ” [च०] । “ अत्र नलिनीत्वादिकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात् दाभासता । एवम् ग्रेडायुहम् ” [प्र०] ।

ननु नलिन्यादोनां दवदहनेन सहाभेदोपकमवालङ्कारः । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकेष्वपि विरोधालङ्कारप्रसङ्गः । उच्यते—चमत्कारस्यैवालङ्कारजीवात्मूतत्वात् यत्र विरोधः प्राधान्येन चमत्कृति जनयति तत्र विरोधः, यत्र च अभेदारोपणं चमत्कारजनकं तत्र रूपकम् ।

गिरयोऽप्यनुब्रतियुजो मरुदप्यचलोऽवधयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वभराऽप्यतिलघुनरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ५२ ॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
मृतीक्षणः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्रोति च ।

तेषां संग्रसङ्गसक्तमनसां राजां त्वयाभूपते-

पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ५३ ॥

मृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि वित्रमिदम् ॥ ५४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मवटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ५५ ॥

जातिर्गुणेन यथा—गिरय इति । हे नरनाथ राजन् तव अन्तिके तव समीपे त्वदपेक्षयेत्यर्थः । गिरयः पर्वताः अपि अनुब्रतियुजः उच्चत्वरहिताः । मरुत् वायुः अपि अचलः वेगरहितः । अवधयः समुद्राः अपि अगम्भीराः । विश्वभरा पृथ्वी अपि अतिलघुः अपकृष्टगुरुस्त्वयुक्ता ।

“ अत्र गिरित्वादिजातीनामनुब्रतत्वादिगुणैर्विरोधः वर्णनोयातिशयविवक्ष्या तु परिहारः । विश्वभरेति तु न जात्युदाहरणम् ” [प्र०] ।

जातेः क्रियया यथा—येषामिति । हे भूपते येषां तव शत्रूणां राजां तीक्ष्णः तीक्ष्णधारः पस्यन्न धराधरः खड्गः कण्ठपरिग्रहप्रणयितां आलिंगनग्रेम-वत्तां संप्राप्य अनुरज्यते प्रीतियुक्तः रक्तवर्णः च भवति । कमपि अनिर्वचनीय

खें हं प्रेमाणं चिक्कगतां च पराप्नोति प्राप्नोति । तेषामेव संगरसङ्गसन्तमनसां सङ्ग-
रसङ्गो युद्धप्राप्तिः तत्र सक्तं लभ्य मनो येषां तेषां त्वया पांसूनां धूर्लीनां पठलैः
समूहैः प्रसाधनविधिः अलंकरणं निर्वैत्यते क्रियते इति कौतुकम् आश्र्वयम् ।

“अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपरासिकियाऽयां विरोधः । लौहित्यचैक-
ण्यार्थकत्वादविरोधः” [प्र०] । “एवं पांसुत्वजातेरलंकरणक्रियाऽयां विरोध-
सोऽपि कण्ठं छित्तवेत्यादि प्रागुक्तरोत्या परिहृत इति बोध्यम्” [ज्ञ०] ।

“तीक्ष्णत्वस्त्रानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात्”
[प्र०] ।

“अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः तीक्ष्णस्यापि
ह्वचिदनुरागदर्शनाचेत्यपि बोध्यम्” [उ०] ।

जातेद्रव्येण यथा—सूजतीति । “यः इदं जगत हेलया लीलयैव
(अनाप्रासेनैव) नियतं यथा स्थात्तथा सुजति अवति रक्षति संहरति नाशयति
च सोऽपि जनार्दनः अवसरवशतः कालवशात् शकरो मतस्योऽजातः इति-
योपः । इदं विच्रं आश्र्वयम्” [ज्ञ०] । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण
विरोधः । स च लीलया सर्वसंभवात् मत्तयशरीरपरिग्रहस्यागगसिद्धत्वाद-
विरोधः । आत्मपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वमिति प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् ।

गुणस्य गुणेन यथा—सततमिति । हे नृपते सनतं निरन्तरं मुसलेणु
आसक्ताः बहुतरं यत् गृहकर्म रन्धनादि व्यापारः तस्य घटनया संपादनं
कठिनाः द्विजपत्नीनां कराः हस्ताः भवति दातरि सति सरोजवत् कमलवत्
सुकुमाराः कोमलाः जाताः । “कठिनत्वकुमुमारत्वयोविरोधः” [प्र०] ।
“भवहातवशात् गृहव्यापारनिवृत्या तत्परिहारः” [उ०] ।

पेशलमपि खलवचनं दृहतितरां मानसं सुतत्वविदाम् ।

परुपमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवल्पमोदयति ॥ ९६ ॥

कौञ्चाद्रिसुदामदृष्ट्वृद्धोऽसौ यन्मार्गणाऽनर्गलशातपाते ।

अभूत्रवाम्भोजदलाऽभिजातःस भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ९७ ॥

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविपथः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रधर्मादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ५८ ॥

गुणस्य क्रिया यथा—पेशलमपीति । पेशलं सुन्दरं अपि ग्वलवचनं
सुतत्वविदां मानसं दहतिराम् । सुजनवाक्यं परुषं कठोरमपि भलयजस्य
चन्दनस्य रसवत् प्रमोदयति आहादयति । “अत्र पेलत्वपरुपत्वयोर्गुणयो-
र्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मञ्चात् श्रीहृष्णस्य—

सर्वतः पुरत् एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुयोः ।

हृदतोऽपि सुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावमुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयाति-
रिक्तरथैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ‘गिरयः’ इत्यादि तथैवोदाहनम्” [प्र०] ।

उक्तत्रयेति । ननु नैयायिकादिमते अभावः गुणादिभ्यां भिन्नः सप्तमः
पदार्थः, कथं तस्य गुणस्ये परिगणनं कृत्वा गुणक्रिययोर्विरोधोदाहरणं पद्य-
मेतदिति चेत्—उच्यते । उक्तत्रयातिरिक्तस्येति । जातिद्रव्यक्रियातिरिक्तस्य
सर्वस्यापि वैयाकरणानामालङ्घारिकाणां च नन्ये गुणत्वात् ।

गुणरथ द्रव्येण यथा—क्रौञ्चेति । यस्य भार्गवस्य मार्गणानां वाणानां
अनर्गले प्रतिबन्धरहितं शातपाते शातत्वत् वज्रत्वत् पाते सति । उद्भासः
अतिमहस्तः हृपस्त्रिः पापाणाखण्डैः ददः असौ क्रौञ्चाद्रिः क्रौञ्चपर्वतः नवाभ्यो-
जदलत्वत् नवकमलपत्रवत् अभिजातः कोमलः अभूत् । स भार्गवः परशुरामः
अपूर्वसर्गः अपूर्वसृष्टिः इति सत्यम् । “यद्यपि कुमारः क्रौञ्चदारण इति
कोशात् स्कन्दे तत्त्वं प्रसिद्धं तथापि स्कन्दसाहाय्यं भार्गोऽपि तत्कृतवानिति
पुराणे प्रसिद्धम्” [उ०] ।

“अत्राभ्योजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः ।
क्रियायाः क्रिया यथा—परिच्छेदेति” [प्र०] ।

“मालतीमाधवे मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद-
दृश्यता तमतीतस्तद्रहित इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिक-
च्यांजनिकानां वचनानामविषयः । तैनिर्वच्छुभ्यशक्य इति भावः । पुनरन्यदा-
कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथं तद्विप्रयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः ।
विवेकप्रधर्मसादिति । विवेको दोषगुणविभागः । प्रश्नाब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः

प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विग्रलभातिशयो व्यंग्यः ।
तदेतुकां उपचिति वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः सकलविपथाणामज्ञानं विपरीत-
ज्ञानं वा यत्र तादृशाशासौ गहनश्च दुर्लभ्य इत्यर्थः । ईदृशः कोऽयनिवैच-
नीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति विपथग्राहिवृत्तिविपथे स्तव्यं
करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) ” [उ०]

अत्र “ जडयति च तापं च कुरुत इति ” कियोविरोधः, [प्र०] ।
विरहवैचित्र्येण कालभेदात्त्वपरिहार इत्युद्योतः ।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृणातरलितमनोभिजलनिधिः ।

“ क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरणतं

क्षणादेन ताम्यन्तिमिमकरमापाम्यति मुनिः ॥ ९९ ॥

समदमतङ्गजमदजलनिम्नन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गान् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥

कियाया द्रव्येण विरोधो यथा—यथमिति । भलदकविकृते भलनशतके
१०५ पद्यमिदम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानां एकः सुख्यो निलयः
निधिः इति कारणात् । रत्नाकरः रत्ननिधिः इति कारणाच्च तुष्णया पिपासया
रनेच्छया च तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैरसमाभिः श्रितः आश्रितः । किन्तु
एवं को जानीते यन्मुनिरगस्त्यः निजा या करपुटी करसंपुटं तदेव कोटरं
बिलं तद्रूपं ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मकराः मर्त्याश्र यत्र तादृशं एवं
समुद्रं क्षणात् आ समन्तात् पास्यति । “ अत्र पानकिशायाः कर्मीभूतेन
जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरण-
त्वमुचितं तथाप्यकलवाणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् ” [प्र०] ।

द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधो यथा—समदेति । “ हे क्षितितिलक, त्वयि तटजुषि
तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्रता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी
यमुना भवति । कुतस्तत्राह—यमदेत्यादि । (समदाः मदसहिताः) मत-
ङ्गाः करिणः तेषां मदजलनिस्यन्दः एव तरङ्गिणी नदी तत्परिष्वङ्गात्
सम्बन्धान् ॥ मदजलस्य श्यामवर्णत्वं प्रसिद्धम् ” [च०] । अत्रगङ्गायमुन-
योविरोधः स च कालिन्दीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात् परिहत इति प्रदीपोद्योतौ ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोम्भूतदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

“ स्वभावोक्तिरिति । स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते ” [प्र०] ।

“ स्वभावत्रेति । डिम्भादेप्रित्यनेनैव संबंधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहस्तस्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमरकृतिहेतुत्वमङ्गारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ‘ पश्य चायं बलीवर्दो घासमति मुखेन तु ’ इत्यादेनिरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य सुट्टवाचालङ्गारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेदत्वादलौकिकवक्त्रातीत्यलङ्गारः । डिम्भः शिशुः । आदिना युवतिमुख्यकातरतर्त्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव ‘ जातिः इति केचिद्ददिति ’ [उ०] ।

पश्चादङ्गी प्रसार्य त्रिकनतिवितते द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चे-

रासञ्चासुम्भकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूमां विधूये ।

घासग्रासाभिलापादनवरतचल्पत्रयतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण॥ १०१॥

पश्चादिति । बाणभट्टकते श्रीहर्षचरिते वृत्तीयोऽङ्गासे पद्यमिदम् । पश्चात् अंगी पश्चिमधरणां प्रसार्य । त्रिकं पृष्ठेभासः तस्य नतिः नभन्ते तेन विततं विस्तृतं अङ्गं उच्चैः अतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा । आमुम्भकण्ठो वक्ष्यते; उरसि वक्षःस्थले मुखं आसञ्चय संयोज्य धूलिधूमां रेणुधूसरां सटां श्रीवकेशराशि विधूय कंपयित्वा घासग्रासस्य तृणग्रासस्य अभिलापात् अनवरतं चलन् प्रथेः नासिका तुण्डं मुखं च यस्य सः । एतादृशः शयनादुत्थितः तुरङ्गः मंदं शब्दायमानः खुरेण क्षमां महीं विलिखति उत्किरति ।

“ अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् ” [प्र०] ।

व्याजस्तुतिर्षुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधवन्धुमनसां मन्ये न मौलिः परो

लङ्गजावर्जनमन्तरेण न ग्रामन्यन्तं भन्दडशते ।

का,

यस्त्यागं तनुतेतरं मुखशैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वयेव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥

“व्याजस्तुरिति । मुखे निन्दावगतौ यस्तुतौ पर्वतसानं स्तुतिर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्वतसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति प्रहणात्, अन्यस्य तु व्याजस्या स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—हित्वेति” [प्र०] । हे राजन् उपरोधवन्धु-मनसां अनुरोधरहितचित्तानां मौलिः शिखरभूतः त्वां हित्वा त्यक्त्वा परोऽन्यः नेति मन्ये । अथ च रमां लक्ष्मीं अन्तरेण चिना लज्जावर्जनं निरलज्जत्वं न संदर्शयते । उभयत्र हेतुमाह—यो भवन् मुखशैर्तः युद्धादिभिः उपायशैर्तः पुक् आगत्य आश्रितायाः श्रियः लक्ष्मीः त्यागं दानं तनुतेतराम् अतिशयेन विस्तारयति । यस्याश्च श्रियः व्यागकृतं दानजनितं अवमाननं निरस्कारं प्राप्यापि त्वयि एव स्थितिनिवासः । “राज् आश्रितव्यागस्त्वपनिन्दाव्याजेन महादातुर्वेऽपि लक्ष्मीवैत्त्वाभिधानात्स्तुतिः” [उ०] ।

हे हेलाजितबोधिसन्त्व वचसां कि विस्तरमूर्तोयथे ॥ १०३ ॥

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृष्ण्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलव्यायशो-

भारग्रोद्धने करोपि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥

तत्रान्त्या यथा—हे हेलेति । “हेलया जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा यैन सः अतिकारुणिकेत्यर्थः । तोथे समुद्रः (वचसां विस्तरैः, बहुशब्दग्राहीः किम् । परेषां हिताधाने हितसाधने गृहीतव्रतः त्वत्यदृशः) परोऽन्यः (नास्ति) (यत् यस्मात्) नृथयतां पापथजनानामुपकारस्य घटनायां संपादने वैमुख्येन पराङ्मुखत्वैन लब्धं यद्यशस्तज्ञारस्य प्रोद्धने मरोदेशस्य कृपया साहायकं करोपीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिनिन्दापर्यवसायिनी” [चं.] ।

“न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसयैवास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छिन्निविशेषात् । कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्” [उ०] ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहि दीहरा सासदण्डा

सह मणिवलप्रहिं वाहधारा गलन्ति ।

तुह सुहअ विओए तीअ उन्निगिरीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४ ॥

सह दिवसनिशाभिदीर्घाः शासदण्डाः सह मणिवलयैवर्धप्रधारागलन्ति ।

तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥

कपूर मं. २. ९.

श्रासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यत्रिपत्वते ।

सति । “ शब्ददशक्तया पुकार्थभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । ‘चैत्रमौत्रो गच्छतः’ इत्यादौ तु शब्दशब्दयैवभयाभिधानम् ” [प्र०] ।

“ अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमन्वयतम् । ‘पुत्रेण सहागतः’ इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रशब्दसमनकालिकसमानदेशागमनवाच् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । ग्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । पृथं च प्रथमान्ते आगमनस्य वाद्वोदन्वयः । तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थः । पृथं च यत्र गुणप्रवानभाचावचित्तव्याः शाब्दार्थमर्थादया एकधर्मसंबंधस्तत्रायमलङ्कारः । समुच्चये तूभयत्र प्रावान्यं, शाब्द एव चैकान्वय इति ततो नैदः । ‘चैत्रमौत्रो सह गच्छतः’ इत्यादावपि तथैवेति नायमलङ्कारः” [उ०] ।

सहेति । “ है सुभग सुन्दर तव वियोगे विरहे सति उद्विग्नायाः विमनस्कायाः तस्याः नाणिकायाः दण्डाकाराः शासा: श्रासदण्डाः । श्रासानां धनप्रचुरतया दण्डाकारत्वम् । दिवसनिशाभिः सह दीर्घाः जाताः । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादृपचारिकम् । तथा बाष्पो नेत्रामन्तु तस्य धाराः मणिवलयैरत्नकङ्कणैः सह गलन्ति पतन्ति । काश्यर्थमणिवलयगलनम् । तथा जीविताशा जीवनाशा तनुलतया शरीरयष्ट्या सह दुर्बला जातेत्वर्थः” [झ०] । “ अत्र दीर्घत्वादीनां श्रासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ” [प्र०] ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यःसम्ब नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिरिंशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥१०५॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगत्यः ।

अमृतश्चित्सुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥

“ विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थं एव विवक्षितः । तेन नज्-निर्-
वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल्पादिग्राहोगेष्ठि इत्यमेव ” [उ०] ।

“ सञ्ज शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचि-
दशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपादयते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं
यथा ” [प्र०] ।

अरुचिरिति । निशया विना शशी अरुचिर्दिसिशून्यः । सा निशयि
शशिना विना महृदुक्तं तमोऽन्धकारः । उभयेन चन्द्रनिशाभ्यां विना कामिनोः
मनोभवस्फुरितं कामविलसितं नैव चकास्ति शोभते ।

शोभनत्वं यथा—मृगलोचनेति । अयं नरेन्द्रसूनुः राजपुत्रः मृगलोचनया
विना-स्थिया विरहित इत्यर्थः—विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः बुद्धेः
प्रभा प्रकाशः तेन प्रगत्यः चतुरः । तेन च सुहृदा विना अमृतश्चित्तः चन्द्रः
तद्वत् सुन्दराशयः स्वच्छान्तःकरणः । “ अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च
विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगत्यवचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्व-
मुक्तम् ” [प्र०] ।

“ य एव राजपुत्रः खीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहा-
रमिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिङितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदय-
हृदय इत्यर्थः ” [उ०] ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥२७॥

परिवृत्तिरुद्घारः । उदाहरणम्—

“ परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां
तथैवोदेशादर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः

विनिमयो हि केनचिद्दस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च कच्चित्समेन समस्य । कच्चिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—कच्चिद्दन्यूनोन्तमस्य, कच्चिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् ” [प्र०] ।

“ कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमय-पदस्य तत्रैव वाक्ये । एवमादाय दानमपि सा । दानादानव्यवहारः कवि-कल्पित एव न वास्तवस्तत्रालङ्घारत्वाभावात् । तेन ‘कीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बद्धाण्यपि यालिका’ इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्ते: ‘ किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्षकदोभि वल्कलम् ’ इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् ” [उ०] ।

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदद्यं

मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामहहृष्टगादाय सहसा

ददृस्याधिव्याधिभ्रमिशुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नुप संप्रहारे

म्बीकृत्य दासणनिनादवतः प्रहारान् ।

दृपारिवीरविसरेण वसुधरेयं

निर्विग्लम्भपरिग्लम्भविर्विर्तीर्णा ॥ १०८ ॥

अत्र न्यूनेनोन्तमस्य ।

तत्राच्यद्यं यथा—लतानामिति । अयं मरुद्वायुः एतासां उदितकुसुमानां लतानां मतं मनोरमं लास्यं नृयं दत्त्वा असमं अनुपमं आमोदं गन्धं भृत्य अश्रयति प्राप्नोति । अहहृष्टिं खेदे । लताः तु अध्वन्यानां पान्धानां सहसा दृशं आदाय हरणं कृत्वा तेभ्यः आधिः मनोव्यथा, व्याधिः कायपीडा, अभिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितं रोदनं, मोहः निश्रेष्टता, एपां व्यतिकरं समूहं ददति प्रयच्छन्ति । “ अत्र प्रथमार्थे लास्येनोपादेयतया समास्यामोदस्य, द्वितीयार्थे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः ” [प्र०] ।

“ मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादि-
दर्शनादातृत्वं कविकल्पितम् ” [उ०] ।

अन्यथा यथा—“ नानेति । हे नृप दृष्टो दर्पयुक्तो (बलगवितः)
योऽरिचीरविसरः शत्रुवीरसमूहस्तेन (कर्त्रा) संप्रहारे युद्धे नानाविधैः अनेक-
प्रकारैः प्रहरणैः आयुधैः दारुणनिनादवतः भयंकरशब्दयुक्तान् प्रहाराद्
ताडनानि स्वीकृत्य निर्गतो विग्रहस्मो वियोगो यसात्तादृशः (वियोगशूल्यः)
परिरम्भस्थ्य (स्वस्मामिभावसंबन्धस्य) विधिः स्वीकारः प्रकारो वा यस्याः
तादृशी हयं वसुधरा वसुमती (भूमिः) वितीर्णा दत्ता अर्थात्तुभ्यमित्यर्थः ”
[अ०] । “ अत्रोत्तमया वसुधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ” [प्र०] ।

— प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूतात्र भाविनश्चेति द्रुन्दः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति
भाविकम् । उदाहरणम्—

आसीदज्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥

अत्र आश्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

“ प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्रुन्दः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता
भाविनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम् ।
भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः ” [प्र०]

“ प्रत्यक्षतयोति । अलौकिकप्रत्यक्षविषयग्या अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः ।
अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयस्त्वेन प्रतिपादनेच्छा । न चेयं अंतिः । भूतभा-
विकेनैव निर्देशात् । अंजनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च ।
न चैवं स्वभावोक्तिः । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः । इह तु कवेरतञ्जिबद्धस्य
वाऽभिप्राय इति विशेषान् ” [उ०]

आसीदिति । हे कान्ते अत्र तव नेत्रयोः यत् अज्जनं दत्तं आसीत् इति
तद्युक्ते लोचने पश्यामोत्यर्थः । भावीं भूषणानां संभारः समूहो यत्र तां तादृशीं
तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे पश्यामि । अधुना निरज्जनयोरपि से नेत्रयोः पूर्वदत्तमञ्जनं
साक्षात् पश्यामि । अथ च अधुना निर्भूषणमपि ते शरीरं भाविभूषणोपचितं

साक्षात्करोमीन्यथः । “अत्र पूर्वार्थे भूतस्याज्ञनस्य उत्तरार्थे भाविनो भूषण-
संभाररय ग्रस्यक्षतयाऽभिघानम्” [प्र०]

“अत्राजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशायात्तेषः
वैयर्थ्यं द्वन्धते । कचिद्भूतवादिदेवं विनायेष दृश्यते । ‘अहं विलोक्णे-
ऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः’ हस्यादौ । अत्रेदं चित्यम् । असंबंधे संबंधरूपाति
शयोक्त्वैव गतार्थोऽयम् । ग्रस्यासंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनात्” [उ०] ।

~~२८~~ काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥२८॥

वाक्यार्थता यथा—

वयुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्
नमनुक्तः ~~स्त्री~~प्रत्यवहमतनुर्ग्रेऽप्यमतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ १० ।

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसस्तीस लीलपरिहासरसाधितं—
लीलितशीरीषपृष्ठहननैरपि ताम्यति यन् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शख्सुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इचैष भुजः ॥ ११ ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरस्परां गिरिसुताकान्तालयालकृतिम् ।
अद्याराधनतोग्येतेन विसुना युष्मत्सपर्यासुखा- ~~रुज्~~
~~शोकोल्लेदिनि~~ मोक्षनामनि महामोहे निर्धीयामहे ॥ १२ ॥

एष अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शख्सोपक्षेषः.

महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

“काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति
लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः” [प्र०] ।

“अयं भावः—यत्र हेतुः कारकरूपस्तत्काव्यलिङ्गम् । ज्ञापकहेतौ त्वनुभास-
नालङ्कारः । काव्यग्रहात् काव्यलिङ्गं व्यासिपक्षधर्मोपमंहारादयो न स्युः” [स०] ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ‘‘वपुरिति । क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मानि । पुरा भायः
भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुभितम् । त्वज्ञानीं शरीरोत्प-
त्तेरभावात् । संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नति-
रहितः । इदं अपराधद्वयं क्षत्तव्यम् । शिखरिणीं छन्दः । अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेक-
पदार्थो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः ॥” [उ०] ।

“अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्त-
रवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराये हेतुः ॥” [प्र०] ।

“अनमनमपराये इति । यद्यन्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमद्वावस्त-
धापि तदिदमित्यस्य सर्वनामां बुद्धिस्थापरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः ।
क्षत्तव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः ॥” [उ०] ।

अनेकपदार्थता यथा—“प्रणयीति । मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुद्यत-
मघोरघण्टं कापालिकं प्रति माधवस्योक्तिः । तत्र तस्मिन् वपुषि शस्त्रमुपक्षि-
पतस्तव शिरसि अकाण्डे अनवसरे यमदण्ड इवैष मद्भुजः पतित्वित्यन्वयः ।
तत्किम् । यद्युपुः प्रणयीनान् सखीनां ये सलीलं परिहासरसास्तरधिगते;
प्रासैर्लितशिरीपुष्पताङ्गैरपि ताम्यति ग्लायति ” [च०] ।

“अत्र शस्त्रोपक्षेषो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । ‘शस्त्रमुपक्षिपतः’
इत्येतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वत् । तत्र वपुषि यथाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि
न वाक्यत्वम्, विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्व-
भिति ॥” [प्र०] ।

एकपदार्थता यथा—भस्मेति । “शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्योक्तिरियम् ।
हे भस्मोद्भूलन भूत्यालेपन भवते भद्रमस्तु तुर्यं कल्याणमास्ताम् । हे
रुद्राक्षमाले भवत्यै शुभमस्तु । गिरिसुताकान्तस्य शिवस्य आलयः प्रासादः
तस्य अलंकृतिं अलङ्कारभूतां सोपानपरंपरां हा तस्याः शोच्यतेत्यर्थः । अद्य
आराधनेन सेवया तोपितेन विभुना शिवेन (कत्री) युग्माकं भस्मोद्भूलनादीनां
भवतां या सपर्या सेवा तत्सुखस्य तदानन्दस्य आलोकः अनुभवरूपः प्रकाशः
तदुच्छेदिनि तत्त्वाशकेमोक्षनामनि मोक्षसंज्ञके महामोहे महान्धकारे निधीयामहे
निपात्यामहे” [श०] ।

“अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव ।

अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्ये पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः ” [प्र०] ।

प्रदीपे हेतुविभक्त्यादिनेति काचित्कोऽपपाठ इत्युद्योतः । “गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुंदरत्वेन प्राचीनैः काष्ठयलिङ्गाभ्युपगमात् । अतपूर्व वषुःप्रादुर्भावाद-
नुभितमित्यशो नाथमलङ्कार इत्याहुः ” [उ०]

 पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तन् पर्यायेण भज्ञयन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

यं प्रेद्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिसञ्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरे: ॥ ११३ ॥

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोन्नयते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते; यथा गवि शुक्रे चलति दृष्टे, ‘गौशुकुश्चलति’—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा हृष्टं तथा । यतोऽभिज्ञाऽसंसृष्टत्वेन हृष्टम् भेद-संसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

“पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्योक्तम् । पर्यायेण भज्ञयन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति ” [प्र०] ।

“ काश्मीरिकमेण्ठकविग्रणीते हयग्रीववधात्ये नाटके पद्यमिदमिति वदन्ति” [झ०]

“ अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरघ्यिकरणयोर्निवासप्रीतिसञ्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैवं प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एक-रूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्थादिति चेत्, यथा शुक्रे गवि चलति निविकल्पकसविकल्पकयोः एक एव द्व्यर्थस्ताभ्यां विषयीकियते । न पुनर्यथा निविकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीकियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकं, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ” [प्र०] ।

“ यथेति । येन प्रकारेण इत्यज्ञयं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एक-स्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावककुमुभजपाकुसुमा-दिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यवेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः । न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्तवदाश्रयचलन-तदाश्रया विकलिता भासते, सविकल्पके तु संसृष्टयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । मेदोऽतद्वयाद्वृत्तिस्तत्कून्त्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । मेदोऽतद्वयाद्वृत्तिः परन्यथे । तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुवात्ततो वैलक्षण्यं उत्था निवासशीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यंग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्त्वामरूपज्ञात्यादिप्रकारेणोति ‘न पुनर्यथा’ इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अत्र व्याख्यमूढं वाच्यादचारु चेति न व्यनिवाम् ” [३०] ।

~~प्र~~ उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हताः
प्रातः प्राङ्गणसीञ्जि मन्थरचलद्वालाङ्गिलाक्षासुणा ।
दूराहाङ्गमवीजशङ्कुतधियः कर्पन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वनेनेव भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥ ११४

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

स्त्रिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।

निवसन्वाहुसहायश्चकार रक्षःक्षर्यं रामः ॥ ११५ ॥

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

“ उदात्तमिति । संपत्यमृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः ” [प्र०] यथा मुक्ता इति । यस्य भोजनृपतेः विदुषां भवनेवु केलौ विसूत्रात् छिङ्गसूत्रात् हारात् गलिताः पतिताः संमार्जनीभिः हताः अपसारिताः । प्रातः प्राङ्गणसीञ्जि

अङ्गणप्रान्ते मन्थरं मन्दं चलन्तीनां बालानां घोडगवर्पणां युवतीनां अङ्ग-
लाक्षया चरणालक्षकेन अस्त्राः ई॒षदक्ताः सुक्ताः (कर्मभूताः) दूरत् दाङ्डमबीज-
शंकितविधिः दाङ्डमबीजानि मन्वानाः केलीशुकाः (कर्तुभूताः) कर्पन्ति यत्
तत् भोजराजस्य त्यागलीलायितं दानलीलेत्यर्थः । अत्र विद्वद्वनस्य
सुक्तादिधनसमृद्धियोगः, तेन वर्णनीयनृपतेः समृद्धयतिशयः इति प्रदीपोद्योताः ।

“ महतामिति । महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये, तद्युदात्त-
मित्यर्थः [प्र०] । वर्णनीये अंगिनीत्यर्थः । तदिदमिति । “ पुण्यकविमानस्थस्य
लक्षणस्यांगदं प्रतीयसुक्तिः ” [उ०] । स्पष्टम् । “ अत्रैतादशो महान्नरामो
दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहतिशय एव चमत्कार-
निदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छिन्नतरामावाच्च किविष्योऽयमलङ्कारः [रदगाम्भीर्यम्]—
इति वाच्यम् । नद्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वात् ” [प्र०] ।

“ वीररसाश्रयो रामस्तावदिवाङ्गम् । किं पुना रसः । ननु रसस्याङ्गत्वे
रसवदलङ्कारः स्यात् । न । अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । तदपवादत्वाकत्पने
निविष्यसुदात्तम् ” [स०] ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्राऽन्यतत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) पक्सिमन् साधके स्थिते साधकान्तराणि
यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वारा: स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहक्तालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं तु विहः सोऽव्य इत्यं शठः ॥ ११६ ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-
स्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च
पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी
मुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा हेते भावा अमीभिरयं जनो

त्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त पथं तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

“ तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः
कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः ” [प्र०] ।

“ इति विशेषं इति । समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमनेऽन्येनाकस्मा-
द्वापतता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम् । अत्र तु एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां
खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिंगे
हेतुवसात्र विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकवस्य वा चिन्ता ।
अत्र तु एकस्थैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः ।
दुर्वारा इति (मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य पद्ममिति शार्न धरपद्मतौ स्पष्टम् ।)
स्वं प्रति विधि प्रति वा काचिद्ददति ” [उ०] । स्मरमार्गणाः कामबाणाः
दुर्वारा । प्रियतमः दूरे विदेशे विद्यते । मनः अत्युत्सुकम् । प्रेम च गाढं अति-
शयितम् । नवं वयः अवस्था । प्राणाः अतिकठिनाः, सत्यपि एताशो विरहे न
नद्यन्ति । कुलं निर्मलं—अत एव स्वाच्छन्द्याभावः । स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि स्त्रीत्वात्
धैर्यविलम्बनमपि कर्तुं न शक्यते । मन्मथसुहस्तकालः वसन्तकालः । कृतान्तः
यमः अक्षमः ऋदिति प्राणान् नापहरतीत्यर्थः । सर्वश्च विरहविनोदने अचतुराः ।
इत्थं सति शठः पीडादायी विरहः कथं तु सोऽवृद्धयः । रुद्रस्तु समुच्चयं त्रिधा
विभज्य पृथग्लक्षितवान् । काव्यग्रकाशाकुतु तदयुक्तं मन्यमानःकेवलमुदाहृतवान् ।
तत्र सद्योगोदाहरणम्—कुलमिति । हे राजन्—अमलिनं निर्मलं कुलं, भद्रा
शोभना सृतिः आकृतिः, श्रुतं शाश्वत्वर्णं, तच्छालिनी मतिः, अमलं अतिशयितं
भुजबलं, स्फीता विस्तृता लक्ष्मीः, अखण्डितं अकुण्ठितं प्रभुत्वं—एते हि भावाः
पदार्थाः प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं दृश्यमानः जनः साधारणो लोकः
अमीभिः भावैः सुतरां दर्पं व्रजति गवितेः भवति । किन्तु ते एव तव अंकुशाः
विनयहेतवः । “अत्र कुलादीनां सभीचोनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदा-
हरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् ” [प्र०] ।

शशी दिवसधूसरो गलिन्यौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शत्यानि मे ॥ ११८ ॥

अत्र शशिनि धूसरे शत्ये शत्यांतराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

शशीति । भर्तुहरिकृते नीतिशतके पद्ममिदम् । स्पष्टम् । “ अत्र सदस-
तोयोगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्छिन्त्यम् । पूर्वं दूर-
स्थित्यादिविशेषणेन धूसरत्वादिनाऽन्नासम्यवत्वमिति ” [प्र०] ।

“ शशी स्वरूपेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनाभ्यन् । एवमग्रेऽपि । एवमत्र
सदसनां शश्यादीनां योगः । अत्र सदसतोयोगः दुर्जनस्यासत्त्वात्
शश्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिंत्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् ।
सर्वत्र विशेषस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनदां च प्रकांतमिति भशप्रक्रम्म-
वा रथान् । तस्माच्चूपांगणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्म-
धारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशत्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि घट्क-
मुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । पूर्वमिति । प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थत्व-
दोषेणागुभ इत्यर्थः । चित्ताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसंतान
केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति ।
उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्यासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तव्यस्यायुक्त-
त्वस्य वाऽप्रतीतेन समस्य विपमस्य वाऽलङ्कारस्यात्र प्रसंग इति दिक् ” [उ०]

“ तथैकमेव वस्तु सदसच्च तादृशेन सदसता यदा युज्यते तदा सदा
सद्योगः । अत्र सत एव सतोऽसर्वं एकस्थैर्यं वस्तुन् हृति विवक्षितम् । अत एव-
चारुत्वेनान्तःप्रविष्टान्यपि शश्यादीनि प्रकारेण व्यथाहेतुत्वेनोक्तानि । दुर्वारा-
स्मरेत्यत्र तु कथं सोदृव्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यासः [सं०]

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—
विद्लितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥

कलुषं च तवाद्वितेष्वकस्मात्सितपद्मेष्वसोदरश्री चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥

‘ भुनोति चासि तनुते च कीर्तिम् ।—इत्यादेः, ‘ कृपाणपाणिश्च
मवान् रणक्षितौ, मसाधुवादाश्च सुराः सुरालये ।—इत्यादेऽथ दर्शनान्,
‘ व्यधिकरणे ।—इति ‘ एकस्मिन् देशे ।—इति च न वाच्यम् ।

“ समुच्चयान्तरमाह—स्त त्वन्य इति । अत्र गुणाः क्रियाश्रेति विग्रहे संख्या-
विशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षणाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि
शैगपद्यस्थ लाभात् गुणां च क्रिये च गुणक्रिये च युगपञ्चवतः, स त्रिलृपः
समुच्चयः । तत्र गुणयोर्द्वैगपद्य यथा—विदलितेति ” [प्र०] । हे नराधिप
विदलितं नाशितं सकलानां अरणां कुलं येन तत् तत्र इदं बलं संन्यं आग्नु
शीघ्रं विमलं निर्मलं च अभवत् । प्रकृष्टाः खलाः प्रखलाः दुष्टाः इत्यर्थः । तेष-
मुखानि च मलिनानि जातानि । “ अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोस्तुल्य-
कालतारूपः समुच्चयश्चकारदृश्यम्यः ” [च०] ।

क्रिययोर्यथा— “ अयमिति । विकर्मोवशीये चतुर्थाँके पुङ्करवस उक्तिः ।
एकपदे अकस्मान् । प्रियया उर्वश्या । उपनतः प्रासः । निरातपत्वेन आतप
गहित्येन रम्यः । भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्दः ” [उ०] ।
“ अयोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषामिति ”
[प्र०] । हे महीपतीन्द्र स्वभावतः सितपङ्केरुहाणां शेतकमलानां सोदरा
तुल्या श्रीः शोभा यस्य तादृशं तत्र चक्षुः अहितेषु शत्रुपु विषये अकस्मात् कलुषं
क्रोधात् रक्तं च । तेषां शत्रूणां वपुषि शरीरे आपदां विपत्तीनां कटाक्षः कर्तृभिः
पतितं च । यदैव ते चक्षुः कलुषं तदैव विपत्तयः शत्रुपु पतन्तीर्यर्थः ।

रुद्रस्तु—“ व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उप-
ज्ञायेते देशे समुच्चयः स्यात्तदन्योऽसौ ॥ ” (७-२७) इति समुच्चयलक्षणं
प्राह । इमामार्यां नमिसाधुरित्य व्याख्यातवान्—“ व्यधिकरण इति । वाशद
एवशद्विद्यर्थं भिन्नक्रमः । ततश्च यस्मिन् समुच्चये गुणक्रिये भिन्नाधिकरणे
एकस्मिन् देशे समकालमुपजायेते असौ समुच्चयस्तद्बन्यः । ततः पूर्वसमु-
च्चयादपर इत्यर्थः । गुणक्रिये एव व्यधिकरणे इत्यवधारणं तु गुणक्रियाधि-
करणयोर्वस्तुनोर्वैशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा ॥ ” ममस्तु—‘ व्यधिकरणे ’ इति,
‘ एकस्मिन् देशे ’ इति च लक्षणे न समावेशनीये—इत्याह । कुतः—‘ भुनोति
शासि तनुते च कीर्तिम् ’ इत्यस्मिन्द्वाहरणे सत्यपि राजरूपे देशाधिकरण-

स्यैकत्वे असिकम्पनकीर्तिप्रथनरूपयोः क्रिययोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।
तथा च—‘कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितां । ससाखुवादाश सुराः सुरालये’
इत्यत्र कृपाणपाणित्वसाधुत्ववादयोर्गुणयोः सत्यपि वैयधिकरण्ये देशाधिकरण-
स्यैकत्वाभावदर्शनात् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।
क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
ग्रागर्णवस्य हृदये वृपलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥१२२॥

“ एकमिति । एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते
वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिदेशत-
चिदेशो भवतिकरोत्यर्थो । न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृपलक्ष्मणः
कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः ” [प्र०]

“ समुच्चयेति । वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि बाध्यम् ।
तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः ” [उ०] ।

तत्राद्यो यथा—नन्विति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके चतुर्थं पद्यमिदम् । हे
कालकूट विप उत्तरोत्तरं अविकाधिकं विशिष्टं उत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां
तादृशी इयं आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः तव केन उपदिष्टा ननु । यतः त्वं
ग्राक् अर्णवस्य समुद्रस्य हृदये अभ्यन्तरे अवस इति शोपः । अथ तदतन्तरं
वृपलक्ष्मणः लाङ्कारस्य कण्ठे अवसः । अधुना पुनः खलानां वाचि वससि ।
“ अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किञ्चिदपि नोक्तम् । ”
[प्र०] ।

‘ श्रीणीबन्धस्त्वजति तनुतां सेवते मध्यभागः, पद्मभ्यां सुक्तास्तरलगतयः
संश्रिता लोचनाः याम् । धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं, तदगात्राणां
गुणविनिमयः कलिपतो यौवनेन ॥ ’ अयं श्लोकः काव्यग्रकाशपुस्तके क्वचित्
दृश्यते ।

“ ओणीनि । श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाभासत्वमार्थम् । सेवते हृत्यजेन मध्ये पूर्वमत्तुतामत्ता बोधिना । पूर्वमग्रेऽपि । अत पूर्व विनिमयः संगच्छते । तत्तुता काइर्यम् । तरलगतयः चंचलगतयः चंचलदर्शनं च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धर्ते हृत्यजेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्षेण गृहीते वोधिनम् । मुखेऽद्वितीयवं निरूपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहृत्यम्, तथोश्चामेदाध्यवरायः । कुचसचिववक्षस्त्वनैव मुखस्य निरूपमत्वम् । अत तत्तुत्वत्यागादीना तत्तदुक्तपौ व्यञ्जनया बोध्यते ” [उ०] ।

यथा वा —

बिम्बोष्टु पूर्व रागस्ते तन्वि पूर्वमहृत्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥
रगम्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतया॒हृत्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।
तं ताण सिरिसहोअररआणाहरणमिम हिअअमेकरसम् ।
बिम्बाधरे पिआणं गिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥ १२४ ॥

[‘ तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥ ’]

“ न केवलमयं वास्तविकं एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—विंशोष्टु एवेति ” [प्र०] “ पद्मगुप्तप्रणीते नवसाहसाङ्कचरिते पष्ठे सर्वं ६० पद्म-मिदम् ” [छ०] । स्पष्टम् ।

“ अत्र प्रयोजकानिदेशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्टे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—तं ताणेति ” [प्र०] गाथेयं आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीतायां विषमवाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्येति ध्वन्यालोके २ उद्योते (पृ० १११) स्पष्टम् ।— तेषां पातालवासिनामसुराणां श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुमस्तदाभरणे विष्णौ एकरसं एकतानं तत्परं हृदयं कुसुमबाणेन कामेन प्रियाणां विम्बाधरे निवेशितम् । ‘ अत्र ‘ कुसुमबाणेन ’ इति प्रयोजक-निर्देशः ।’ [प्र०] । आचार्याभिनवगुप्तपादादयस्तु ‘ श्रीसहोदररत्नाहरणे ’ इति पठन्ति । एतदभिप्रेत्यौद्योते प्रोक्तम् —

“ केविच्चु यदसुराणां हृदयं विजिगीपाजवलनजाजवल्यमानं श्रीसहोदर-

स्वानानामामसंतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेऽपि क्रमेण
ग्रियाविवाघरे निवेशितं सकलरन्नसारतुल्यो विवाघर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः॥
एवं च व्यंग्योपासऽत्रेत्याहुः । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्ष-
तिरेव” [उ०] ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाह-
रणम्—

मधुरिमहन्तिरं वचः खलानामसृतमहो प्रथमं पूर्थु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥

“अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यज्ञवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्याय-
इत्यर्थः । पूर्ववद्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थं यथा—मधुरिमेति” [प्र०] ।

“मधुरिमाणा सुचिरं खलानां वचनं प्रथमं पूर्थु बहुलमसृतं व्यनक्तिं प्रका-
शयति । अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं मोहहेतुभूतमन्तर्गतं हालहलाख्यं
विषं कथयति । अहो आश्र्वयम् । अत्रैकस्मिन् खलवचने क्रमेणामृतविषयोः
स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः” [च०] ।

“अत्रैकस्मिन्खलवचनसि क्रमेणामृतव्यज्ञने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः
[प्र०] ।

तद्वेदं न तभिन्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता वनाभा घटाः

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्

आश्र्वयं दिवसैद्विजोऽयमियर्तीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान् न परिवृत्तिः ।

करोत्यर्थं यथा—तद्वेद्यमिति । पद्ममिदं ध्वन्यालोके ३ उच्चोते (पृ० १५८)
दृश्यते “सुदाश्नो मन्दिरमवलोक्य कस्यचिदुक्तिरियमिति सुधासागरे भीमसेनः॥
अथं द्विजः सुदामा (कर्म) दिवसैः (कर्तुभिः) इयतीर्तीं भूमि समृद्धिसीमां
समारोपितः इत्याश्र्वयम् । तदेव दर्शयति—तत् पूर्ववद्यं गृहं नता न आ
भिन्निर्यस्यैवंविधं इदानीं तु दिवः स्वर्गात् लब्धावकाशं इदं मन्दिरं राजयोग्यं
गृहं जातमित्यर्थः । सा पूर्वदृष्टा जरती जरठा धेनुः इदानीं तु वनाभाः

मेघतुल्याः करिणां वटाः श्रेणयः नदन्ति । स शुद्रः निकृष्टोऽल्पो वा मुख्लध्वनिः
इदानीं तु कलं मधुरस्वरं योगितां इदं संगीतकम् ॥ [श०] । “ अत्रैकस्मिन्
द्विजे तदेहमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रथोजकनिर्देशः ॥”
[च०] । “ न चेयं परिवृत्तिः, हानोपादानयोरविवक्षितत्वान् ॥ [श०] ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पश्चधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-
व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलहृष्टो व्यापारायन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततमभी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेहृष्टकरः क्रोधनो

धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ १२७ ॥

“ अनुमानमिति । पक्षे संबन्धः, सपक्षावृत्तिवं वेति,
रूपत्रयवाहेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापक-
संबन्धपर्यवसङ्गः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानलक्षारः ॥ [श०]

“ साधनमिति । पुनर्द्रपत्रयविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोत्यते इत्यर्थः ।
व्यापकत्वाभिमतस्येति । अस्य ‘ यस्य ’ इत्यादिः । साध्यमिति । अस्य
‘ तत् ’ इत्यादिः । व्यापकसंबन्धः । व्यापकास्तिर्त्वम् । तदुभयेति
‘ कविप्रतिभीलिखित ’ इत्यादिः ॥ [उ०]

यद्येति । यत्र यस्मिन् जने लहरीवत् चलाचलहृष्टः चंचलदृष्टयः एताः
कामिन्यः भ्रुव व्यापारायन्ति वक्त्रीकुर्वन्ति । यत् तत्रैव तस्मिन्नेव जने मर्मस्पृशः
मर्मभेदिनः अमी मार्गणाः कामशराः पतन्ति । तत् तस्मादेतोः शासनधरः
आज्ञावर्ती क्रोधनः कोपशीलः चक्राकृतः कर्णेन वरुणीकृतः चापो यस्मिन्
कर्मणि तथा अञ्जिते धनुषि योजिते शरे बाणे ग्रेषुन् चलन् करः यस्य सः
स्मरः सत्यं आसां योगितां अग्रतः पुरतः एव सदा धावति ।

साध्यसाधनयोः पौर्वार्पयविकल्पे न किंचिद्वृच्चित्यमिति न तथा
दीर्घितम्

“ अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैव म्—एता-
शक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संततीनपतनम्

भेदिवाणकलसद्भूव्यापारकस्थानत्वादिति । नन्दवत्र पूर्वं साधनवस्त्राऽयस्यापि वचनं संभवति । यथा—‘मथु तिष्ठति वाचि योपिताम्’ तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेन्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति” [प्र०] ।

“अत्र पूर्वार्थं संततनिपतन्मर्मभेदिवाणकलसद्भूव्यापारकस्थानकत्वं साधनं पक्षव्युत्तित्वेनोन्कम् । परार्थं साध्यम् । यत्तद्यां व्याप्तिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविग्रीढोक्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुगितिरत्रालङ्कारः । सा च मन्ये शंकेऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनोः सत्वं तत्र तेषामनुभितिं बोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसमाधावस्त्रोप्रेक्षाबोधकत्वम् । पाठ्क कथयति इत्यादि लक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयनुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । नन्विति । एवं चानया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुच्चितमिति भावः । मध्याति । ‘हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निषेयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥’ इति पादत्रयम् । तादृशेति कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये श्रादिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवदिह तथाभावाभावात् न विशिष्योक्तमिति भावः” [उ०] ।

“न दर्शितमिति । अयं भावः—साध्यसाधनयोरुक्तिरलङ्कारः । तेन क्रमेण व्युक्तमेण वा भवतां वैचित्र्याभावात् किं तिच्छन्तयेति । तस्मात् रुद्रटवच्च वाच्यम्” [सं०] । रुद्रटस्तु—‘वस्तु परोक्षं यस्मिन्साध्यमुपन्यस्य साधकं तस्य । पुनरन्यदुपन्यस्येद्विपरीतं चैतदनुमानम् ॥’ [७, ५६]

विशेषणपूर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुभृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

न संहतास्तम्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥१२८॥

“विशेषणैरिति । साकूतैः साभिग्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—महौजस इति” [प्र०] । किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति वनेचरवाक्यमिदम् । महौजसः प्रभूतत्तेजोयुक्तः मानं एव धनं येषां ते तथा संयति युद्धे लब्धकीर्तयः । तथा च न संहताः परस्परमिलिताः न वा

मेदघृतयः परस्परद्वेषिणः धनुर्भूतः धनुर्धरा: भट्टा: तस्य दुर्योधनस्य प्रियाणि
असुभिः प्राणैः समीहितुं कर्तुं वाच्छन्ति इच्छन्ति । “ अत्र महौजः शालित्वे-
नानाक्षमणीयत्वं मानधनवेन युद्धे पलायनाभावः धनपूजितवेनोपेक्षाराहृष्ट्वं
संग्रामे लक्ष्मीर्तित्वेनोत्साहः प्रतापशालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं
अभेदवृत्तिर्त्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च व्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां सामिग्रायत्वात्
एरिकरालङ्कारः ” [च०] ।

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्त्रिराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः,
तथाऽर्थकनिप्रत्येन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कार-
मध्ये गणितः ।

“ अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिग्रायकाणि । न
च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभा-
वत्वमात्रनया कुलोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठवेन बहूनां विशेष-
णानमुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि द्यनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमा-
त्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽस्यलङ्का-
रवसुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहरय लिर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरथसिद्धत्वाभावा-
द्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘ शुद्धे सद्यनि पलविन्युपवने
इत्यादौ ’ [प्र०] ।

“ तादृशैकेति । ‘ अथ लावण्यजलाशय तस्या हा हंत मीननयनायाः ।
द्वरस्थे द्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ’ इत्यादौ ” [उ०] ।

व्याजोक्तिश्छब्दनोऽस्त्रिनवस्तुरूपनिगृहनम् ॥ ३२ ॥

निगृहमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यद-
पहृयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपहृतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिष्टस्य साम्यस्ये-
हासंभवात् । उदाहरणम्—

“ व्याजोक्तिरिति । उऽस्त्रिनवमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि
वस्तुस्वरूपं कर्थंचिद्व्यक्तमथ केनापि यदपहृयते सा व्याजोक्तिः । न चैयम-
पहृतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तस्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च
प्रथमं गृहस्यानन्तरं प्रकाशस्थापद्धव इति सामग्रीभेदादेवापहृतिभेद इति
वाच्यम् । पूर्वविधेऽपि विपये साम्यसंभवेऽपहृतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह-

वार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्वत्
साऽपहुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयन्नाऽप्यपहुतेरेवोपगमात् । यदाहुः—

साम्याग्रापह्वो यत्र सा विज्ञेया त्वपहुतिः ।

अपह्ववाय सादृश्यं यस्मिन्नेपाऽप्यपहुतिः॥ इति । ” [प्र०] ।

“ कथंचित् । लिंगादिना । केनापि । कपटेन । प्रकृताप्रकृतयोरिति ।
इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुग्मानव्यवस्थापनम् । अत्र तु
किञ्चिदनिपिध्यैव निमित्तांतरयुक्तवज्ञापनमित्यपि बोध्यम् ” [उ०] ।

यदाहुरिति । प्रदीपोद्यतः श्लोकोदयं मङ्गलुकविरचितेऽलङ्कारसर्वस्वे
पाठभेदेन पठ्यते—

“ सादृश्यव्यक्तये यत्रापह्वोऽसावपहुतिः ।

अपह्ववाय सादृश्यं यत्र सैपाऽप्यपहुतिः॥ इति संक्षेपः” (सूत्यक, पृ० १११)

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगृहोलस-

दोमाञ्चादिविसंभुलाऽखिलविधिव्यासङ्गमञ्जाकुलः ।

हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्हष्टोऽवताहुः शिवः ॥ १२९ ॥

अत्र पुलकवेष्यू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशित-
त्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

“ शैलेन्द्रिति । शिवो वो युपमानवताद्रक्षतु । कीदृशः शैलेन्द्रेण हिमवता
प्रतिपाद्यमाना दीयमाना या गिरिजा तद्दस्तस्योपगृहमाश्लेषः । भावेत्कः ।
तेनोल्लसदी रोमाञ्चादिविसंस्थुलो व्यग्रश्रासाद्यखिलस्य विधिव्यासङ्गस्य
भङ्गेनाकुलः । तनश्च सात्त्विकभावगोपनाय तुहिनाचलस्य करयोर्हा शैत्यमित्यू-
चिवान् । हेति विस्मये । शैलान्तः पुरं च मातृणां ब्राह्म्यादीनां मण्डलं समूहश्च
गणाश्च तैरिति विग्रहः । सस्मितं दृष्टः । अत्र सात्त्विकभावस्य रोमाञ्चादेहि-
मवत्करसपर्शनिमित्तकवेन गोपनादव्याजोक्तिरलङ्कारः ” [च०] ।

“ अत्र पुलकवेष्यू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशनाद-
पलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः । वयं तु—पुलकवेष्यूभ्यां सा-
त्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूडा च रतिस्तयोः शैत्यकारणताप्रकाशनेनापहुतेति
व्याजोक्तिरियम् ” [प्र०] ।

भेदवच्च, इति शुभेन स्वालंकारसर्वस्वे व्याख्यातमित्थम्—“अत्र रोमामावः शैत्यप्रक्षेपेणापलपितः । यथाचपहुतोऽपि सस्मिन्युद्भिज्ञवेन प्रकाशितः, तथाच्यपलापमात्रचिन्तयास्यालङ्कारस्योल्लेखः ।—नवपह्नित्यन्ये सादश्याय योऽपहृवः, सापहृतिः । तथा अपहृवाय यत् मादश्यं याप्यपहृतिरिति स्यापितम् । व्याजोऽक्तौ चोत्तरः प्रकारो विद्यते । तत् कथमियमलङ्कारान्तरवेन कथ्यते । मत्यम् । उद्गटमिद्वान्ताश्रयणेन तत्रोक्तम् । न हि तन्मते व्याजोक्त्याख्यमलङ्करणमस्ति । इह तु तस्य सद्वावाद् व्यतिरिक्तापहृतिं पृथग्यमलङ्कारो निर्दिष्टः” [रुद्धक, पृ० १९६] ।

किंचित्पृष्ठमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावान् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्थति, सा भवेत्परिसंख्या । अत्र च कथनं प्रभ्रूपूर्वकं तदन्यथा च परिष्ठम्, तथा उभयत्र व्यपोहामानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

“ किंचिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यक्तिक्चित्कथितं सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतोति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्ठमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चात्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानतवचाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे ” [प्र०] ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेठ्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्विसरितः

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराच्यं पुण्यं किमभिलपणीयं च करणा

यदासकत्या चेतो निरवधिविमुक्तये प्रभवति ॥ १३० ॥

किं भूपणं सुदृढमत्र यशो न इत्नं

कि कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥
 कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
 काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥
 भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामाख्ये ।
 चिंता यशसि न वपुषि प्रायः परिहशयने महताम् ॥ १३३ ॥

“तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानता यथा” [प्र०] ।

“किमिति । अत्र किमासेव्यमिति प्रश्न । अनिदं गंगासमीपं नान्यनदीं
 सविधं, नापि कान्तानितंबादि । विष्णोः पादयुगं नान्यदेवस्य, नाप्यज्ञनादि ।
 पुण्यं न पापं । द्रव्या न हिंसादि । येषु गंगासमीपादिपु आसक्त्या ।
 निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति” [उ०] ।

“अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेदं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेदं
 यथा” [प्र०] । “किं भूषणमिति । आर्यचरितं शिष्यसेवितम् । सुकृतं
 पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादिः । धिपणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह ।
 जानातीति । सदसद्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति
 न कोऽपीश्यर्थः” [उ०] ।

“अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदं प्रतीयमानं यथा” [प्र०] । “कौटिल्य-
 मिति । कौटिल्यं वक्त्रा कपर्चं च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । रागः
 रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिपु, न परपुरुपादिपु । काठिन्यं दाढर्यं निर्दयत्वं च ।
 कुचयुगले, न तु हृदये । तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः,
 न मनसि । आर्या छन्दः । अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकर्त्वं व्यवच्छेदं व्यंग्यम् ।
 अक्षश्च नास्ति” [उ०] ।

“अप्रश्नपूर्वकं पूर्व कथने व्यवच्छेदं वाच्यं यथा” [प्र०] ।

“भक्तिरिति । युवतिरूपे कामाख्ये । आर्या छन्दः । अत्र यत्र कवि-
 ग्रतिभानिमिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालङ्घारता । यथा ‘कौटिल्यं कचनिचये’
 इत्थत्र कौटिल्यादिकं कविग्रतिभया एकीकृतमिति तद्वारा तस्मित्योगिक-
 वृत्तिस्तत्राभिमितेति बोध्यम्” [उ०] ।

“ श्लेषणाग्रेपा संभवति । यथा—‘ चित्रेषु वर्णसंकराः ’ ‘ खलसंयोगः शालिषु ’ इत्यादि ” [प्र०] ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरजयते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१ ३४॥

“ हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ”

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्वृतमित्यादिरूपो हेष न भूपणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकपलविकासः सकलालिङ्गदश्च कोकिलानंदः ।

रस्योऽयमेति संप्रति लोकोऽकंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाप्नासिषुर्न तु हेत्वङ्गारकरूपनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

“ यथोत्तरमिति । यथोत्तरमिति वीप्त्यायां यथाकावदः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—जितेन्द्रियत्वमिति ” [प्र०] ।

“ अत्र पदे भश्मकमत्वं दोषः । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमऽग्रेपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलङ्घारत्वं कथा रोत्या चोपस्कारकत्वमिति चित्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदन्ति ” [उ०] ।

“ नन्वत्र कार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसंगेन हेत्वलङ्घारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोऽन्देन—‘ हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ’ इति । तत्किं न लक्षित इति चेत्, आयुर्वृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालङ्घा-रत्वस्यैवाभावात् ।

“ नन्वेवम्—‘ अविरल ’ हृत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुद्ध्येत अलङ्घारभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात् । तत्किं हेत्वलङ्घारो नास्येत् । कएवमाह । कीदृशास्तर्हसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति ” [प्र०]

उक्तश्चायं भट्टोऽद्वेनेति । अत्र हि ग्रीषकारवचनं अज्ञानविजूभितमात्रं प्रतिभास्ति । लक्षणमेतद्वदेन स्वये काव्यालङ्कारे प्रोक्तम् । उद्दादिभिस्तु हेत्वलङ्कारस्य नामापि न यृहीतम् । भास्मेन चायं प्रत्याख्यात एव—‘हेतुश्च सूक्ष्मो लेखोऽथ नालङ्कारस्या मतः’ (भास्मह, २.८६) । रुद्राद्यस्तु—‘हेतुमना सह हेतोरभिधानमभेदकृप्तवेद्यत्र । सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥’ (७.८२) इति हेत्वलङ्कारं लक्षणित्वा अविरलकमलेत्यादेवोदाहरणं दत्तवान् । नमिसायुः स्वटिष्ठणे प्राह—“अविरलानां कमलानां विकासहेतुत्वाद्वसन्तकाल एव तथोद्यते । एवं सकलालिमदश्वेत्थादावपि द्रष्टव्यम् । न त्वविरलानां कमलानां विकासो यत्रेत्यादि बहुवीहिः कर्तव्यः । तदा त्वभेदो न स्यात् । उदाहरणदिग्गियम् । इदं तदाहरणं यथा—‘आपुर्वं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्जनं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ।’” इति । संकेतकृत्यथनमन्यत्र महत्त्वपूर्णम्—“अत्र वसन्तकालो हेतुः । शोपा हेतुमन्तः । कमलविकासहेतुत्वात्कालोऽपि विकासः । एवमग्रेऽपि । न तु विकासयति मदयत्यानन्दयति पोषार्थतया विभर्तीति रुद्राद्ययेन व्युत्पत्तिः । हेतुहेतुमन्तोरभेदाभावप्रसङ्गात् । समाक्षासिपुरिति भास्महोऽद्वाद्याः । अद्यभिचारितया विकासादेनैरन्तर्येण करणमिहोपचारप्रयोजनं व्यक्तव्यम् । तच्च गुणीभूतमिति महिन्द्रैवेत्यवैवकारेण प्रतिपाद्यते । अस्मन्यते काव्यलिङ्गमेव हेतुः । रुद्राद्यस्तु भिज्ञमूर्च्चे” इति । अनेन हि कथिदन्यः (स्यात् भास्महविवरणाख्यः) उद्दटग्रन्थो माणिक्यचन्द्रादीनां पुरत आसीद्वित्यादि लक्ष्यते । एतत्सर्वं विस्तरभयात्र प्रतिपाद्यते ।

क्रियमा तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालङ्कारः । उदाहरणम्—

हंसाण सरेहि^२ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अणोण्णं विअ एप अप्पाणं पावार गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

‘हंमानां सरेभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरुकुर्वन्ति’ ॥

अत्रोभयेषामपि परम्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

“ क्रियेयेति । वस्तुनोः परम्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वार्थयोद्भूयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रियेयेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावद्वात्तकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्ताद्वैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्घार इति सारम् । ” [प्र०] ।

“ हंसार्णार्त । सार्यते सारक्रियते । प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टाहंसान्व्रति सरमां कारणान्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसानां कारणान्वम्, परम्परक्षोभाजननद्वारेणेतिभावः । परम्परक्रिया परम्परमुपकारजननज्ञानकृत्त्वाचमत्कारः ” [उ०] ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुन्नरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते; तदेकं तावदुन्नरम् ।
उदाहरणम्—

वाणिअअ हस्तिदन्ता कुतो अम्हाण वग्धकित्ती अ ।

जाव लुलिआलमुही घरस्मि परिसक्कए सोहळा ॥ १३७ ॥

ध. पृ. १२८

वाणिजक हस्तिदन्ता: कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्यश्च ।

यावल्लुलितालकमुखी गृहै परिसंक्रामति स्तुपा ॥

“ उत्तरेति । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । ग्रन्थे सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्यतिवचनं नानुपरपरम् । अत्र प्रश्नोन्तरयोः सङ्कुपुषादानं न चमत्करोतीत्यसङ्कृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविप्रवत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योन्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निरूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्राच्य यथा—वाणिअयेति ” [प्र०] ।

“ लुलिताः चंचलाः अलकाः केशा यन्न तादशं सुखं यस्याः एनादशी न्नुषा परिसंक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्दः । अस्यामासक्तो मत्सुतो मृगथां न करोतीत्युत्तरं व्यञ्यम् । केतारं वणिजं प्रति वृद्धव्याघोक्तिरियम् ” [३०] ।

हस्तिदन्तव्याघकृतीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुवचनं अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतन् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य तादृ-
व्यानुषष्टेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् । एकधर्मिनिष्ठुतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्घारान्तरमेवोत्तरं सा-
धीयः । प्रशादनन्तरं लोकातिकान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रति-
चचनं स्यात्, तत् अपरमुचारम् । अनयोद्य सकृदुपादाने न चारुताप्रति-
तिवित्यसकृदित्युत्कम् । उदाहरणम्—

का विसमा देवगई कि दुल्हं जे जणो गुणगाही ।

किं सोंखर्यं सुकलत्ते कि दुखर्यं जे खलो लोओ ॥ १३८ ॥

‘ का विसमा दैवगतिः कि दुर्लभं यजनो गुणगाही ।

कि सौखर्यं सुकलत्रे कि दुःखं यत् खलो लोकः ।

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव वि-
श्रान्तिरित्यनयोविवेकः ।

“ हस्तिदन्तव्याघकृतीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतुवचनमनेनोत्तर-
वाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः ।
यद्वा हस्तिदन्तव्याघकृत्यस्तव सन्तीनि प्रश्नवाक्यमिहोवेयम् । न च वाच्य-
मिदं काव्यलिङ्गविशेष एव । उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वाभावात् उत्तरस्य तद-
नुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति
चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा ।
तस्मादलङ्घारान्तरमेवोत्तरम् ।

‘ द्वितीयं यथा—का विसमेति । अव दैवगत्यादेवैपम्यादिलोकाग्रसिद्धमेव
ग्रकाङ्क्यते । ‘ किमासेद्यं पुंसाम्’ इत्यादिग्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यच्छेदे
तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य पूर्वेति ततो भेदः ” [प्र०] ।

“ एकधर्मी । पक्षः । न च स्तुषागृहनिवासस्य हस्तिदन्तावभावे
निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्संबवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारैणैव चमत्कारा-

दिव्याशयः । केति । प्रश्नस्य सङ्कुट्यादाने उत्तरस्यानेकविंशत्यम् । ‘किं स्वर्गादिविक्षुखं बन्धुसुहृत्यंडितैःसमं गोषी । सौराज्यशुद्धवृत्तिसत्काव्यरसाभृतं स्वाहु ॥’ इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिज्ञवेऽन्यम् । ‘केदारपोषणरता’ हस्यादौ एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरवादावपि । यथा ‘के खेऽटाः किं चलं वयः’ हस्यादौ” [उ०] ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यथौऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्पूर्क्षमं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिजिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्ममतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—
वक्त्रम्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्हृष्टा भिन्नं कुद्धुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ ३५ ॥

अत्र आकृतिमालोक्य कथाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलताले-
खनेन वैद्यन्थादभियक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वान् ।
यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसञ्जेत्रार्पिताकूरं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥ ध्व. २. १०३.

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कथाचिदिंगितमात्रेण विदितो निशा-
समयक्षमसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

कुतोऽपीति । तत्र रूपादेवन्थात्वमाकार इति प्रदीपः । “ वधचति ।
कण्ठे स्थितं कुद्धुमं वक्त्रात् स्वनिदभिर्गलङ्घिः स्वेदविन्दूनां प्रवन्धैः पङ्कि-
भिर्भिन्नं संभिन्नं दृष्टा कापि वयस्या सख्वी स्मित्वा हसित्वा तन्या: पुंस्त्वं
पुरुषायितं व्यञ्जयन्ती सती पाणौ खड्गलेखां लिखितवती । पुंसामेव पाणौ
तस्या उचितव्यान् । अत्राकारेण लक्षितं सुखुद्विवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं पाणौ
खड्गलेखनेन प्रकाशितमिति सूक्ष्मालङ्घारः ” [चं०] ।

वेष्टाविशेषप द्वज्जितमिति प्रदीपः । “ संकेतोति । विटं जारम् । संकेत-
काले मनो यस्य । तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव हसञ्जयां नेत्राभ्यामपितं
सूचितमाकूरं रहस्यं येन तादृशं ज्ञात्वा विदग्धया नायिकया लीलासम्बन्धिपद्मं
निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रजितेन लक्षितः सूक्ष्मोऽभिग्रायः कामिन्या
निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ” [चं०] । “ अमुं भावालङ्घारमाह
रुद्रः । नव्योक्तपिहितालंकारोऽप्यत्रैवान्तर्भूतः ” [उ०] ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य वि-
आन्ते । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुधारायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तत्पे तत्पे वरांगनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥ रु. ७.५७.

“ उत्तरोत्तरमिति । परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा
अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया
तत्रैवोत्कर्षपविआन्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ” [प्र०] ।

“ उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च । तत्राच्य उदाहृतः । अंत्यो
चथा—

तृणालघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ” [उ०] ॥

मिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यदेशो कारणम्, तदेशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टस्, यथा धूमादि ।
यत्र तु हेतुफलस्तपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपद्-
वभासनम्, सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतियागात् असंगतिः ।
उदाहरणम्—

जस्सेऽ वणो तस्सेऽ वेअणा भणइ तं जणो अल्लिअम् ।

द्रुतक्षरञ्जं कपोले वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥ १४२ ॥

‘ यस्यैव वणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।

द्रुतक्षरं कपोले वहूवा वेदना सपत्नीनाम् ॥ ॥

एषा च विरोधवाधिनी न विरोधः । भिन्नाधारत्यैव द्वयोरिह विरो-
धितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुकृ-
मपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा
चैवं निदर्शितम् ।

“ भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशमेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि
विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्य-

कारणभूतयोर्वर्णयोर्थन्न भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः । हेतुफल-
योरधिग्रामाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगते परित्यागात् । तथा
प्रतिपादनं च कारणान्तरेष्यो वैलक्षण्यात् । उदाहरणम्—

“ जस्ते इति । स्पष्टम् । नन्वयं विरोधालङ्कार एव । हेतुफलयैवैयधि-
करण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं द्वासंगतिः । न च सैव
विरोधः । किं तु तदोधिका । वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि
प्रतीयमानो विरोध पुवालङ्कारोऽस्तु, न तु तदोधिकाऽसंगतिरपि साक्षात् ।
न च वाच्यं समानाधिकरणं एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधि-
करणाऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्त्वादिति । मैवम् ।
मुमान्येनोक्तस्यापि विशेषं एव पर्यवसानान् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे
उत्तम्यः प्रवर्तते । विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलङ्कारोऽपवाद इति व्यधिकरण-
विरोधस्यापवाकान्तरतया तद्विविरोधे विरोधालङ्कार इति । अत एव
तथैवोदाहतम् ” [प्र०] ।

“ स्वरूपनिर्वचनमिति । ‘उद्भिज्ञमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् ।
भावी लाश्चारमोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः’ ॥ इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्ट-
त्वात् । कार्यकारणयोः पौर्वार्प्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन
समावेश एव युक्त इति भावः । प्रसिद्धायाः । कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः ।
वैलक्षण्यादिति । कारणगतं कमल्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः । (जस्ते इति)
व्यञ्जकतपदयोः प्रकम्भेदश्रित्यः । विरोधरूपत्वादिति । विरोधोऽनुपत्तिः ।
सा च महानवस्थितयोः सहावस्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि
तुल्या । तस्याश्र ग्रोहे दोषं पुरेत्याभासता वाच्या । तथा च विरोधाभास
एवेत्यर्थः ” [उ०] ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

भावनान्तरोपकृतेन कर्ता यद् अक्षेषेन कार्यमारव्यमावीयते, स
समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्ठयतः ।

उपकाराय दिप्त्रयेदमुदीर्ण घनगार्जितम् ॥ १४३ ॥ का.द. २.२९९.

“ समाधिरिति । इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्क्षेषेन

कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—
मानमिति ” [प्र०] ।

“अत्र मानापनयनं कार्यम् । पादपातो हेतुः । घनगर्जितं हेत्वन्तरम् ।
यस्माद्वक्त्वेशेन कार्यं सुकरं स्यादित्यर्थः ” [सं०] ।

~~अथ~~ समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः शाव्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं
चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेपा मृगाक्षी
म्बरे देवोऽयथमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
न्तुङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥

यथा चा—

चित्रं चित्रं वत वत महचित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यात्रिम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥

“सममिति । योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः
समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं
नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्पनिकर्पाभ्याम् । तत्र प्रकर्पणं यथा—आतु-
रिति ” [प्र०] ।

“योगः । लंयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । आनुरूप्यमिति ।
तेन सता सतो योगेऽसता चासतो योग इति लब्धम् । लेन सद-
सतोर्योगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः,
अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्यौगस्योचित्याभिवानमिति विशेषः ” [उ०] ।

‘थातुरिति । एष मृगाक्षी धातुः ब्रह्मणः शिल्पातिशयस्य कौशलाति-
शयस्य निकपस्थानं परीक्षयोपलरूपा । अनुपमः । अयं देवः राजा अदि
स्मरस्य कामदंवस्य रूपे सौन्दर्ये दत्तपत्रः दत्तावलम्बनः ततोऽव्यक्तिरूपवा-
नित्यर्थः । यन् दैवात् अनयोः एतत् सदृशमुचितं संगतं समागमः जातं जातः
तत् अधुना शृङ्गारस्य एकातपत्रं एकक्षत्रं राज्यं उपनतं प्राप्तम् ।

निकर्षेण यथा—“चित्रमिति । अत्र चित्रबतशब्दयोर्वीर्यासा विरमया-
तिक्षयद्योतनाय । परिणतं पक्षं स्फीतिः समृद्धिः । एतरथाः फलसमृद्धेः
क्वलनकला भक्षणचानुरी तत्र कोविदः पण्डितः । अत्र द्वयोरपि निकृष्टतयो-
चितयोर्योगः” [च०] ।

“कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या ।
यथा ‘मंत्रार्पितहिर्वीसहुताशानतनृसुवः । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः स्थाने
दग्धः सुयोधनः ॥’ इति । यादक्षगुणकवस्तुसंसर्गस्ताद्वज्ञागुणोत्पत्त्याऽपि
समम् । ‘बड्यानलकालकृत्याक्षमीगरलव्यालगणैः सहंधितः । रजनीरमणो
भवेन्नाणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’ क्वचिदिष्टप्राप्तवर्यं प्रयुक्तात्कारणात्त-
प्राप्त्या च । यथा ‘उत्तर्वैर्जैरटनमर्थयमान् एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषि-
तोऽस्मि राजन् । उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां
हि सेवा ॥’ इत्यत्र ” [उ०] ।

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्नं श्लेषो घटनामियात् ।

कर्तुः क्रियाफलावासिन्वानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विस्त्रेयत्स एपि विपर्मो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते
(१), यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशान् न केवलमभीष्टं
तःफलं न लभेत, यावदप्रार्थितमायनर्थं विपयमासादयेत् (२), तथा
सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-
विरुद्धात् व्रजतः (३१४), स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विपर्मः ।
क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीपादपि मृदुङ्गी क्वेयमायतलोचना ।

अयं क च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ १४६ ॥

न. सा. १६, २८

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥

सद्यः करस्पर्शमवाच्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्विलोक्याभरणं प्रसूते ॥ १४८ ॥
न. सा. १, ६२

“ कच्चिदिति । द्वयोरस्त्वन्तविलक्षणतया यत्कच्चिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च कच्चित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्तक्षिक्याफलं नाप्रोति, प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोगुण्णौ क्रिये वा विरुद्धे भवतन्तौ नृतीयचतुर्थौं विषमौ । सर्वत्र ममताया विषयेयात् । तत्र प्रथमो यथा ” [प्र०] ।

“ शिरीषादिति । शिरीषात् अपि मृदुङ्गी कोमलाङ्गी इयं आयतलोचना नायिका क । कुकूलामिः तु पात्रिव कर्कशो हुः सहो मदनानलः क । अत्र नायिकामदनानलयोरस्त्वन्तवैलक्षण्यात्तयोः सम्बन्धोऽनुपपद्यमानतयैव क शब्दद्वयेन प्रतीयते ” [झ०] । तत्र द्वितीयो विषमो यथा—

सिंहिकेति । सिंहिकाया: सिंहाः सुतः तस्मात् संत्रस्तः भीतः शशः मृगविशेषः शीतांशुं चन्द्रं आश्रितः । किंतु न तत्र त्राणमभूत् । प्रत्युत साश्रयं सचन्द्रं तं अन्यः सिंहिकासुतः राहुः (सिंहिका राहुमाता) जग्रते । “ अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः ” [प्र०] । तृतीयो विषमो यथा—

सद्य इति । “ तमालवचीला कृपाणलेखा यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाच्य सद्यस्तकालं रणे रणे प्रतिसंयामं शरदिन्दुवत्पाण्डु शुश्रं यशः प्रसूते एतच्चित्रमित्यन्वयः । अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणस्वरूपो विषमः ” [च०] ।

आनन्दमन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४९ ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुद्धयते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविध्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमचैक्यया दृशा ॥ १५० ॥

शि. व. १३. ४०

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

तुरुर्थो यथा—आनन्दमिति । स्पष्टम् । आयेयं रुद्रालंकारे लभ्यते (९.४७) । “ अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानन्दजननतापक्रिययोः

का. प्र. ७

विरोधः । न चात्रासंगतिविरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरणस्या-
संगतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरणस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारण-
द्वुत्तिविजातीयक्रियागुणयोगस्य चमत्कारितेति विशेषात् ” [उ०] ।

“ अन्नानन्ददानशरीरतापक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः ।
तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्वेऽपि भेदा भवन्ति ।
तत्रावयवावयविनोर्वैप्रयत्ने यथा ” [प्र०] । “ विषुलेनोति । सागरे शेते
इति सागरशयः ताहशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कृक्षिणा उदरेण । युगक्षये
प्रलये । पपिरे जग्निरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे ।
सादरमवलोकनमत्र पानम् । पानपदार्थयोर्भेदैऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् ।
अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासशेत्येकं विषमम् । एवं यस्य
कृक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्यावयविनः स्त्रिया एकदशा पानं
चापरं विषमम् । योगवैपम्यादेव चमत्कारात्र विरोधाऽशका ” [उ०] ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तर्यामहतोरपि विषये तदपे-
क्ष्या तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुत्रपर्कषेविवक्ष्या यथाक्रमं यत्
अधिकतरतां ब्रजतः तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम । क्रमेणोदा-
हरणम्—

अहो विशालं भूपालं भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

का. द. २ २१९

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ मसुस्तत्र न कैटभद्रिष्टपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२ ॥

वार्ता वि. व. १. २३

‘ महतोरिति । वर्णनीयोत्कर्षप्रेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया
तनुरप्याश्रयो महीयान् स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये
आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालङ्घारः । तत्राद्य यथा—अहो इति
स्पष्टम् । अत्राश्रयस्य भुवनत्रितयस्य महत्या वर्णनम् । द्वितीयं यथा—
युगांतेति ” [प्र०] । युगांतकाले प्रतिसंहतः आत्मा स्वात्मभृतः प्रपञ्चो

येन तस्य कैटभद्रिष्वः श्रीविष्णोः यस्यां तनौ जरंति सुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशन्ति स्म, तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अग्न्यागमः आगमनं तत्संबच्चाः तज्जन्माः सुदः प्रीतयः न ममुः न अवकाशं प्रापुः । वंशास्थं वृत्तम् । अत्र जगदाश्रयतया महस्वेन विवक्षितस्य भगव-च्छरीररूपा श्रयस्य मानाभावसंबन्धात्तोऽवप्स्थाऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य बर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुः ” [३०] ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्किया ।

या तदीयस्य तत्सुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

न्यकृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुक्तपर्यितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् अनीकप्रति-धिनीतुल्यत्वात् प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके अभियोज्ये तत्र-तिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिद्भियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः । उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शैरेस्तां तापयत्यनुशायादिव कामः ॥ १५३ ॥

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि वाधते ॥ १५४ ॥

शि. व. १४, ७८

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिसुखसंबन्धात् ।

“ प्रतिपक्षमिति । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्पर्यितुं यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधित्वल्यत्वात् । यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन तप्रतिनिधीभूतः कश्चिन्निगूडमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदोथत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—त्वमिति । ” [प्र०] । स्पष्टम् ।

“ अत्र तां तव रक्तां कामः शैरहन्तीति वास्तवोऽर्थः पश्चात्तुयोक्ष्यते । निर्जितत्वोत्थावनुशायादिवेति व्यंग्योत्येक्षाऽपि । त्वं भवतीति च प्रक्रम-भङ्गः ” [सं०] ।

“ अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः सम्बन्धः” [प्र०] ।

द्वितीयं यथा—यस्येति । “ कायनिग्रहेण अमृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतविग्रहो बद्धवैरः कृती कुशलो राहुर्थस्य हरेः किंचिदपकर्तुमक्षमः सन् कान्तं स्मयं यद्गच्छ इरिमुखं तेन मद्दीर्घी आकृतिर्थस्य तम् । तत्सुहृदयित्यर्थः । इन्दुमधुनापि बाधते पीडयति । उपरागमिषेणेति भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्ष-हरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः” (महिनाथः) ।

“ अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्य-लक्षण इति परम्परासंबन्धः” [प्र०] ।

ममेन लक्षणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्वद्वारेण, यत् किञ्चित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तन् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥

अत्र हृततरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

“ निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगृहनीयसाधारणं चिह्नं तद्वद्वारेण केनचिह्नस्तुना बलवत्तया यत्किञ्चिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालङ्कारः । तच्च द्विधा—लक्षणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वात्प्रत्यर्थः । ” [प्र०] ।

“ वस्तुना वस्तवन्तरस्य तिरोधाने मीलितमिति सान्वयं नाम । बलीयस्तयेति वचनान्न सामान्यालङ्कारता । तत्र हि साधारणगुणाश्रयेण भेदानुपलक्षणं न तूकृष्टगुणेन निकृष्टस्य तिरोधानम् ” [सं] ।

तत्र स्वाभाविकेन लक्षणा मीलितं यथा—“ अपाङ्गेति । अपाङ्गः तरलः यथोस्ते, अपांगयोः तरले चंचले इति वा । मधुराः वकाः वकोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदशः अङ्गके कौमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः

स्फुरितभ् । भद्रोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि ।
पृथ्वी छन्दः । अत्र स्वाभाविकेन दक्षरलतादिना निग्रहनीयमदसमानधर्मेण
बलवता मदोऽभिभूयते ” [उ०] ।

“ अत्र दक्षरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, समानं च तिरोप्रयेन
मदेन । तत्राऽप्येतद्वप्लभात् । ” [प्र०]

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशाङ्कितधियो विवशा द्विषर्से ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकल्पं
तेषामहां वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तप्रभवयोरपि
कल्पपुलकयोस्ताद्रूपं समानता च, भयेवपि तयोरुपलाङ्कितत्वात् ।

आगन्तुकेन लक्षणा यथा । “ ते तव ये द्विपस्त्रत्पाते त्वदागमने शङ्किता
धीयेणां तावशाः सन्तो हिमाद्रेः कन्दरासु निवसन्ति उद्गतरोमाङ्गं करपसहिनं
अङ्गं उद्वहतामपि तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः । अत्र
रोमाङ्गकल्पयोः आगन्तुकयोः भयशीतसाधारण च्छ्वयोः भयतिरोधायकत्वम् ”
[सं०] ।

“ अत्र कल्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याधिगतशीत-
रूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कर्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयः समानता च ।
तेष्वपि तयोरुपलभात् ” [प्र०] ।-

स्थाप्यतेऽपोद्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन
यत् स्थापनं निपेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधरेकावली भण्यते । ऋमे-
णादाहरणम्—

मुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमध्यं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७ ॥

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्गं न पङ्गं तद्यदलीनपद्मपदम् ॥ ५७ ॥

न पट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितै तत्र जहार यन्मनः ॥ १५८ ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषाम्प्रयत्नमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

“ स्थाप्यत इति । स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । अथापूर्वमिति वीष्टायामव्ययीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु ग्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषण-तथा वाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली । विशेषणतथा विधिरित्यस्य विधेविशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतथा निषेधोऽपि । कश्चित्तु ‘ पूर्वकालविशेषणतथा स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थायतेऽपोद्धते वा संकावलीति सूत्रार्थः’ इत्याह । ततु पूर्वं ग्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादि-“प्रकाशविस्त्रद्धम् । तत्र विधौ यथा—पुराणीति ” [प्र०] । “ विक्रमादित्यस्य नगर्याः उज्जयिन्याः वर्णनमिदम् । यस्यां उज्जयिन्यां नगर्यां पुराणि गृहोपस्ति-गृहाणि सवराङ्गनानि वराङ्गनासहितानि । वराङ्गनाः रूपेण पुरस्करं भूषितं अङ्गं यासां तथा भूताः । रूपं समुच्चीलिताः उत्कुलाः सद्विलासाः यस्मिस्ताद्वाम् । विलासाः कुसुमायुधस्य कामस्य असां अद्याभूता इत्यर्थः” [श०] ।

“ अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपं तस्य विलास-स्तेषामङ्गमिति क्रमेण विशेषणतथा विधिः । निषेधे यथा—न तदिति ” (भष्टिकाव्य-२, १९]) । स्पष्टम् ।

“ अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पट्टपदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतथा निषेधः” [प्र०] ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पङ्क्तिः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यन् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

निमननाभिकुहरेषु यदम्भः प्रावितं चलदृशां लहरीभिः ।

तद्वैः कुहरतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥१५९॥

“ यथेति । अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालङ्घार इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृशे इति तदेतुसंस्कारोद्दोषे हेतुनिर्देशः । अदृष्टदेवरप्युपलक्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्वास्त्वाभावेनालङ्घारत्वाभावाद्-

व्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं चाक्यर्थः—केनचिदाकरिण नियतो यदा कदाचिक्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्गोधहेतो तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारिण स्मर्यते तत्स्मरणालङ्कारः । स द्विधा—एतज्ञानमनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः । क्रमेणोदाहरणे । निष्ठेति ” [प्र०] ।

“ अप्सरसां जलकीडावर्णनम् । लहरीभिस्तरंगैश्वलदशां नायिकानां निश्चनाभिकुहरेपु यद्यमः प्लावितं तद्वैः सुरतकालिककंठध्वनिसदौः कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः । कंठो योनिरूपो गर्तः । ‘कंठावटश्वभ्रगताः’ इति कोशान् । रुनानाभिति कर्मणि पष्टी । स्मा रिताः ” [उ०] ।

यथा वा—

कर्जुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्स ।

मंभरिअपञ्जाअणस्स णमह कग्रस्स रोमञ्चम् ॥ १६० ॥

“ कस्युगागृहीतयशोदास्तनमुखविणिवेशिताधरपुटस्य ।

~~०५४~~ मंस्मृतपांचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमांचम् । ”

भ्रान्तिमानन्यसंविच्चतुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् अर्थादिह प्राकरणिकम् आश्रीयते, तस्य तथाविधस्य हृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैप रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा । तत्र वस्तुतो ध्रमस्याभावान् । इह च अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रयुत्तेः तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पथ इति कराँल्लेडि शशिन-
स्तहनिछद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तलपस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभामुखश्वन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

भ्रान्तिमानिति । अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिक-

तुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स आन्तिमानित्यर्थः । न च स्वपके निर्गीर्याध्यवसानरूपायामतिक्षयोक्तौ चातिर्यासिः । तत्र वस्तुतो अमाभावेऽध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ” [प्र०] ।

“ ज्ञानम् । निश्चयात्मकम् । तेन ‘ कांते तव मुखं पश्चं चंद्रो वेति न निर्णयः । ’ इति संदेहे नातिर्यासिः । तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानां परस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च च्युदासः । अप्राकरणिकतादात्मयेनेत्युक्तम्—लितसामान्यनन्दुणवारणम् । अर्थात्मानत्रालङ्कारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रंगे रजतमिति बुद्धेर्नालङ्कारत्वम् ” [उ०] ।

कपाले इति । राजशेखरकवे: पदमिदमिति सदुक्तिकर्णमृते (१. ७७, २) भासकवेरिति तु मध्यालङ्करणे—(४. ७९) सुभापितावल्याम्—(१९९४) शार्ङ्गधरपद्मतौ (३६४०) च । अहो ग्रभामत्तः कान्तिगवोन्मत्तः चन्द्रः तद्वित्तिशालीत्यर्थः इदं जगत् विष्ववयति विभ्रमयति । मत्तो हि स्वत पूर्व भ्रमति न तु परस्य अमसुत्पादयति इत्याश्रम्य अहोशब्देन बोध्यते—इत्युद्योतः । मार्जरिः कपाले पयः दुर्घं इति बुद्धा शशिनः करान् लेडि आस्वादयति । तरुच्छद्रग्रोतान् वृक्षविवरेण्यो निर्गीतान् विसं मृणालं इति बुद्धा करी संकलयति गृह्णाति । तल्पस्थान् शश्यास्थान् वनिता रतान्ते अंशुकं वसनं इति बुद्धा हरति गृह्णाति । (५४३२३)

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिवन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुनरामुपमेयमेव बोद्धुं प्रौढमिति कैमर्येन यत् उपमानमाक्षियते, यदपि तस्यैवापमानतया प्रसिद्धम्य उपमानान्तरविवक्ष्यानादरार्थमुपमेयसावः कल्पयते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वान्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम् ◀

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्ययसरे त्यगिनां

देव त्वय्यवनीभरक्षमसुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूरा किमुत्पादितं

चिन्तारलमहो मुघैव किममी सुष्टुः कुलक्षमाभ्रतः ॥ १६२ ॥

ए पहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।

तुज्ज मुहेण किसोअरि चन्द्रो उआमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥

‘अयि एहि तावत् सुंदरि कर्णं दरचा श्रणुवत् वचनीयम् ।

‘तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीथते जनेन ॥’

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वान् उपभित्यनिष्ठ-
त्या ‘वअणिज्जम्’—इति वचनीयपदाभिन्यज्ञवस्तिरस्कारः ।

कचित्तु निष्पन्नैवोपमितिकिया अनादरनिवन्धनम् । यथा—

गर्वमसंदाहामिमं लोचनयुग्मेलेन किं वहसि मुग्धे ।

सन्तीद्वानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥
इ होपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगान् नोपमानभावमपि अनु-
भूतपूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतत्यम् । यथा
अहमेव गुरुः सुदारुणानमिति हालाहल मा स्म तात वृष्टः ।

ननु सत्त्वे भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि उर्जनात्तम् ॥ १६५
अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिवद्म् ।

“ आक्षेप इति । अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्ययोजक-
तयोपमानं यदाक्षिण्यते, यज्ञोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषचिवक्षया
अनादरार्थमुपमेयभावः कल्पयते, तद्बुभ्यरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रति-
कूलवर्तित्वात् । तत्राच यथा—लावण्येति ” [प्र०] । हे देव लावण्यो-
कसि लावण्याश्रये प्रतापगरिमणि प्रतापानिशयसहिते त्यागिनां अग्रेसरे
दातुमुख्यं अवनीभरक्षममुजे भूभरणसमर्थमुजे त्वयि वेदसा व्रह्मणा निष्पादिते
सुष्टे सति । इन्दुः किं वटितः निर्मितः । एष पूषा सूर्यः किं विहितः । चिन्ता-
रत्नं (चिन्तामणिः) किं उत्पादितम् । अमी कुलक्षमाभूतः कुलपर्वताः सुधैव
वृथैव किं सृष्टाः ।

“ अत्र यथासंरल्यसर्वेऽपि आक्षेप एव चमकारकारीत्याक्षेपोदाहरणता ।
द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्ठत्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्देतुः ।
कमेणोदाहरणम्—एष एहीति ” [प्र०] ।

“ अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वलभगुणत्वादुपमित्यनिष्ठिर्भगिज्ञ-
मिनि पदेन द्योत्थते । सैव तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति ” [प्र०] । असंबाह्यं
संवहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावदित्युद्योतः ।

“ अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुण-
त्वमिथते । अनग्नेव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यस्यामान्यगुणयोगाभावेनोप-
मानत्वाननुभवेऽथर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कार-
स्थालङ्कारतार्बाजन्यान । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमे-
यत्वकल्पनया, अग्रदशवेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षण-
नया ग्रन्थम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । स्पष्टम् । अत्र हालाहलस्य
स्वलभगुणोपमानत्वमस्यभाव्यमानमेवोपनिवद्दं तिरस्कारहेतुः [प्र०] ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं वृद्धयते योगात्मामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

अताहाशमपि ताहाशतया विवक्षितुं यन् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरि-
त्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निवृद्धयते, तत् (समानगुणनिवन्धनात्)
सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपत्रकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति वितलधार्मि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्तमियोऽभिसारिकाः ॥१६६॥

वा. का. ल. ४-३-१०

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निवद्दं धवलत्वमेकात्मता-
हेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेवत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाश्रितो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सहेलं यदि नापतीष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥१६७॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपञ्चममेवं
न व्युदमितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च वाधायोगान् ।

“ प्रस्तुतेति । अतादशब्देऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्वेना-
प्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामन्यम् । समानगुण-
योगान् । अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषं विवक्षितम् । अन्यथा तदु-
ग्नालङ्कारेऽस्तिव्यासेः । ‘बध्यते’ इत्थस्य प्रत्यायनमात्रमयोः न तु शब्दं ग्रनि-
यादनम् । उदाहरणे ‘अविभाव्यतां गताः’ इत्यादावैकात्म्यस्याशावदत्वात् ।
उदाहरणम्—” [प्र०] । मलयज्ञेति । पद्मिदं वामनेन अतिशयोक्ते-
रुदाहरणावेन पठितम् । मलयजरसविलिसतनवः चन्दनरसलिसशरीराः ।
नवहारलताभिः विभूषिताः । सिततरं श्वेततरं दन्तपत्रं हस्तिदन्तनिर्मितं ताङ्कं
तेन कृता वक्त्रे रुदीसिर्यासां ताः । रुचिरं अमलं निर्मलं अंशुकं वस्त्रं यासां
ताः । अभिसारिकाः विततधार्मिन विस्तृतं तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चन्द्रे
धरां धवलयति सति अविभाव्यतां अलक्ष्यतां गताः अभिसारिकाः निरस्त-
भियः भयरहिताः सुखमहोन ग्रियवसन्ति प्रयांति गच्छन्ति । “ अत्राभिसारि-
काचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्वचिप्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना
तदुच्यनम् । यथा—वेत्रेति ” [प्र०] । “ वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् ।
गौरवणानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गंडतले आगतानि । यदि
भृंगाः सहेलं नापतिष्ठन् तदा नवचंपकानि कोऽवेद्यित्यदित्यन्वयः ।
हृन्दवन्ना छन्दः । अत्र गंडचम्पकयोर्गौरत्वाद्वा दाप्रतीतिः । [उ०] ।

“ अत्र भृङ्गयातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपतेन
भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत । अये तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेद-
प्रत्ययस्यानिरासात् तस्य वृत्तत्वात् ” [प्र०]

“ ऐकात्म्यमिति भीलिताज्ज्ञेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्,
अत्र तु पृथक्क्वेनग्रहणमिति विशेषात् । न च आंतिमता संकरः । तत्र स्मर्य-
माणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् ।
उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकभावात् । उपमानतावच्छेदक-
रूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः ” [उ०] ।

विना प्रसिद्धमाधारमावैयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपदवृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्थिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यन् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते,
स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपवातानामाकल्पमनलपगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥ १६८ ॥

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स
द्वितीयः । उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज हिंआग सा चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।

अद्वारिसाण सुन्दर ओआसो णात्थि पावाणम् ॥ १६९ ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्षणोः सैव वचनेषु ।

अस्माहशीलां सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥]

यदपि किञ्चिद्भसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तर-
मारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

मुरदद्वृतरूपमुष्ट्रातापब्लनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूम्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ १७० ॥

“ विनेति । स एप विधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टा-
वस्थितिर्थदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदन्न
वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धमात्रसिद्धमिति । अत एव
नथैवोदाहरणम्—दिवमपीति ” [प्र०] । “ दिवं स्वर्गं आकल्पं प्रलयपर्यन्तं
अनल्येति गिरां विशेषणम् । येवां गिरो जगन्ति रमयन्तोति सम्बन्धः ”
[च०] । “ अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टस्थितिरूपा ”
[प्र०] । “ विशिष्टावस्थितिरिति । निराधारैव । एवमाधारान्तरगत-
त्वेनाधेयवर्णेऽप्यथम् । यथा ‘ गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दनित तत्करा: ’
[उ०] ।

“ एकत्र वस्तुनो युगपदा एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः ।
एकात्मेत्यकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं ‘ एकस्थिधा वससि— ’ इत्यादि-

यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—सा वृस्थ इति” [प्र०] ।

“ रभसेनान्यकार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशभ्यस्यान्यस्यापि कार्यस्थ तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तैनैव प्रकारेणोत्यर्थः । एतच्च ‘धुनोति चामि तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुरदिति । ” [प्र०] । हे राजन् त्वां सूजता विधिना भुवि नवः मनोभूः कामः सविता बृहस्पतिश्च समृजे । काव्यशं त्वामिति पूर्वोक्तमुपपादयितुं विशिनष्टि—स्फुरत् प्रकाशमानं अदभुतं रूपं यस्य । उद्रतः प्रतापाभिर्यस्य । अनवद्या शुद्धा विचा यस्य । “ अत्र यैनैव यत्नेन स्फुरदङ्गुतस्वपेत्यादिविशेषणवांस्त्वं खण्डस्तैनैवाशक्यं कामार्कगुरुरूपं कार्यान्तरमपि कृतम् । ” [सं०]

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या लालिते कलाविधी ।
करणादिमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥१७१॥

र. ८-६७

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्घारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्-

सैपा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्घारोऽनया विना ॥ इति ॥

भा. का. लं. २-८.

अन्यस्य करणं व्यङ्गयं यथा—गृहिणीति । इन्द्रुमतीं शोचतः अजस्योक्तिः । स्पष्टोऽर्थः । “ अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्य-योरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालस्थ तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलङ्घार-त्वाभावात् । अत एवाहुः— ” [प्र०]

सैषेति । श्लोकोऽथमानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोक उद्भृतः तत्रस्ये लोचने चाभिनवगुप्तेन्द्रं व्याख्यातः— “ यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा वक्रोक्तिरलङ्घारप्रकारः सर्वः । ‘ वक्राभिर्धेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्गकृतिः ’

इति वचनात् । शब्दस्य हि वक्ता अभिधेयस्य च वक्ता लोकोत्तीर्णे न
स्थेणावस्थानमित्ययमेवासावलङ्कारस्यालङ्कारान्तरभावः । लोकोत्तरेण चैवा-
तिशयः । तेनातिशयोत्तिः सर्वालङ्कारसामान्यम् । तथा ह्यनशातिशयोत्तर्याथः
सकलजनोपभोगपुराणीकृतोऽपि विचित्रतया भाव्यते । तथा प्रमदोदाना-
दिविभावतां नीयते विशेषेण च भाव्यते रसमयीकियत इति” (पृ० २०८) ।

स्वमुत्सुज्य गुणं योगादत्युज्जवलगुणस्य यत् ।

वस्तु तदगुणतामेति भण्यते स तु तदगुणः ॥ ५१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुण-
संपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्नमासादयति स तद्विषः तस्याप्रकृतस्य
गुणोऽप्राप्तिरूपिति ॥

“ स्वमिति । अत्युक्तुष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तदगुणसंपदुपरागात्स्वकीयं
रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तदगुणो भण्यते ।
तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव
वस्तुः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति
ततो भेदः ” [प्र०] ।

“ तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागाभावादिति भावः ।
ततो भेद इति । मीलिते धर्मिण एवाग्रहः, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव
अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद
इत्यर्थः । आन्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः । आन्तर्निं-
वद्वाभावाच्च ” [उ०] ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १७२ ॥

क्रि. व. ४-१४

अत्र रघुनुरगापेक्ष्या गरुडाग्रजस्य, तदपेक्ष्या च हारिन्मणीनां
प्रगुणवर्णता ।

विभिन्नते । रैवतकर्पर्वतवर्णनभिदम् । “गरुडाग्रजेनारूपेन विभिन्न-
वर्णा अन्यथाकृतवर्णाः । अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य रथ्या

अश्वाः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैवशांकुरश्यामै रह्नेः । मरकतैरित्यर्थः । परितः
स्फुरन्तया रुचा स्वप्रभया करणेन पुनः स्वां स्वं निजहरितवर्णमेवानिन्द्ये
आर्चीताः ” [मलिनाथ] । “ अत्र तदगुणद्रव्यम् । रवितुरगापेक्षया गशडा-
ग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । पुतेन
यस्केनचिद्व्याख्यातम् ‘ स्वगुणत्यगानन्तरं उनस्त्वाप्तिस्तदुणः ’ इति, तद-
नादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽन्नास्तीति द्युपत्तिकथनपरप्रकाशविरोधात् ।
तत्र गुणद्रव्यकथनेन च तदुणद्रव्यध्युपादनात् । ‘ आत्मे सीमन्तरने—’ इत्यादौ
वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तदगुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीय-
रूपस्यावासिः ” [प्र०] ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न
गृहीयात्, तदा भवेदतदुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्ज्ञ रञ्जित्वां हिअअम् ।

राअभारिए वि हिअए सुअह गिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥

‘ धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥’

गाथासप्तशती, ७. ६५

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्तामुपगत इत्यतद्गुणः । किं
च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यन् अप्रकृत-
स्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविर्धीयते, सोऽतदुण इत्यपि
प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते । १७४ ।

“ तद्रूपेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुण-
योगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतदगुणः ।
उदाहरणम्—धवलोऽसीति ” [प्र०] ।

“ अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्थमेवोदाहरणम् । तत्र
प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्तप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितस्वात् ।

किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिदाग्रहृतमायुच्यते । तथा इस्त्रेस्यवेनाग्रहृतं
मिद ग्रहृतमन्युपस्थाप्यते । सामान्यसुखग्रहृतत्वात् । तथा चाग्रहृतेन प्रस्तुत-
रूपाननुहरणवस्थास्तुतेनाग्रस्तुतरूपाननुहरोऽन्यः प्रकारः । यथा—गांगाग्निति ।
(स्पष्टम्)

“अग्रान्यापदेशपक्षं राजहंसस्य प्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसर्पुरूपोपमानतयोप-
पादनीयम् । वाच्यमावृत्वशान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः ” [प्र०] ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यन् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपाय-
कमेव यन् अन्यथाकरणम्, स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुत्वे वाभलोचनाः ॥ १७५ ॥

“यद्यथैति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि
कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवो-
पायेन ततोऽन्यथा वेत्याद्यतं स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो
व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘दृशोति’” [प्र०] राजशेषरकविकृतायां विद्व-
शालभजिकायां प्रथमाङ्के मङ्गलाचरणम् । स्पष्टोऽर्थः । “अत्र हरेण दशा दग्ध-
स्य कामस्य हरजिगीपुभिः कामिनीभिर्दीहेतुभूतया दृशैव तद्विपरीतजीवन-
संवादनाद् व्याघातोऽलङ्कारः” [चं०] ।

“अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकर्यनिपादनेऽन्ययम् । ‘यैर्जगत्प्रीयते हन्ति
तेरेव कुसुमायुधः’ इत्यत्र योगार्थसच्चात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाद्य-
वसानात्पुरः स्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरणेण (असाधारणस्वरूपेण) तत्तत्कार्यहेतु-
ताविमर्शनान्विवर्तते इति बोल्यम् । यदा त्वाश्रयमेदेनैकस्थैव कारणस्य विरुद्ध-
कार्यद्वयजलकत्वं निवध्यते तत्र नायस् । व्याहतेविर्विरोधगमर्यादा अभावात् । यथा
(पाणिडत्येन प्रचण्डेन येन मायन्ति दुर्जनाः) तेनैव सज्जना रुदां यान्ति
शान्तिमनुच्चभास्मा ॥ रसगंगाधर, पृ० ४-१९ इत्यत्र) एकस्थैव पाणिडत्यस्य खलवृत्ति-
मदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं

निषिपादयिपितं नदन्येन कर्त्रा तेनेव कारणेन तद्विरुद्धं कार्यं निषिपादयिपितं चत्तदाऽप्यथम् । यथा ‘विसुद्धवसि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे, नदा नह नयस्व मां प्रणव्यन्द्रगणायंक्रितः । अय प्रकृतिभीतरित्यखिल-भीतिरक्षाक्षमान्, न जातु भुजमंडलाद्विहितो बहिर्भावय ॥’ इति वनं प्रति ग्रन्थितं रामं प्रति जानकथा वाच्यमिदम्” [उ०] ।

सेषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथासंभवमन्योन्यनि-रपेक्ष्यतया यन् एकव्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयवापि वा) अवस्थानम्, सा पार्कार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा— संसृष्टिः इति अन्तर्मुखः

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भुमगसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलहशाऽन्यया ॥ १७६ ॥

अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा— शिरो भूर्भुवः सूर्यः शि. व. ६. १४
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वपतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुस्पेचेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टि प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्त्रेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोम्नु संसृष्टिः ॥ १७८ ॥
सो णत्य एव्य गमे जो एवं महमहन्तलाअण्म् (१) अर्थात्
तरुणाण हिअअलूडिं परिसप्तन्ति गिवारेड ॥ १७९ ॥

‘म नास्यत्र ग्रामे य एवां महमहल्लावाण्याम् ॥

तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिव्वक्तीं निवारयति ॥ १८० ॥

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गञ्च तयोरकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

‘एवं शुद्धालङ्कारा दर्शिताः । अस्ति पुनः कथिद्विप्रयो यत्राङ्गदादिसंबद्ध-पद्मरागप्रसुलभगिभेलकव्योक्तानामलङ्काराणां संवलन एव चमकारः । तस्मात्सोऽप्यलङ्कारः । तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते-स्तदभावाच । तत्र प्रथमा संसृष्टिरूच्यते, द्वितीया तु संकरः । स च त्रिधति प्रकारचतुष्यं लक्ष्यति—सेप्रेति । भेदः स्वरूपतो विपयतो

वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यदा विषयभेदे सति परस्परमनपेक्षत्वम् । स्थिति-व्यवस्थितिः । एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलङ्घाराणां भेदेन व्यवस्थितिः सा संरुद्धिरिष्ठा । संकरभेदास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सावेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावान् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषया-भेदाच्च । सेयं शब्दालङ्घारमात्रस्य अर्थालङ्घारमात्रस्य शब्दालङ्घार-ग्रोर्वेति त्रिकारा ” [प्र०] “ एतेषामिति । बहुत्वमविवक्षितम् । तेन द्विगोरपि मंग्रहः । अनेन संकरव्युदासः । व्यवस्थित्यभावमुपपादयति । व्यवस्थितेरारति । यथा लिपतीत्यत्रोत्प्रेक्षा लेपनविषया । उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । विषयाभेदादिति अनिश्चये हति शेषः । (तत्र प्रथमा संसूर्यिर्था) वदनेति । माघकाव्ये कस्याश्रित्तायिकाया वर्णनम् । मुखसौणांश्यलोभेन अभ्यां भूंगाणां यः संभ्रमो अभ्यां तेन पूर्णशोभया चूर्णकुतलैश्चचलदशा मधुरो मेखलाशटदो विदध इत्यर्थः ” [उ०] ।

“ अत्रानुप्रासयमक्योः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिपतीति ” [प्र०] । पद्यमिदमन्धकारवर्णनपरम् । अत्र पूर्वार्थे उत्प्रेक्षा उत्तरार्थे उपमा ते च परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसूर्यिं प्रयोजयतः—इति प्रदीपो-दीनौ । अन्त्या यथा—“ सोणात्थीति । महमहल्लावप्याम् नवनवीभवलाव-प्याम् । परिष्वकंतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छतीम् । (गाथा छन्दः) अत्र पूर्वार्थे छेकानुप्रासः । उत्तरार्थे हृदयलुण्डाकीमिति रूपकम् ” [उ०] ।

“ अत्रानुप्रासस्तपके शब्दालङ्घारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथ-मेकार्थसमवायलक्षणा संसूर्यिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ” [प्र०] ।

अविश्रान्तिजुपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितम्बवतन्त्रभावाः परस्परं अनुग्राहानु-प्राहकां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदा-हरणम्—

आते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतादङ्कपत्रे
लुप्रायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं विम्बोष्टकान्त्या त्वदरिम्तिगृहशामित्वरीणामरणे
राजन्नाञ्चाफलानां भज इति डाबरा नैव हारं हरन्ति ॥ १७९ ॥

अत्र तद्विगमपेक्ष्य धान्तिमता ग्रादुभूतम्, तदाश्रयेण च तद्विगम संचेतसम् प्रभत्वमत्कर्तिनिमित्तमित्यनयोरज्ञानिभावः । यथा वा—

जटाभासिर्भासिः करधृतकलङ्घाक्षवलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिग्रेडः तारा परिकरक पाला द्वितीय तले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन् इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाज्ञितया
प्रतीयन्ते । कलङ्क प्रवाक्ष्यवलयमिति रूपकपरिम्बे करधृतत्वमेव साधक
प्रभागतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्षवलय-
मेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी
प्रसिद्धिः । श्लेषपञ्चायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव ग्रत्यासन्त्या
उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्खैव उद्धनान्
कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः
न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यान् ।
एवंरूपश्च संककः शब्दालङ्कारयोग्यि परिहृद्यते । यथा—

“ अविश्वान्तीति । तेषामेवालङ्काराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्यये
वाऽन्यपेक्षणादात्मन्यनासादितस्वनंभ्रमावानां परम्परमनुग्राहानुग्राहकत्वं स
तु संकरः । सकंर्यमाणस्वरूपवात् । उदाहरणम्—आत्मे श्रुतिः ” [प्र०] ।
पदमिदं हनुमत्कविनिबद्धायां खण्डप्रशस्तौ गमावतारवर्णने उपलभ्यत इति
वामनाचार्यः (ज्ञ० ३५०) ।

“ आने गृहीते सीमंतरस्ते, प्रथमं तत्र दिष्पातात् । मरक्तिनीत्यनेन
ज्ञातिति विवेचनम् । शुद्धहेम्नां देहकान्त्याऽभिभवसंभवात् । ताटकपत्रं कर्णा-
लङ्कारः । लुप्तायां छिपायाम् । मणितुलाकोटियुग्मे नपुरे । इत्यर्थाणं गतिशीला-
नाम् । विघ्नोष्टकान्त्येति । मुख्यं नवत्यात् । हारं मुक्तानिर्मितम् ”[३०]

“ अत्र विभौष्टकात्म्या शोणमिति तदगुणमपेक्ष्य गुञ्जकलानां सज्ज इति आन्तिमानात्मानं लभते । तदगुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमरकारविशेषं करोति किं तु आन्तिमदपेक्ष्यवेति परस्परमनुग्राहानुग्राहकभावः । अत्र द्वयोर-रलङ्घार्थाः संकरः । बहुतामपि यथा—जटोति ” [प्र०] ।

० “ शशी पितृवने इमशान् इब व्योम्न्याकाशे चरति संचरतीत्यन्वयः । कीद्वा॑ः । जटाभाभिर्जटामङ्गलीभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः । करे धृतं कलङ्कं एवाक्षवलयं स्त्राक्षवलयं तेन सः । करो रश्मिः पाणिश्च । विश्वोऽुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषया विरहिणश्च । तेषां व्यापत्तेन्नशादिव कलिनं स्वीकृतं यद्वैराग्यं ग्रसिद्वं विगतरक्तिमत्वं च तेन विशदः पाण्डुरः शुद्धवित्तश्च । भस्मेवापाणुर्भस्मना आपाणुश्च । कीद्वो व्योग्निः । परिग्रेह्यत् चपलो यस्तारणां सम्भवः स एव कपालानि तैरङ्गितं चिह्नितं तलं यस्य तादृशे । तलपदं स्वरूपार्थकम् ॥ [च०] ।

“ अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इब व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरित्युप्रेक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गलाङ्गिभावेन प्रतीयते । तत्रोत्तेक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात । श्लेषश्च रूपकोपमयोऽग्नम् । तद्वशादवगतनिवेदमहित्यैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्विजं हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योग्ना सह तत्साहजिकं कि तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । मर्यवत्र चाङ्गानां चारुत्वार्थमङ्गल्यपेक्षा पूर्ववृहनीया । सर्वेषां चेषां पर्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चंद्रगतत्वेन महाब्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः । सा च व्यक्तेवति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम् । न तु कलंकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं ग्रामाणमतः संदेहस्याभावात । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सर्वत्रिकी ग्रसिद्धिः, न तु कलङ्के । अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोहेश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यग्नेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् मूल्यैव तेन तद्वारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायाया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्यं योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्वं

मुख्यतोऽस्तीनि मुख्येऽप्युपचार एव तरणं स्थात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया
चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालङ्कारयोराप्येष संकरो
दृश्यत इति प्राञ्छः । उदाहरण्टि च—” [प्र०] ” ।

राजति तटीयमभिहतदानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।

गजता च यूथमविरत-दान-वरा माऽतिपाति सारा बनदा ॥ १८१ ॥

ह. वि. ५. १३७

अत्र यमकमनुलोभप्रनिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

“ राजतीनि । पर्वतवर्णनम् । इर्यं तटी राजति । कीष्टशी । अभिहतो
दानवानां गमः क्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी सारावः
सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति । किंभूता ।
अविरतेन दृमेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा । बनदा बनखेंडिका ” [उ०] ।

“ तत्र यद्यपि यमकानुलोभप्रविलोभविभेदयोर्न स्फुर्दं परस्परापेक्षित्वं,
तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोभविलोभस्योत्पत्तौ
यमकापेक्षा, यमकस्य तु चास्ताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिसुन्दर-
तयाऽतिशयेन विद्युधमनोऽनुरज्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमक-
निर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निशायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि
यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रयानुग्रहेनैवार्थं संकरो
न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम् ” [प्र०] । तेषामाशय इति । इदं हि
‘ शब्दार्थवर्त्यलङ्कारा वाक्य एकत्र भासिन । संकरो वा ’ इत्युम्टोकं (५.
११) प्रकाशकुदभिमनं च मतं अभिप्रेत्योक्तम् । एतच्च अलङ्कारसर्वस्वकारणेण
खण्डितम् (पृ. २२०-२२१) ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोपाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्वहनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशोऽपि विरोधात् न यत्र युग-
पद्वयम्यानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे
बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृहीत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः
संकरः । समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपान । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रअणणिंभरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ । १८२

[यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना पृष्ठ सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः किं अध्येतप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः इथमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः ।

“ एकस्थं चेति । न्यायः साधकप्रमाणसत्ता । दोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहुनां वाऽलङ्घाराणामेकत्र योगत्वेऽपि विरोधान्नेकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहबाधकं येन तदेव व्यवतिष्टत्, मोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—जहोति ” [प्र०] ।

“ अत्र कि समुद्रे प्रस्तुते लिष्टविशेषणमहिमाऽप्रस्तुतपुरुपविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽवधरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुपविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्थैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवात् । अयं द्वयोः संकरः । ” [प्र०]

यथा वा—

नयनानन्ददायीन्देविभ्वमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥

अत्र कि कामम्योहीपकः कालो वर्तते इति भङ्गथन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुविभ्वतया अध्यवसानात् अतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्तव्यं निर्दिश्य तदूपारोपवशात् रूपकम् । अथवा तयोः समुच्चयविक्षयायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमुपदोपसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोर्वित्सुखनैर्मल्यप्रस्तावात् अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहुनां संदेहादयसेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् अनुकूलता दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता । तत्र

‘ सौभाग्यं वित्तोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥ ’

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते

इन्द्रियप्रभायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अवधारकता ।

‘बहूनां यथा । नयनेति । अत्र किं कामोदीपकः कालो वर्तत इति भज्ञयन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम् । किं वा एतदिव्यस्य विम्बपरामर्जिकतया वदन-स्येन्दुविम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः । किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुविम्ब-रूपणवशादृपकम् । अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविक्षायामेकतरस्य प्रकृत-चाहीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रविम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः । आहोस्तिवन्मुख-नैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्तुतत्वेनप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोर-भावात् । यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चान्न संशयस्तत्र ‘सौभाग्यं चितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्रं पुचानुकूलं भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्परभवात् वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरूपमायमेवेत्युपमासाधिका शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वेनाप्यनुपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका वाधिका वा ॥’ [प्र०] ।

‘अतिशयोक्तिः । निर्गीर्याध्यवसानस्रूपा । रूपकमिति । निररणाभा-वादित्यर्थः । दीपिकमिति । चंद्रविंवं प्रसीदति एतम्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वया-दिति भावः । तुल्ययोगितेति । द्वयोराप्यस्याक्षेपलम्ब्यत्वात् । मुख्यत्वे-नेति । ज्योत्स्नासादश्याश्रयतयेत्यर्थः । वक्त्रे एवेति । इतररूपानाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः । प्राधान्येन । इतरानाच्छादितत्वेन । शशिनि त्विति । शशि-तादात्म्येन प्रतीते त्वित्यर्थः ॥’ [उ०] ।

‘वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरम्युद्यतः ।’

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूप्रमाया वाधकताम् ।

‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सद्वर्णं प्रति परमेयसीप्रयुक्त-स्यालिङ्गनस्यासंभवात् ।

‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशीक्षितमनोहरमस्त्रिकायाः॥’

इत्यत्र मञ्जीरशिखितम् अस्मवुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम् , न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युपमादिनो बाधकस्य तदपेक्ष्योत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्षयम् ।

“ ‘ वक्त्रेन्दौ नव सत्यं यदपरः शीतांशुरुयुच्यतः ’ इत्यत्रापरस्व-मिन्दावनुगुणम् । मुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाग्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य प्रति-कूलम् । इन्दुमासयुगो वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावत्रामांग-त्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । ‘ राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् । ’ इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम् । स्वामिसद्वां प्रति प्रेयसीप्रयुक्त-स्यालिङ्गस्यानांचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । ‘ पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिखितितमनोहरमम्बिकायाः । ’ इत्यत्र मञ्जीरशिखित-मस्मवुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्देतदुपमा-साधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कर्थ रूपकबाधकतामात्यमन्यो-च्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूलं तदाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकच्च प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथा-दवस्येवासंभवादिति चेत् , सत्यम् । किं तु यस्य यथात्वमुल्कं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इन्ति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्ष-योत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयेऽनेति—विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्वार्यः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिखितस्थ पदे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदभ्युजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तदाधकस्यैव ग्राथमिक्यात्तम्सुखेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम् ” [ग्र०] ।

पादाम्बुजमिति । “ आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमात्यं मौलौ हठेन निहितं-महिषासुरस्य ” इत्याच्य पादद्वयम् । “ धर्मांचार्यकृते देवीस्तुतिरूपे पञ्चस्तवी नामककाव्ये तृतीये घटस्तवे प्रथमं पद्ममिदम् ” [झ०] ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिङ्गम् ।
ज्यवस्थितं च

अभिज्ञे पव वदे स्फुटतया यन् उमावपि शब्दार्थालङ्घारौ व्यवस्थां
समासादयतः सोऽन्यपरः संकरः । उदाहरणम्—
स्पष्टोऽहस्तिकिरणकेसरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
शिष्याएषदिग्दलकलापमुखावतारवद्वान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥१८४॥

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

“ स्फुटमिति । विषयः पदस् । तैनैकत्र वदे यदुभौ शब्दार्थालंकृतौ स्फुटं
व्यवस्थितौ भवतः; सोऽन्यपरः संकरः । उदाहरणम्—स्पष्टोऽहस्तिकिरणम् ”
[प्र०] । “ हरविजये १९ सर्गे संध्याकालवर्णनपरं प्रथमं पदम् ।
स्पष्टमुलमन्तः किरणा पव केसरं यस्य तादृशं सूर्यविम्बमेव विस्तीर्णं कर्णिका
यस्य, मिथ्यः संबद्धाः अष्टौ दिशा पव दलसम्भाः यस्य तत्र तनुखं रत्नरारंभ-
स्तदवतारेण बह्वा अंधकारमधुपावलिर्यत्र तत् ” [उ०] ।

“ अत्र पादव्रये प्रयेकं रूपकानुप्रासौ व्रिष्टौ । शब्दार्थालंकृताति प्रायो-
वाहः । शब्दालङ्घारयेरयेतदर्शनात् । यथा—‘ कलकलोऽलकलोलदशाऽन्यया ’
इत्याद्रावनुप्रापयमकयोः । ” [प्र०]

तेनामो त्रिरूपः परिकीर्तिः ॥ ५५ ॥

तद्यमनुयायानुयाहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यव-
स्थितत्वान् विप्रकार पव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो
व्याकर्तुम्, आनन्द्यात्तप्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन
त्रैविध्यजुपोऽलङ्घाराः ।

कुतः पुनरेप नियमो यदेतेपां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्घारः शब्दम्, कश्चिदर्थम्, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् ।
उक्तमत्र, यथा काठये दोपगुणालङ्घाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-
स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावान् । ततश्च
योऽलङ्घारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्घारो व्यवस्था-
प्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभ-
योभावाभावानुविधायितया उभयालङ्घारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तर-

न्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचिच्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमन्ये वस्तुश्चितिमनपेक्षयैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायाम् अन्यथा व्यतिरिक्तवेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्तं एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

“ तेनेति । तस्मादनुग्राहाणुग्राहकतया सदेहेनेकपदप्रतिपाद्यतया अन्यस्थितत्वाच्च निप्रकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकाशन्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् ।

“ इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्काराः । ननु त्रिविधानामन्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उत्कमत्र प्राग्वं दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थेभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्य तिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलङ्कारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कार इति व्यवस्थायते । शब्दान्वयव्यति रेकानुविधायित्वं चेतदेव, यच्छब्दपरिवृत्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा सुनस्तकवद्भासः परम्परितस्पकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालङ्कारस्तथाऽर्थ शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्युभयालङ्कार भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः एवं तहि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुलङ्क्यार्थमात्रालङ्कारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचिच्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलङ्कारो यदाश्रित स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामन्वयव्यतिरेको वेव समाश्रयितव्यौ । तद्यथतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् नस्मादलङ्काराणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्पर भेद इत्येव ज्यायः ।

“ नन्वलङ्काराणां दोषाः ग्राचीनैरनिमित्तासते कि न सन्त्येव, आहोस्त्वत्संभविनोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः अन्ये न्यूनतेत्यत आह—” [प्र०

एषां दोषां यथायोर्गं संभवन्तोऽपि केचन ।

उत्केष्वन्तरभवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुग्रासस्य प्रसिद्धव्यभावो वैकल्यं वृत्तिविरोध इति :

त्रयो दोपाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न वृत्तिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् ।

“ एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावत्रयो दोपाः, प्रसिद्धयभावो वैकल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । ” [प्र०] ।

ऋगेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रपद्मन्त्रिं हरिरपि च हरीन्वृजटिर्थैर्वजान्तान्

अहं नक्षत्रनाथोऽस्तु गमपि वरुणः कूवरायं कुवरः ।

रंहः संघः मुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसोऽन्वहमहिमरुचे: सोऽवतात्स्यन्दनोवः ॥ १८५ ॥

अत्र कर्तुकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिपु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणिरमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सलीलोङ्गापिनि मच्छसि तस्मिं त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥

अनणुरणनमणिमेखलमविशतशिङ्गानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे रणणकमकारणं कुकृते ॥ १८७ ॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्य-
पुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैकल्यम् ।

अकुणठोकंठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठ माम् ।

कम्बुकप्पाशः क्षृणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥

अत्र शृगारे परुपवर्णादम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुद्धते इति परुपानु-
प्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

“ तत्र प्रसिद्धयभावो यथा—चक्रीति (मयूरकविकृते सूर्यशतके ७१
सूर्यरथवर्णनम्) अहिमरुचे: सूर्यस्य स स्यंदनो वोऽवतादिति संबंधः । जग-
दुपकारार्थं नित्यग्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपंक्ति चक्री विष्णुः, हरीनशान्
हरिरिदः, धूर्यानमुखम् तत्रस्यध्वजानामग्रान् धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः

चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरुणं सारथि वरुणः, कूवराग्नं युगवंधनाग्नं कुवेरः, रेणो वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयिः ” [३०] । “ अत्र चक्रिभूतीनां कर्तृणां चक्रारपद्मकादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरसुप्रासानुरोधेनैव निवद्धा न पुनरितिहासादिपु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धयभावः । खोडयं प्रसिद्धिविरोधं एव । ” [३०]

वैकल्यं यथा—भणेति “ हे तस्मि आनन्दस्यंदी सुंदरश्च यः इदुस्तन्मुखिः । सलीलमुह्लासयुक्ते । उल्लासो गमनवचनादिग्राकारः । यदि रमणसंदिर्घं गच्छस्मि तदा त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः । श्रीभाविगमनां प्रति जातरथं वचः । अननुरागादिति । शब्दारहितमणिमेवलम् । तत्स्थानस्य गृह्यवेन लघुसंचारात् । अविरतसिजानमंजुमंजीरम् इति च परिसरण-विशेषणम् । परिसरणं गमनम् । भूषणानां च शिंजितम् । रणरणकमुक्तंठाम् । इदृशं तद्व परिसरणं दृष्ट्वा गम चेतोऽकारणमुक्तंठां कुरुते इत्यर्थः । तवोऽपासात् द्वृतः परं भर्तुगृहगमनाचेति भावः । (युग्ममेतत् ।) शब्दालङ्काराणामणिं अर्थातिक्षयाधानद्वारेणैव चमत्कारित्वात् । शब्दानां परिवृत्यसहत्वमन्नेण शब्दालङ्कारव्यपदेशः ” [३०] ।

वृत्तिविरोधो यथा—“ अकुण्ठाति । नायिकासर्गमात्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः । हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दृत्तिसंबोधनम् । विरहातुरतया कोकिलाया वा । मां कम्बुकण्ठायाः शङ्ख-सदृशवीवाया नायिकाया: कण्ठे क्षणं कुरु । तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्यात्मि तदालिङ्गनोऽसुक्यरूपामुद्धरापहर । कीदृशं माम् । आकण्ठं कण्ठ-पर्यन्तं अकुण्ठाप्रतिहता । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथाविधा या उत्कण्ठा तथा पृणम् । व्याप्तित्वर्थः । अत्र शङ्खारे ‘ अटवर्गः ’ इत्यादिना प्रतिषेधा-हुकारः प्रतिकल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः ” [च०]

यमकम्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।

दुरुन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोऽर्कन्ति चेतः प्रसन्नं सदम्भाः ॥ १८५ ॥

उपमायां उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी

अनुचितार्थत्वं दोषः । धर्मश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपद-
त्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’

‘वह्निस्फुलिङ्गं इव भानुरयं चकास्ति ’

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्वेदा विनिर्मित्युरिव प्रजाः ॥ १९० ॥

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिपरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थता ।

“ यमकस्य तु पादव्रयगतत्वेन यमनमग्रयुक्तव्यमेव । कविभिरस्तथाऽप्रयो-
गात् । यथा—भुजंगमेति ” [प्र०] । “ सदभ्या दम्भयुक्ताः खला-
स्त्रीयां दुरन्ततां पश्चिमदुष्टतां निश्चितवतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुचे आपाततः
कर्पन्तीत्यव्याधयः । क इव । सद्विद्यमानपर्मस्तेजांविशेषो यत्र ताद्वां भुजंग-
मस्य मणिरिव । तथा ग्राहेरवकीर्णा च्यासा सत्समीक्षिनमस्म उदकं यस्या-
स्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्वयम् ” [च०] ।

“ उपमाणां तु यो न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषो तत्रोपमानेत उपमेयावेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा यन्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकगदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—
‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालत्वजातेन्यूनतया
दुर्कर्मकारित्वव्यक्तेनुचितार्थत्वम् ।

“ प्रमाणगतं यथा—‘वह्निस्फुलिङ्गं इव भानुरयं चकास्ति ’ इति । जाति-
गतमधिकत्वं यथा—अयमिति । व्रह्मणः कल्पमेदेन भेदाद् ब्रह्मत्वं जातिः ।
प्रमाणगतमधिकत्वं यथा पातालमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता
अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिग्रतीतिरित्यनुचितार्थता ” [प्र०] ।
सर्वानीमान्युदाहरणानि वामनकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ (४.२.९१) उपलब्धन्ते ।

म मुनिर्लोङ्गितो मौज्जया कृष्णाजिनपर्टं वहन् ।

व्यराजनीलजीमूतभागाश्मिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

अत्रोपमानस्य मौङ्गीस्थानीयस्तदिलङ्कणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गे मनोङ्गभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवाचिशायां संसूज्यमानः शशिनैव मेवः ॥ १९३ ॥

अत्रोपमेयम्य शङ्खादेवनिर्देशो शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिक-पदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यान्, तदा एकतरस्यैव तद्वर्गसमन्वयावगतेः साविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य मुकुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रकरमरूपत्वम् । यथा—

‘ चिन्तारत्नमिय च्युतोऽसि करतो विष्व मन्दभाग्यस्य मे । ’

‘ सत्त्वो भक्षिता देव शुद्धा: कुलवधूरित्व । ’

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतहृषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वान् । यथा—

‘ गुणरत्नव्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । ’

तद्वेषोऽसहश्चोऽन्याभिर्भीमिर्युरताभृतः ।

दृथते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥

“ स मुनिरिति । मौञ्ज्या लाञ्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिनारदो नीलेन जीमूतभागेन मेघखण्डेनाङ्गिष्ठोऽशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौञ्ज्यीस्थानीयस्तदिलङ्गो धर्मे नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः ” [च०] । न चाक्षेपादिनाऽपि स्वर्णं प्रतीयते व्याप्त्यभावादिति प्रदीपः । शोकोऽयं वामने-नोदाहृतः (४. २. ९) ।

“ स पीतेति । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शाङ्गं अनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोङ्गं सुन्दरं च तङ्गीमं वपुः, आप प्राप । क इव । शतहृदा विद्युत इन्द्रायुधं तद्वान् निशायां संसूज्यमानो मेघ इव ” [उ०] ।

“ अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने ततुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमैवैतत् ।

“ भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोकदोषातिरेकिणौ । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यस्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदभन्धतरवटितलिङ्गं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्वर्मसम्बन्धव्यावरगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ ग्रन्तीय-मानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाऽप्युपाचारधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमु-पमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकान्तस्याभावाऽप्यभ-प्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—‘ चिन्तारल्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् भन्द-भाग्यस्य मे ’ । अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—‘ मनक्वो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवध्रिव । ’ । अत्र शुद्धा इत्युपमे-यमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदोऽप्यभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिन्नायि पदमुपाचारलूपभेदं नापद्यते, किं तूपाचेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोपत्वमेव नास्ति । उभयत्राण्यस्यानुगमयोर्भयस्वभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘ गुणै-रनव्यैः प्रथितो रस्नैरिव महार्णवः । ’ अत्र लिङ्गभेदोऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषादोपत्वाभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति । अत्र वचनभेदोऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषाद्वा दोपत्वम् ” [प्र०] ।

कालपुरुषविध्यादिभेदोऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया वि-
श्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥

र, १७. १

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुमभरागहचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती वालप्रवालविटप्रभवा लतेवा ॥ १९६ ॥

रत्नावली १, २१.

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागम्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

‘ गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु

प्रवहतु इति अग्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्या-
र्थम् उपमनगतस्यासंभवाद्विद्यादिभेदः ।

तत्र कालभेदे यथा—अतिथिमिति । “ अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति
प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रकामभेद एव । पुरुषभेदे यथा—प्रत्यग्रेति ”
[प्र०] । (चासवदत्तां प्रति वस्तराजस्योन्मितिः ।) अभिनवस्त्वानविशेषेण शुद्धा
मृतिः वरीरं यस्याः । कौसुंभरागोण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रांतो यस्याः । नृतन-
किसलयशुक्लज्ञाप्रभवा लतेव ” [उ०] । “ अत्र लता विभ्राजत इति
प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य आजन-
स्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ” [प्र०] । “ अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते
इति पाटो युक्तः । न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः । हे
देवी भवती आजते इत्यन्वयसंभवान् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मध्यमपुरुष-
वान्यस्य संबोध्यार्थंनैवान्यवादिति भावः ” [उ०] ।

“ विधिभेदे यथा—‘ गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कार्तिः । ’ इत्यादावप्रवृत्त-
प्रवर्तनात्मनो विधेभेदः । यतो गंगा प्रवहनीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति ।
एवंविवस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विदेदो द्रष्टव्यः ” [प्र०] ।

ननु समानं उच्चारित प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसि-
तायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबधान्न कश्चिकालादि-
भेदोऽस्ति । यत्रायुपन्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—
‘ युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति ’—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्यर्थं सत्यं
वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनमकस्यम्
आशङ्कनीयम् । रैपोर्युपुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्य-
वाद्यर्थमित्यर्थविगमान् । सत्यमेवतन् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु सम-
र्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस
एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवाव्युपमायां अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्थतः ।

यथा—

‘ ग्रथामि काव्यशशिनं विततार्थराश्मिम् ’

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधम्य कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निषेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कान् १९७

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्ती-त्युपनिवध्यमानोऽर्थैऽनौचित्यमेव पुण्णाति ।

“ ननूद्धाहतेषु कथं दुष्टता । भित्तकालसंभित्ताद्वर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्माधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्वित्तकालादिसंभित्तधर्मान्वयात् । तथा हि । विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानाम्यिकयो-स्पमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामादान्वयेऽपि को दोषः । अथ यतोपासेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासंभित्त एव, तत्र का गतिः । यथा—‘ मुधिष्ठिर इवायं सत्यवादी ’ इति । मुधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते । न त्रापि सत्यवादीनि प्रतीत-धर्मेणोपमित्यव्याधातः । न च तथा सति सत्यवाद्यायं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘ रैपोपं पुण्णाति ’ इत्याद्यनुप्रयोग-वददोपत्वात् । रैपोपमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राद्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुग्रहोगेषु क्वचिनथा पुनरुक्तिमात्र-समर्थनं न तु सर्वथैव तच्छ्रवश्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिश्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहद्यसंवेदात्वात् । किं च उपात्तमनादस्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् ।

“ असाद्यासंभवावस्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्थतः । यथा—‘ ग्रधामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । ’ (वामन, ४. २. १६).

“ अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधम्य न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । निषेतुरिति । ” [प्र०] । “ धनुर्मण्डल-मध्यगतस्य तस्य आस्यादिव दीप्ताः शरा निषेतुः । दिनार्धभाजः परिवेष-शालिनोऽर्कान् सूर्यात् जाज्वल्यमाना वारिधारा इवेत्युपमानाग्रसिद्धिदोषः । ” [चं०] ।

“ अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निष्पतनमसंभवीति तक्षिबन्धन-मनौचित्यं पुण्णाति ” [प्र०] ।

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वर्तुं सहन्ते, न गथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्त्यान् तस्य चास्यामविविक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्युकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥ १५८ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽस्यन्तममीचीनिमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोषः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्यकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपञ्चे ममत्वमुच्चैः शिरसामर्तीव ॥ १५९ ॥

कु. सं. १. १२

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्वास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्विणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यान्य न काचिदनुपत्तिरवतरतीति व्यर्थं एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभं कौर्देयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रह्या स्थिरं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥ २०० ॥

ह. वि. ३. ३७

“ उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु गथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

“ उद्ययाविति । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव । यत्तात्त्विक-रूपाभावाच्चिरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्वूपं हि तत् यथा—

“ दिवाकारादिति । अत्र तमसस्नास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्विणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्रासवत्त्या प्रतीतस्यास्य न

काच्चिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थं एव तस्मर्थनायां यत्नः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानग्रातीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैथर्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—“स्पृशतीति” [प्र०] । “ग्रीष्मवर्णनमिदम्” [झ०] । “तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति चिजृभिततापया विवृद्धतापया द्रवितयेव दिनश्रिया ग्रीष्मदिवशोभया अतनुदीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभृतया स्थितमित्यन्वयः । किमृतया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रसयो हस्ताश्व । ताप उष्णता खेदश्च । मानोऽभिमानः, मानःपरिमाणं च । अत्र समासोक्तौ लिङ्गविशेषण च तिग्मसूचेनार्थकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिः वदिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनान् द्रवितयेत्यपुष्टार्थम्” [च०] ।

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं द्रवितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

अत्रोपमयास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणे-व्यपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पहुचाताम्रभासवत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्वापफललुट्ठेहितप्रदा ॥ २०१ ॥

“ अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषणपरिग्रहाच्च तिग्मसूचेनार्थकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति द्रवितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्दस्यापुष्टत्वं श्लेषोपमा निविष्यया स्थादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्ति । यथा—“स्वयं चेति” [प्र०, उच्चट, ४, १५] ।

“ नन्विति । यथा द्रविते द्रवितां करैः स्पृशति सति द्रवितान्तरस्य तापस्तथा रुचौ करैदिशः स्पृशति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि ताप इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदो-पादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्तयैव निर्वाहे उपमानपदो-

पादानं व्यर्थम् । यथा सृष्टातीत्यादौ । अत्र दयितवेत्युपादानेऽपि रवैर्जायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोत्तरैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमान-पदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानप्रतीतिः उपात्साधारणधर्माणामुपमेयमात्रानिवत्यैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया पुव चमल्कारित्यादै देयं तत्पदम् । यथा स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पलववदातात्रौ भास्वन्तौ च यौ करो तास्यां विशजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खल् ग्रन्थयः । न स्वापमस्वापं दुःखप्रापं तादृशं यत्कलं भोक्षादि तत्र ये लुभ्यास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसंध्यापक्षे तु पलववतात्रौर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अस्वापो निद्राभावः तद्वफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदो-पादाने समासोक्तित्यागादिति ” [उ०] ।

“ अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । ” [प्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयं अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु त्विर्हर्षप्तेषु महसुक्ते चापपत्पुरो चर्पते

मध्येवारिधि वा वसंस्तुणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक्सामान्यमेतत्नं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेर-युक्तमेव पुनः कथनम् ।

“ अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदुपुष्टार्थत्वमेव दोपः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगत्त्वयं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् ।

यथा—आहूतेषिविति ” [प्र०] । “ भल्लदशतके ६९ पद्यम् । विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । मणीनां मध्ये धुरि अते वा वसन् मणीनां रत्नानां रुचं कान्तिं धत्ते । खद्योतोऽपि तेजस्विनाममिसूर्यादीनां मध्ये अर्पिशब्दादये वा प्रचलितुं गंतुं न कम्पते न विभेति । एतत्सामान्यं अचेतनं अविचारित-पदार्थगतविजेयं प्रभुमिव धिक् ” [उ०] ।

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तैर्यैव
द्रापजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमहैन्तीति ।

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विटुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत ।

न तद्विचित्रं यदगुच्छ सम्यग्विनिमित्तीं संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति श्रीमस्मटभद्रविरचिते काव्यप्रकाशोऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

ममासश्चायं काव्यप्रकाशः ।

“ तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता
इति पृथग् प्रतिपादनमहैन्तीति कल्याणमास्ताम् । ” [प्रसा०] ।

मयराष्ट्रे समुत्पद्गो भृगुवंशसमुद्गवः ।

सुतः शङ्करदत्तस्य हरदत्तेतिनामभाक् ॥

काव्यप्रकाशदशस्मै टीकाः संचित्य प्राक्तनाः ।

अर्क्षुम् बालबोधाय संग्रहं सारबोधकम् ॥

अल्पज्ञानां कथा कास्ति बहुज्ञानां मतिभ्रमः ।

इति संचित्य सुविधो मर्ययन्तु त्रुटीमर्म ॥

स्वर्वान्तःस्थे जगन्नाथे सर्वकार्यविधायके ।

श्रम समर्पयाम्येतं हरिमेऽनेन तुप्यतात् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

MISSISSIPPI RIVER

common property' is concerned, and these only are implied here, and not such, for instance, as cause¹ and effect, which although they possess some point of resemblance, (e. g. existence, knowability, etc.) yet do not possess a striking point of resemblance which alone constitutes comparison. In case, however, the point of resemblance between them is striking, as in the instance पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्, they too become appropriate correlatives.

¹ Thus, *inasmuch as a point of resemblance is possible between (two such things only as are related to each other as) the उपमान and the उपमेय and not as cause and effect &c, connection of those (i. e. the उपमान and the उपमेय) only with a common property is Comparison.* Such is the definition of Comparison. The implication of the उपमान and उपमेय in this definition serves only to render the apprehension of resemblance complete² and not to exclude such things as cause and effect &c. which are destitute of a striking point of resemblance

If it be said that the word 'distinct' also does not deserve to be expressed in the definition; for, the idea of distinctness can also be obtained by implication, since we cannot speak of a point of resemblance with reference to two identical things; we reply that the word 'distinct' serves to exclude the figure अनन्दव्य, where the point of resemblance is not real but fancied, there being only one thing compared to itself; (whilst, in Comparison the point of resemblance is

1. न चेति । कार्यकारणादिकयोरापि कथंचित्साध्यमैर्संभवात् तत्राऽतव्यासिरिति शङ्खाशयः च मत्तारिसाध्यस्योपमात्मात्स्य च कार्यकारणाद गतयोर्भावान्नांत-प्रसंगः । यत्र तु तादृशं साध्यमैर्स्ति, यथा 'पितेव पुत्रः ॥ गुणः ॥ ॥ संत् ॥' इत्यादौ, तत्र तथारुदमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्वेष्ट एवेति समाधानाथः । प्रभा.

2. प्रतिपत्तार्थ । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तील्यर्थः । प्रभा.

real, there being two distinct things one of which is compared to the other.)

If it be said that¹ although the word भेद excludes अनन्वय, still the definition extends to another figure viz. उपमेयोपमा where the उपमेय and the उपमान are distinct; we reply:—उपमा is desirable in उपमेयोपमा inasmuch as the apprehension of उपमा ultimately results from it. But it is reckoned as a distinct figure because of the apprehension of an additional fact which is peculiar to it, i. e. that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. In अनन्वय the ultimate apprehension is not that of उपमा which is only apparent. Hence it has been excluded by the use of the word भेद.

Sanketa observes—If between उपमान and उपमेय there is an existence of भेद brought about by word and its sense, then there is an existence of अभेद also brought about by समानधर्म. For, it is said, similarity (साधृश्य) exists where some things are common and others are distinct. We should, therefore, understand उपमाभेद=उपमा + अभेद also. Thus, there is predominance of भेद and अभेद in उपमा.

The word 'striking' should also be supplied before the word 'साधर्म्य' in the definition; for, what constitutes the figure Comparison is not connection with a simple but with a striking point of resemblance. Thus, the sentence घट इव पटो द्रव्यम् expressing a simple point of resemblance between घट and पट is no example of Comparison.

The strikingness of उपमा must be due to the manifestation of the excellence of the उपमेय. Thus प्रतीप instanced in

1. नन्वेवसुपमेयोपमायामतिप्रसंग इति चेत्, सत्यम्। तत्रोपमाप्रतीपिपर्यवसानेन उपमास्वस्य दृष्टवात्। तृतीयसद्विवरणच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीप्या परमलंकारान्तरत्वेन कथनम्। अनन्वये तूपमाप्रतीपिपर्यवसानमेव न इति तद्रूपावर्तनमिति शेषः। प्रभा.

मुख्यित्वं चेद्: is excluded; for in it strikingness is due to the manifestation of the excellence of the उपमान.

Mammaṭa's definition of उपमा is thus criticised by Jagannātha—The definition साथर्थमुपमा भेदः is not very satisfactory. For, it extends to अतिरेक, a distinct figure where resemblance is stated in order that it may be denied afterwards. It cannot be said that the word साथर्थः in the definition means 'ultimate resemblance' and that thus it excludes अतिरेक where not resemblance but the denial of it is ultimate. For, if the word be understood in that sense, it would exclude अनन्दय also, since in अनन्दय, too, what is ultimately perceived is not resemblance, but the fact that one thing has not another for its like. Thus, the word भेदः in the definition would be useless. The presence of this word, however, shows that साथर्थः is not used by Mammaṭa in the sense of 'ultimate resemblance.' Thus, the definition is open to the fault of अतिव्याप्ति.'

Jagannātha's definition of उपमा is not open to this fault; for, it contains the word सुन्दरम् which excludes both अनन्दय and अतिरेक, since, in both of these, resemblance is not pleasing (striking).

Jagannātha has, no doubt, improved upon Mammaṭa by the substitution of the word सुन्दरम् for भेदे in his definition for the word सुन्दरम्, besides serving the purpose which is served by भेदः, also removes the fault of अतिव्याप्ति to which Mammaṭa's definition is open.

It may, however, be remarked that it is not necessary to insert the word सुन्दरम् in the definition, since the idea expressed by it may be obtained by implication. We are here treating of figures. Now a figure is, as Mammaṭa has said, nothing but strikingness. When, therefore, साथर्थः is said to constitute the figure Comparison, it is, of course, implied that it is striking. Hence प्रदीप has said that the

words अलंकारत्वे सति should be supplied in the definition of उपमा. Thus the idea of strikingness being obtained by implication, उपमा may be defined simply as साधस्य (resemblance).

All the other figures which contain resemblance, such as अनन्य, उपमेयोपमा, व्यतिरेक &c. are excluded by the fact that the resemblance which they express is not striking. This, however, renders the word भेद in Mammāta's definition of उपमा, unnecessary. For, अनन्य also may be excluded by the fact that in it resemblance is not striking. उपमेयोपमा also may be excluded by the fact that in it the mutual resemblance of two things is not striking, [thus Jagannātha is not right when he says that in उपमेयोपमा, उपमा is striking,] and that, therefore, it should be included under उपमा.

He now divides Comparison into

Kā. i b.—(1) Complete and (2) Elliptical.

Thus comparison is two-fold. *Complete Comparison* (पूर्ण) occurs where the thing compared, the thing compared to, the common property and the word conveying the sense of comparison are (all) expressed. *Elliptical* (लुप्त) occurs where one two or (even) three (of these four things) are omitted.

Of these,

Kā. i b c d :—The first is (A) Direct, and (B) Indirect, and is possible in (a) a sentence, (b) a compound, and (c) a nominal affix.

The first division of Comparison *i. e. complete Comparison* occurs in a sentence (वाक्यगा), when all the above-mentioned four things उपमान &c. are expressed by words that are uncompounded and have distinct cases of their own.

Complete Comparison occurs in a compound (समासगा), when any two of the above-mentioned four things are compounded.

The third kind of Complete Comparison arises ^{वाच्ये} fact that the word denoting the उपमा is not considered either compounded, or uncompounded but as for sentence with the nominal affix conveying the sense of comparison (तद्वितया).

In grammar, समासवृत्ति is regarded as distinct from तद्वित्ति. Pāṇini¹ declares that a compound is possible between two case-inflected words. Now चन्द्रवत्² cannot be called a compound, since वत् is not a case-inflected word. Nor can चन्द्रवत् be regarded as a sentence; for, a sentence contains words that have distinct cases of their own. Thus तद्वितया is different from वाक्यया as well as समासगा. समासगा is also different from वाक्यया where words are uncompounded, although they have, as in समासगा, distinct cases of their own.

This three-fold Complete Comparison is again six-fold, owing to each kind being further divided into either Direct (शैती) or Indirect (आर्थी).

That again is Direct, where the comparison, which is nothing but a connection of the उपमा and the उपमेय with a common property, is expressed.

That again is Indirect, where the comparison is obtained by implication. Direct Comparison occurs when words such as यथा, इव, वा &c. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of इव, according to Pāṇini's Sūtra तत्र नस्येव. Indirect occurs when such words as तुल्य, सम etc. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of तुल्य, according to Pāṇini's Sūtra 'तेन तुलयम्' etc. ~~तुलयम्~~

'But,' says an objector, 'this division of Comparison into Direct and Indirect is not proper; for, connection with

1. सह सुपि (II, I. 4.)

३४६

2. समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्वितेऽपि सत्त्वादाह—भिन्नविभक्तिकानोति ।
भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्रे इव मुखमिति समासेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम् । प्रभा-

wor^point of resemblance is apprehended from both the kinds of words यथा, इव etc. and तुल्य, सम &c. without distinction; it should not be urged that there is a distinction inasmuch as the words यथा, इव &c. have a power to denote 'connection' of a common property with both the उपमेय and उपमान; whilst the words तुल्य &c. do not possess such a power; for, the words यथा, इव &c. enable us to apprehend that the thing after which they are placed is the उपमान. They thus become attributives of the उपमान and can, therefore, only show that the common property is connected with the उपमान only, and not that it is connected with the उपमेय also. An attributive that qualifies one word is not seen to show that its sense is connected with the sense of another word.

To this objection, we reply that *although the words यथा, इव &c. intimate that the word after which they are placed denotes the उपमान and thus become its attributives, yet these words, in virtue of a (peculiar) power possessed by them, show the moment they are heard, the connection (of the common property with the उपमेय also): just as the genitive case, as in the example 'चैत्रस्थ धनम्,' although it intimates that चैत्र after which it is placed is subordinate to धन (चैत्रीयं धनम्), and thus becomes its attributive (स्वामिचैत्रीयम्), yet shows that its sense is connected with that of the principal word 'धन' also; (i. e. shows not only that चैत्र is the possessor but that धन is the thing possessed also).*

Thus, the division of Comparison into Direct and Indirect is proper, inasmuch as it is based on a distinction as to the way in which connection with a common property is understood (directly, in the case of यथा, इव &c., and indirectly i. e. by implication, in the case of तुल्य, सम &c.)

Thus, for example, in such sentences as पद्मिव मुखम् &c. the words यथा, इव &c. do not rest until they have brought out some particular point of resemblance, whether expressed or implied—such as loveliness here—between the उपमेय and the

उपमान ; for, these words have a power to denote a particular point of resemblance. This power does not, however, belong to such words as तुल्य &c which rest (after simply denoting a general resemblance, sometimes, in connection) with the उपमेय only, (as) in 'पञ्चन् तुल्यं मुखम्', (or sometimes, in connection) with the उपमान only, (as) in 'पञ्चं तुल्यं मुखस्य,' (or sometimes in connection) with even both, (as) in 'मुखं पञ्चं च तुल्यम्'; (this) general resemblance, (however), is apprehended (from these sentences, only) when we reflect that there must be some particular point of resemblance,—some common property—such as 'loveliness' between मुख and पञ्च; for, the apprehension of the former is impossible without that of the latter, and necessarily implies it (प्रतीतात्प्रपत्ति .)

It is thus that the connection with a particular common property is apprehended afterwards, and not at the very time these words are heard. It is thus also that this connection is implied by these words and not expressed by them. But when such a sentence as परमिव मुखम् is heard, the connection of 'loveliness' with पञ्च and मुख is apprehended at once. Now, this apprehension is unintelligible (प्रतीत्यशुपपत्ति) unless we suppose that the words यथा, इव &c have got a power of expressing this particular point of resemblance, as soon as they are heard. Thus, connection with a particular common property is expressed by the words यथा, इव &c. Thus, the division of comparison into Direct and Indirect, based as it is upon this difference of nature of the words यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., is quite proper.

Some, however, hold that the division of Comparison into Direct and Indirect is due to the fact that the relation of the उपमेय and the उपमान (and not connection with a common property) is expressed in the case of यथा, इव &c., and implied in the case of तुल्य &c. This view, however, is improper, since it is inconsistent with Mammata's Vrtti which says:—

connection with a common property being implied in the case of तुल्य &c., when these words are employed, the Comparison is Indirect (साधर्म्यस्यार्थेत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्थी) Now it is in the fitness of things that if the Indirectness of Comparison depends upon the implied character of साधर्म्य, Directness of Comparison should depend upon the expressed character of the same (साधर्म्य and not of anything else). Besides, if Comparison is nothing but Connection with a common property, the division of Comparison into Direct and Indirect should depend upon the expressed or implied nature of the same connection with a common property and of nothing else. For these very reasons, we should reject the view of those men who say that the words यथा, इव &c., like the genitive case, express (general) resemblance itself, whilst, the words तुल्य &c. express 'things possessed of resemblance' also.

What these men say is this.—In the case of यथा, इव &c., resemblance is expressed prominently,¹ i. e. as a विशेष्य, whilst in the case of तुल्य &c. which signify 'resembling things', resemblance is expressed subordinately, i. e. as a विशेषण to something else. This view is to be rejected for the following reasons.—

I. Although resemblance is expressed prominently—as a विशेष्य—in the case of यथा, इव &c., and is expressed subordinately—as a विशेषण in the case of तुल्य &c., still,² in both the cases, resemblance is expressed, not implied. Whilst, Mammaṭa has distinctly said that Comparison is आर्थी because साधर्म्य is implied in the case of तुल्य &c.

1. साक्षाद्विशेष्यतया । साहश्यविशेषधर्मिप्रतिपादकस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया साहश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थः । प्रभा.

2. अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः साहश्योक्तिरस्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः । प्रभा.

II. यथा इव, &c., according to Mammaṭa, denote साधर्म्य, not सादृश्य. Now, साधर्म्य is not identical with सादृश्य. For, सादृश्य means resemblance in general, but साधर्म्य, as has been shown at the outset, means connection with a particular point of resemblance.

III. If really the distinction of धर्म and धर्मी, between the meanings of यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., were in his mind, Mammaṭa would have said साम्यपर्यालोचनया धर्मिप्रतीति, instead of साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीति, as he has done in his Vṛtti beginning with यथेववादिशब्दः.

As Direct Comparison is obtained from the use of the words यथा, इव &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) from the employment of (the affix) वत् in the sense of इव, according to (*Pāṇini's Sūtra*) तत्र तस्येव. In the same manner, as Indirect Comparison is obtained from the use of the words तुल्य &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) from the employment of (the affix) वत् in the sense of तुल्य, according to (*Pāṇini's Sūtra*) तेन तुल्यं किया &c.

'But,' says an objector, 'the three-fold division of Direct Comparison is still improper; for, in a Complete Direct Comparison, a compound is possible only between the उपमान and the word of comparison (as in the sentence चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्, such sentences as चन्द्र इव सुन्दरमुखम्, सुन्दरचन्द्र इव मुखम्, चन्द्र इवसुन्दरं मुखम् are ungrammatical, the sense to be expressed by them being : 'The face is as beautiful as the moon.').

Now, a compound with such a word of comparison as यथा, is not observed to occur, since यथा¹ is compounded with another word, only when it is not used in the sense of Comparison (as in यथाविधि &c.,), so that a complete Direct Comparison is impossible in a compound. To this objection, we reply that a compound of इव and a word expressive of the उपमान is possible according to (*Kātyāyana's Vṛtika*, which says :—)

1. यथाऽसादृश्ये । Pāṇini (II. 1 7.).

a compound (of a case-inflected word) with इव is नित्य The only peculiarities of this compound are that *the case is not dropped and the original accent of the former word is retained.* In जीमूतयेव, for instance, the genitive case is retained in violation of the general rule that words lose their cases when they are compounded with each other; and the original accent (*i. e.* the उदात् accent) of the word जीमूत्, which is on म् is not changed, in spite of the rule which says that only the last letter of a compound word is उदात्; (thus म् does not, here, lose its accent, and व् the last letter of the compound does not, here, become उदात्)

A compound with इव is then authorized by grammar, and it is only the ignorant, who, seeing that the cases of words are not dropped, regard the words as separate. Thus, (*Complete Direct Comparison*) occurs in a compound, when इव is compounded (with the word expressing the उपमान), the compound being (regarded as) नित्य.

Upon this, Udyota remarks that the insertion of the word नित्य before समास is wrong, since in Grammar, compounds are generally regarded as optional, and since the word नित्य is not found in the reading of the Vārtika at present available.

Examples (of these follow) in order :—

I. COMPLETE COMPARISON (पूर्णः)

A. Direct (आत्मी), (a) Occurring in a sentence (वाक्यग्रा) is instanced in स्वप्रेषि etc. (in verse 1.)

Here, विजयश्रीः is intended to be the उपमेय, स्वाधीनपतिका the उपमान, न मुचति the common property, and यथा the word of comparison. No two of these four words are here compounded with each other, therefore, it is Comparison occurring in a sentence.

\ B. Indirect (आर्थी); (a) Occurring in a sentence (वाक्यगत) is instanced in चकितहरिण etc. (in verse 2).

Here, आनन् is the उपमेय, सरसिज the उपमान, and अमणसदृशकांतिगत्व the साधारणधर्म. Comparison is Indirect here, on account of the employment of (such a word of comparison as) सम.

A. Direct (शारी); (b) Occurring in a compound (समासगत) is instanced in अत्यायतैः etc. (in verse 3).

Here, उपस्थि is the उपमेय, भुज the उपमान, and अत्यायतत्वादि the साधारणधर्म. भुज being compounded with such a word of comparison as इव, Comparison is here Direct and occurs in a compound.

B. Indirect (आर्थी); (b) Occurring in a compound (समासगत) is instanced in (अवितथ) etc. (in verse 4).

Here, भवान् is the उपमेय, सुरत्तुरु the उपमान, & अभिलषणीयत्व the साधारणधर्म. सुरत्तुरु being compounded with such a word of comparison as सदृश, Comparison is here Indirect and occurs in a compound.

A. Direct and B. Indirect; (c) Occurring in a nominal affix is instanced in गाम्भीर्ये etc. (in verse 5).

In the first half, तस्य is the उपमेय, गंगाभुजंग the उपमान, and गाम्भीर्यगतिम् the साधारणधर्म. In the second half, स. is the उपमेय, निष्ठाधारवरत्व the उपमान, and द्वारालोकत्व the साधारणधर्म. Here in the first half, we have Direct Comparison; for, the nominal affix वत् is used with गंगाभुजंग, in the sense of इव; and in the second half, we have Indirect Comparison, for, वत् is used with निष्ठाधारवरत्न, in the sense of तुल्य.

An objector says:—You said before (*i. e.* in the sixth Ullāsa), that the varieties of a चित्रकाव्य will be determined at the time of the determination of 'figures'; and now you cite such a verse as स्वप्रेषपि as an example of a चित्रकाव्य, which, however, it does not deserve to be. For, the verse स्वप्रेषपि possesses no strikingness, unless we apprehend from it a

suggested sense in the form:—‘Just as a woman whose husband is under her thumb, is an object of extraordinary beauty when attending on her husband, so is the Goddess of victory while serving you’. Now strikingness is (what constitutes) a figure. The presence of the suggested sense is, therefore, necessary to make the verse striking and thus to make it contain a figure. Now, if this suggested sense is prominent, the verse will be a धनिकाव्य; if it is subordinate, the verse will be a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य, but it will, by no means, be a चित्रकाव्य. Thus, the former declaration about the determination of the varieties of a चित्रकाव्य is inconsistent with the present citing of स्वप्रेषिपि as an example of Comparison.

‘Do not say so,’ we reply. ‘For, although a suggested sense is present, still the verse स्वप्रेषिपि cannot be called a धनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.’ The pleasure, that is experienced from the verse स्वप्रेषिपि &c., is due not to the apprehension of the suggested sense which is connected (with the verse), but to the apprehension of the strikingness of its expressed sense, itself. Now, a figure is (nothing but) strikingness, or what makes the verse charming. The suggested sense whose presence is generally unavoidable in a verse, is, no doubt, present in this verse also, but it is unimportant here, in that it is apprehended not instantly, but after the beauty of the figure is perceived. Consequently, the presence of this suggested sense cannot make the verse a धनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.’

‘But’, continues the objector, ‘the verse स्वप्रेषिपि cannot still be called a चित्रकाव्य, owing to the presence in it of a suggested sense, in the form of a flavour (namely, the sentiment of the admiration of the poet for the king). Besides this verse deserves to be an example of the figure named संकर, owing to another figure (i. e. Alliteration) being present in it (i. e. in प्रभावप्रभवम्), and not of pure Comparison.’

We reply:—*The suggested sense in the form of a flavour (or a sentiment भाव) and another figure are invariably present in every verse.* But, at present, we are not concerned with them; hence we have left them out of account and simply exemplified figures, our business being with these only. Thus the verse स्वप्रेष्टपि has been here cited simply as an example of Comparison, our object being to show what Comparison is. Whether the verse in question is a चित्रकाव्य or not, is beside our point. In the sixth Ullāsa¹ also, what was said was that the varieties of a चित्रकाव्य will be ‘determined’ i. e. treated, not ‘exemplified’ in the tenth Ullāsa. Really speaking,² however, the verse स्वप्रेष्टपि is a चित्रकाव्य, since Comparison is prominently apprehended from it. So it is an example of a pure Comparison and not of संकर ; for, the Alliterative excellence that the words प्रभावप्रभवं कान्तम् possess, is not here intended by the poet, nor does it contribute to the beauty of the Comparison.

‘But’, continues the objector, ‘why do you not select such a sentence as चन्द्रधवलः पटः for your example of comparison. This sentence has this advantage over the verse स्वप्रेष्टपि &c., that neither a flavour nor another figure is present in it.’

We reply :—*If we avail ourselves of such sentences as the above for (our) examples (of figures), then inasmuch as these sentences are devoid (of a flavour or another figure) they would be insipid and would attract no readers.*

Besides, such a sentence as the above does not constitute a poem, and as such will not contain any figure (e. g. Comparison here). For, the necessary condition of a poem is that it should contain a flavour or a sentiment, and the necessary condition of a figure is that it should contribute to the manifestation of that flavour or sentiment.

-
1. (षष्ठोल्लासे) ‘निर्णेष्यन्त’ इत्युक्तम्, न तु ‘उपाहरिष्यन्ते’ इति । Maheśa.
 2. वस्तुतरत् ग्रामाश्राधान्यादस्येव चित्रत्वमिति ज्ञेयम् । प्रभा.

A flavourless poem may possess excellence which may produce pleasure, but that pleasure is not the pleasure that is yielded by a figure. Abhinavagupta also remarks—although उपमा adorns the वाच्यार्थ (expressed sense), yet the real ornament of वाच्यार्थ is the creation of the power of suggesting a व्याप्त्यार्थ. Really speaking the ultimate object of adornment is व्यनि (the suggested sense) which is the Soul of poetry. Ornaments like bracelets, etc., although connected with body, ultimately adorn the soul residing in the body and thus give proof of wearer's taste. A dead body, however much adorned, does not appear beautiful, for the object of adornment (*i. e.* soul) is absent therefrom.

Thus, no objection (based on the ground) that there is inconsistency between what is said now and what was said before should be urged (against us).

Now, *Elliptical Comparison* is to be divided. It has seven varieties. When one of the essentials of Comparison is omitted, three varieties are possible. *The first* is, when the common property is omitted. *The second*, when the उपमान is omitted. *The third*, when the word of comparison is omitted. *A fourth variety* is impossible, because, the उपमेय singly is never seen to be omitted. When two of the essentials of Comparison are omitted, three other varieties are possible; the first is, when धर्म and वादि are omitted; the second is, when धर्म and उपमान are omitted; and the third, when वादि and उपमेय are omitted. The omission of any other two of the essentials of comparison is impossible (*vide* page 11). When three of the essentials of Comparison are omitted, one more variety is possible. It is possible when all the essentials except the उपमेय are omitted, *i. e.* only when the उपमेय is present. No comparison is possible when any other essential alone is present. These seven varieties are further subdivided into nineteen.

The divisions of धर्मजुटा are first stated :—

II. ELLIPTICAL (अक्षरा)

KĀRIKĀ II

Kā. ii a b :—(This), in the omission of the property, is like that, save that the Direct is not possible in a nominal affix.

The 'property (means) the common (property).' 'Like that' (means) 'like the Complete.' In other words, अक्षरा is Direct and Indirect and occurs in a sentence, a compound, and a nominal affix. The only distinction is that the Direct is not possible in a nominal affix. For, the Direct is possible, only when the nominal affix is used in the sense of इव, i. e. in the sense of 'connection with a common property.' Now the only nominal affix that is used in the sense of इव is वत्. This affix, therefore, cannot convey that sense, unless the common property is expressed. Thus, the affix वत् invariably requires the presence of the common property. The common property, however, being omitted in अर्मलुका, Direct Comparison is, of course, impossible in a nominal affix.

So in the Indirect also, वत् is used in the sense of तुल्य, only when the point of resemblance is 'an action.' Unless, therefore, a word expressive of a 'common action' is employed, वत् cannot be used in the sense of तुल्य. Since, however, the common property (action or quality) is omitted in अर्मलुका, Indirect also is impossible in a nominal affix. But, there are certain other affixes as कल्प, देश्य, देशीय and वद्, which can be used independently of a word expressive of a common action. Thus, *Indirect only is possible in a nominal affix*, and that too, when the nominal affix is कल्प &c.

Examples :—

श्रीति वाक्यगा is instanced in अन्यस्या etc. verse 6.

Here, the common property between वचस् the उपमेय and अमृत the उपमान is परिणामसुरसत्त्वादि, which is not expressed;

but implied. The connection of this common property is expressed by the word यथा, as soon as the word is heard; for, unless this connection is apprehended, the sense of यथा is not fully understood. Thus, this Comparison is Direct.

आर्थी वाक्यगत् is instanced in आकृष्ट etc. verse 7

Here, the common property is कूरत्वं and it is expressed. आकृष्टकरवाण्डत्वं is not the common property; for, this property is not possessed by यम्—the उपमान्—whose weapon is known to be a ‘iod,’ not a ‘swoid’

समासगत् श्रैतीं, समासगत् आर्थी and तदित्तगत् आर्थी are instanced in करवाल् etc. verse 8

Here, in the first quarter of the verse, the common property is घातकत्वं, which is omitted करवाल् इव is a compound. Thus, Comparison is Direct, and occurs in a compound. In the second, मधुरत्वं is the common property, which is omitted अमृतोपमा is a compound. The word उपमा although denoting simple resemblance, does not express ‘connection with a common property,’ nor does it invariably require the presence of that property. Thus, Comparison is Indirect, and occurs in a compound. In the third quarter, नाशकत्वं is the common property, which is omitted. The nominal affix कल्प् signifies an object ‘little less than,’ it thus results in bringing out the idea of resemblance. Comparison is thus Indirect, and occurs in a nominal affix.

Kā. ii c d.—In the omission of the object compared to, it is possible in a sentence and a compound.

When the उपमान् is not expressed, Comparison cannot occur in a nominal affix; for such affixes as वत्, कल्प् &c., conveying the sense of comparison, are applied only to the word expressive of the उपमान्, in the absence of which, these affixes cannot be employed. Nor can it be Direct; for, the words इव &c., cannot be employed in the absence of the word expressive of the उपमान्, with which alone they are con-

nected, i. e. after which alone they come. It occurs, therefore, only in a sentence and a compound, and there, too, it is only Indirect.

Thus उपमानलुप्ता is of two kinds.

आर्थी वाक्यगता is instanced in सकल etc. verse 9.

Here, a 'poem,' being the object of description, is the उपमेय; सकलेत्यादि is the common property; but no particular thing is specifically mentioned as the उपमान.

'This requires consideration,' says Pradipa What Pradipa means is this:—Here, सरसकाव्य is the उपमान; for, in such a sentence as चन्द्रस्य सदृशं मुखम्, it is चन्द्र that is apprehended as the उपमान, (and the sentence सरसकाव्यस्य सदृशम् is exactly like चन्द्रस्य सदृशम्). Mammaṭa ought, therefore, to call this an example of उपमेयलुप्ता and not of उपमानलुप्ता.

Pradipa is not right, however. सरसकाव्य is here the उपमेय (and not the उपमान); for, सरसकाव्य is the object whose excellence is here intended to be described by the poet.

Some rhetoricians as Ratnākara and others hold that this verse is an example of असम (a figure where no, उपमान exists) because (they say) the words न दृश्यते न वा श्रूयते in the verse show that the उपमान is absent. Thus no resemblance being apprehended, Comparison is impossible here.

But these rhetoricians are wrong; because, what the words न दृश्यते न वा श्रूयते show, is that an उपमान is very difficult to be found, inasmuch as it can neither be seen nor heard of by us. They do not preclude, however, the possibility of the existence of an उपमान of a superior excellence, although it may be inaccessible to us. Thus, resemblance is apprehended from the verse, which consequently, is an example of उपमानलुप्ता and not of असम. Mammaṭa, too, has said that उपमानलुप्ता occurs, when the उपमान is not stated, and not when it does not exist. The उपमान is here said to be omitted, because it is not here mentioned by its name.

Hence those men are also wrong, who consider this verse to be an example of अनन्त्य; for, in अनन्त्य, as in असम्, no उपान् exists, whilst, here no उपान् is stated.

If we read काव्यसमष् for काव्यस्य and (to avoid repetition which arises in consequence of this change, read) नूनम् for समुदायम्, this very verse becomes an example of Comparison occurring in a compound.

When the word of comparison is omitted, Comparison is not possible in a sentence; for, it is not apprehended from such a sentence as शुल्कं चन्द्रो रमणीयम् (where इति is absent). Nor is it possible in a nominal affix. Nor can it be Direct; for, if वत्, कल्प, इति, &c., which bring out Comparison, be employed, the omission of a word of comparison would become impossible. Therefore, it is possible in a compound only, and there, too, it is Indirect. It is Indirect, because, although सम्, तुल्य, चतुर्, in the sense of तुल्य, कल्प &c., are omitted, comparison is apprehended from the compound by implication.

Hence Mammaṭa says:—

KĀRIKĀ III

Kā. iii a b c :—In the omission of वादि (it) is possible in a compound, in a क्यञ् affix applied to a word in the accusative or locative case, in a क्यइ, and a णमुल् applied to a word in the nominative and the accusative cases.

The word वा conveys the sense of Comparison. Therefore, when the words such as वा etc., which convey the sense of Comparison, are omitted, six, (varieties) are possible. One in a Compound: two in a क्यञ्—(1) when the क्यञ् is applied to a word used in the sense of 'object' and (2) when it is applied to a word used in the sense of 'location'; one in a क्यइ applied to a word used in the sense of 'subject'; and two in a णमुल्—(1) when the prefix is (a word used as) an object, and (2) when it is (a word used as) a subject.

The first variety is of two kinds; a compound being formed of two of the essentials of Comparison or of even three.

Examples.—समासगा is instanced in ततः etc. verse 10.

Here, गण्ड and पाण्डु, two words expressive of the उपमान and the common property, respectively, are compounded. The compound is formed according to Pāṇini's Sūtra¹ (II. 1.55).

समासगा is instanced also in असित् etc. verse 11.

Here, असित्सुजग, भीषण, and असिष्व, words expressing the उपमान, the common property, and the उपमेय, respectively, are compounded.

कर्मक्यजगा, आधारक्यजगा and क्यद्वय are instanced in पौरै etc. verse 12.

Here, the affix क्यञ् (i. e. य) in सुतीयति according to Pāṇini's Sūtra² (III, 1.10), is applied to सुत, a word expressive of the उपमान and in the objective case, in the sense of 'behaviour towards.' This क्यञ् must be considered as used objectively here; for, the word जनम् in the accusative case shows that सुतम् which is in apposition with it, is in the accusative case also. The behaviour referred to here is that of सेहपालनादि (kind treatment &c.)

So the affix क्यञ् in अन्तःपुरीयति is applied to अन्तःपुर, a word expressing the उपमान and in the locative case; that अन्तः-पुर is the locative case is known from the fact that the word समरान्तरे with which it is in apposition, is in the locative case also. The behaviour referred to here is that of स्वच्छंदगमनादि (roaming without restraint &c.)

1. उपमानानि सामान्यवच्चनैः । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवच्चनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । काशिका.

2. उपमानादाचारे । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच्चस्यात् । पुन्रभिवाचरति पुन्रीयति छात्रम् । सिं कौ० २६६४.

The affix क्यङ् in नारीयते is applied to नारी, a word expressing the उपमान and in the nominative case, according to Pāṇini's Sūtra¹ (III. 1 11); this affix is Ātmanepadi. The behaviour referred to here is that of विनयादि (abashment with fear &c).

This is said to be वादिलुमा, because, although the compound सुतीयति as a whole has a power to express the sense of 'He treats (his subjects) like his sons,' still, there is no word which singly conveys the sense of simple 'likeness' or 'like.'

Thus, Prabhā is wrong in saying that this is वादिलुमा; because, although the affix क्यञ् denotes 'treating' and the word सुत, by indication, conveys the sense of 'like his sons,' still, there is no word which has a power to express 'likeness.' For, according to this view, the sentence चन्द्रप्रतिपक्षमाननम् would also be an example of वाचकलुमा (which it is not), since, here too, the word प्रतिपक्ष indicates and not expresses resemblance.

कर्मणसुलगा and कर्तुणसुलगा are instanced in मृथे etc. verse 13.

Here, the adverbial affix अभ् is applied to the roots दृश्य and संचर, when compounded with धर्मांशु and पार्थि, words denoting similitude, and in the accusative and nominative cases, according to Pāṇini's Sūtra² (III, 4-45). The sense of the अभ् affix is 'action.' The words दर्श and संचार prefixed to अभ् are simply ornamental.

Now, the divisions of द्विलुमा are to be given. Here, when the common property and the word of comparison are omitted, वाचकयगा becomes impossible; for, no comparison can

1. कर्तुः क्यञ् सलोपश्च । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचरे क्यङ् वा स्यात् । कृष्ण इव आचरति कृष्णायते । ओजायते । सि० कौ० २२६५.

2. उपमाने कर्मणि च । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्तारि धारोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । काशिका.

be apprehended from such words as मुखं चन्द्रं only. Nor can there be तद्दितगा here, for, if such nominal affixes as काल्प &c. are employed, omission of the above-mentioned two things becomes impossible. Nor can there be शौरी here, such words as इति &c. being absent. Thus, this द्विलुभा is only Indirect and occurs only in a किंप् affix and a compound.

Kā. iii d.—*In the omission of these two, (it) is possible in a किंप् affix and a compound*

'Of these' = *Of the common property and such a word of comparison as चा etc.*

किंप्गा is instanced in सविता etc. verse 14.

Here, the affix किंप् is added to विधु in the nominative case, and expressive of the उपमान, in the sense of 'behaving towards.' Although किंप्, being used in the sense of 'behaving towards' expresses a common property, and thus, the omission of the common property is here impossible, yet the common property is said to be omitted here, because, the affix किंप् is itself omitted, i. e. leaves no sign of itself in the verb formed by its addition, by the rules of grammar. Thus, although the senses of किंप् and क्यद् are identical, yet क्यद् is not employed, because, it is not dropped (य in क्यद् remaining), and thus in that case, the common property is not omitted.

समासगा is instanced in परिपन्थि etc. verse 15

Here, राजन्—the उपमेय—is compounded with कुञ्जर—the उपमान, the common property—द्वाराधर्षत्व—not being expressed, according to Pāṇini's Sutra¹ (II. 1. 56).

1. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। उपमेयमुपमितं तद्वाच्च सुब्रन्त व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यात् उपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाचिशब्दः प्रयुज्यते। काणिका.

(KĀRIKĀ IV)

Kā. iv a b :—In the omission of the common property and the thing compared to, (it) is seen (to occur) in a compound and a sentence.

This Comparison cannot occur in a nominal affix, and cannot be Direct, because, in the omission of the उपमान, the nominal affix and the words इव &c. cannot be employed. Thus, this two-fold division is possible only in the Indirect.

समासगा is instanced in दुर्दुण्णन्ते etc. verse 16.

Here, मालती being the object of description, is the उपमेय. The उपमान, and the common property 'fragrance,' are omitted. The verse simply declares that it is impossible for the bee to obtain another flower similar to मालती. The possibility of the existence of another flower as the उपमान is not hereby precluded. Thus, Comparison is brought out.

If we read कुसुमेण समृ (for कुसुमसदृशम्) this very verse becomes an example of वाक्यगा.

Kā. iv c :—In the ejection of the word of comparison and the thing compared (it) is possible in a क्यञ्च affix.

In the ejection = In the omission.

This is instanced in अराति etc. verse 17.

Here the affix क्यञ्च is added to सहस्रायुध—the word expressive of the उपमान and in the accusative case, in the sense of 'behaving towards.' The behaviour referred to here, is that of दुर्जयमानिता (thinking himself to be unconquerable.) This is the common property.

Here, 'himself' is the उपमेय, which is omitted. Although here the agent—the man behaving—is the उपमेय, and that is expressed directly by the pronoun सः, or, when the reading is सहस्रारायुधीयाति, indirectly through the adjectives कृपाणो &c. yet he is the उपमेय not in his capacity as the agent, but in

his capacity as the object. Otherwise, the use of क्यञ् would be inconsistent; for क्यञ् is added to a word used as an object. This cannot be taken as a desiderative क्यञ्, like पुशीयति (पुश्रे आत्मनः इच्छति), for, in that case the adjectives अराति &c. would be unintelligible.

This division is not possible in a क्यद्, as in हंसायते; for there the agent is the उपमेय, and if that is not employed, the sentence remains incomplete. Although in the case of two essentials of Comparison being omitted, other divisions are also possible, namely, when the उपमेय and the उपमान are omitted, as in इव मुद्दरम्, or when the उपमान and वाचि are omitted, as in मुन्दरं मुखम्, or when the उपमेय and the common property are omitted, as in चन्द्र इव, still, these divisions are not given here, because no comparison is brought out from any of them. Thus there is no deficiency. Pradipa reads उपमानधर्मयोः for उपमेयधर्मयोः 'This reading', says Udyota, 'is wrong; for, उपमानधर्मलक्षा has been already instanced in दुङ्गनन्तो &c.'

Kā. iv d:—In the omission of three (essentials of comparison) it is possible in a compound.

Of three=Of the word of comparison, the common property, and the उपमान.

This variety is possible only in the Indirect, such words as इव &c. being dropped. It is possible in a compound only. वाक्यगा and तद्वितीया are impossible here, owing to the word of comparison being omitted.

It is instanced in तरुणियनि etc. verse 18

Here, if according to the rules of the Kātantra grammar the word मूर्ग be intended to mean, by indication, 'the eyes of a deer', this would be no example; for, in this case (the compound being solved as मूर्गौ इव नयने यस्या.) the word, i. e. मूर्ग, expressing the उपमान, would be present. But when the compound मूरगनयना (being solved as मूरगलोचने इव (चंचले) नयने यस्या:),

is intended to mean, 'she whose eyes are tremulous like those of a deer,' then, according to (*Kātyāyana's Vārtika* which says 'that) a word in the locative case or a word expressive of the उपमान, enters into a *Bahuvrīhi* compound with another word, and then the latter part of the first member of the compound is dropped', the word मृगलोचन (expressive of the उपमान) is compounded (with नयन), and (then the word लोचन,) the latter part of मृगलोचन, is dropped Thus, according to this view of the matter, this is an example of the present variety. Thus, the उपमान 'लोचन', the word of comparison 'इव', and the common property 'चक्रचक्रत्व' are here dropped.

Although here a part of the उपमान viz. मृग is retained, and thus the उपमान cannot be said to be omitted here, still, the उपमान is said to be omitted, because the real उपमान viz. लोचन is absent.

Bhaṭṭa Indurāja says that this variety is possible, even when everything except the उपमान is omitted, as in the example आयः शूलिकः. Here, क्रुराचार (cruel conduct) is the उपमेय, तैर्दृश्य (harshness) is the common property; these together with इव are omitted; only the उपमान—आयः शूलः (an iron-lance) is retained; thus, this is a good example of the variety spoken of, just now. This view is, however, wrong; for, आयः शूलिकः is an example of Hyperbole, and not of this variety of Comparison.

Here, (*the object*) कूरचार is ascertained to be identical with अयः शल्, being completely swallowed up by it, i. e. not being expressed by a distinct word of its own. From the word अयः शल्, thus conveying, by indication, the sense of 'conduct resembling an iron-lance', (*the word*) आयश्लिक is formed by the addition of the affix श्लि (i. e. श्लि), according to Pānini's Sūtra¹ (V. 2-76,), and is (*employed in the sense of*)

१ अथःशूलदण्डाजिनाभ्यां उक्तंत्रौ । तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं
तेनान्विच्छृष्टि आयःशूलिकः । सिं० कौ० १८७६.

'one who tries to gain his objects by (means as cruel as) an iron-lance' Thus, inasmuch as 'identity' and not 'simple resemblance' is the point, *this is (an example of) अतिशयोक्ति, and not of विलोपा उपमा where कृताचार—the उपमेय, तैक्षण्य—the common property, and the word of comparison are omitted* If this word, however, be taken as an example of उपमा, the words कमल &c in the verse कमलमनभसि &c, would, on the same ground, have to be taken as examples of उपमा; for, there too, the word 'lotus' conveys, by indication, the sense of a 'face resembling a lotus' Now, if these be regarded as examples of विलोपा उपमा where (बुद्ध, सुन्दर, and वारि are dropped) Hyperbole would have no province of its own.

In this manner we get 19 divisions of लुप्ता :—5 of धर्मलुप्ता, 2 of उपमानलुप्ता, 6 of शोतकलुप्ता, 2 of धर्मवादिलुप्ता, 1 of धार्तकोपमेयलुप्ता and 1 of विलोपा. These together with the 6 divisions of पूर्णा, (make up) 25.

Mammata has thus given us altogether 25 divisions of उपमा :—6 of पूर्णाउपमा and 19 of लुप्तोउपमा. It may, however, be remarked that neither the accuracy nor the completeness of Mammata's classification of these divisions, is incontestable. For instance, there is a great difference of opinion as to the meanings of the affixes क्यट्, क्यच् &c, and the consequent inclusion of the divisions based upon these affixes under either one class or the other.

According to Mammata, in क्यट्, क्यच् and णमुद्, it is the वाचक that is omitted, the meanings of each of the affixes being 'behaviour'—which serves as the common property. According to S. D., however, in these affixes, it is the साचारणधर्म that is omitted; the meaning of each of the affixes being औपस्य (resemblance). Whilst, according to R. G., in क्यच् and क्यट् (not in णमुद्), it is both the वाचक and the साचारणधर्म that are omitted, and although he agrees with Mammata in taking 'behaviour' to be the meaning of each of these two affixes, yet he contends that simple behaviour is not sufficient to bring

out comparison. Similarly, in किष्ण, according to Mammaṭa, it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted. According to S. D., sometimes, as in गदेभूति, it is simply the वाचक that is omitted, the common property being expressed by another word, as by श्रुतिपरुषं निनदन् in the above example; and sometimes, as in विश्वसि, it is both the वाचक and the धर्म that are omitted. Again, in कथञ्च according to Mammaṭa, it is the वाचक that is omitted; according to S. D., however, sometimes, as in सहस्रायोरिति, it is simply the उपमेय that is omitted, and sometimes, as in धरीरोदीयन्ति it is the धर्म and the उपमेय that are omitted.

These differences of opinion have led to considerable changes in the details of the classification of the divisions of this figure. Again, to Mammaṭa's 7 great classes of लुप्तोपमा, Appaya Dikṣita adds one more, i. e. वाचकोपमानलुप्ता; and S. D. adds two others, i. e. उपमेयलुप्ता and धर्मोपमेयलुप्ता, but does not notice Mammaṭa's वाचकोपमेयलुप्ता, nor Dikṣita's वाचकोपमानलुप्ता. These two divisions of S. D. are not also recognised by Appaya Dikṣita and Jagannātha. These differences and additions will be clearly understood from a comparison of the various schemes of classification given below.

Mammaṭa's scheme of the classification of the divisions, of Comparison is as follows :—

		I पूर्ण (6)				
<i>A औती—</i>		वाक्यगा (3)	(1) समासगा (2)	B आर्थी— (3)	वाक्यगा (4)	समासगा (5)
		तद्वितीया (3)	(3)		तद्वितीया (6)	
II लुप्ता (19)						
<i>A धर्मलुप्ता—</i> (5)		शैती वाक्यगा (7)				
		शैती समासगा (8)				
		आर्थी वाक्यगा (9)	B उपमानलुप्ता—	आर्थी वाक्यगा (12)		
		आर्थी समासगा (10)	(2)	आर्थी समासगा (13)		
		आर्थी तद्वितीया (11)				

C वाचकलुप्ता-	(6)	आर्थी समासगा (14)	E धर्मोपमानलुप्ता—	समासगा (22)
		कर्मक्यज्ञगा (15)	(2)	
		आर्थी क्यज्ञगा (16)		वाक्यगा (23)
		क्यज्ञगा (17)	F वाचकोपमेयलुप्ता	क्यज्ञगा (24)
		कर्मणस्तुलुप्ता (18)	(1),	
		कर्तृणस्तुलुप्ता (19)	G वाचकवर्णोपमान-	समासगा (25)
D वाचकवर्णोपमानलुप्ता—	(2)	किंपगा (20)	लुप्ता—(1)	
		समासगा (21)		

The scheme of the author of the Sáhitya-darpana.
पूर्णि (6).

The same as Mammaṭa's.

लुप्ता (2)

धर्मलुप्ता—	(10)	श्रौती वाक्यगा (7)	वाचकलुप्ता—	किंप० (20)
		श्रौती समासगा (8)	(2)	
		आर्थी वाक्यगा (9)	वाचकवर्णलुप्ता—	हिंप० (22)
		आर्थी समासगा (10)	(2)	
		आर्थी त० (11)	धर्मोपमानलुप्ता—	स० (23)
		कर्मक्यज्ञगा (12)	(2)	
		आर्थी क्यज्ञगा (13)		वा० (25)
		क्यज्ञगा (14)		
		कर्मणस्तुलुप्ता (15)	धर्मोपमेयलुप्ता	क्यच० (26)
		कर्तृणस्तुलुप्ता (16)	(1)	
उपमानलुप्ता—	(10)	वाक्यगा (17)	वाचकवर्णोपमान-	समासगा (27)
		समासगा (18)	लुप्ता—(1)	
उपमेयलुप्ता—	(1)	क्यज्ञगा (19)		

The scheme of the author of the Citra-Mimāṃsā¹
अप्ययदीक्षित.

1. वाचकलुप्ता षड्विधा इह (काव्यप्रकाशे) उक्ता। 'कर्तृयुपमाने' (III. 279) इति णिनौ सप्तम्यपि हस्यते। कोकिल इवालपति कोकिलालपिनीति। तथा 'इवं प्रतिकृतौ' (V. 3. 96) इति कन्पत्यये 'लुभ्मसुष्वे' (V. 3. 98.) इति लुप्ति च वल्यथे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी। एवम् 'यद्द्वक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणो-

पूर्णा (6)

The same as Mammata's.

लुक्षा (26)

धर्मलुमा—	{	Vide Mammaṭa	(11)
(5)			
उपमानलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(13)
(3)		1 छ (इय) — प्रत्ययगा	(14)
वाचकलुमा—	{	6 Vide Mammata	(20)
(9)		1 णिनि (इन्) — गा	(21)
		2 कन्गा	(22)
		3 किवद्वगा	(23)
वा वक्तव्यमंलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(25)
(3)		1 कन्गा	(26)
धर्मोपमानलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(28)
(3)		1 समाप्तगा	(29)
वाचकोपमेयलुमा—	1 Vide Mammaṭa	(30)	
(3)			
वाचकथर्मोपमानलुमा—	1 Vide Mammaṭa	(31)	
(1)			
वाचकोपमानलुमा—	1 समाप्तगा	(32)	
(1)			

पादाने क्विपि नवभी । तथा उपमानलुमा वाचकसमासयोर्द्धीविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—‘यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्विधोऽस्य कृतः । उपनतमेतद-कस्मादासीद्वत् काकतालीयम् ॥’ अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनताल-पतनपरयोरिवार्थे ‘समासाच तद्विषयात्’ (V 3. 106) इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिवेति समासे काकतालसमागमराहशश्चाराणामस्य च समागम दृश्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सुत्रेण च्छप्रत्यये तालपतनजन्य-काकवधसदशश्चारकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुप-मानभूतस्य तालपतनकाकजन्यवधस्यानुगादानादुपमानलुमेयम् । तथा प्राथमिकोपमा-वाचकोपमानोभयलुमा । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुकौ धर्मोपमानलुमा । एवं वाचकस्मांसयोरिव चञ्चापुरुष इति करोलोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वार्ति शब्दुमेदाः । प्रभा.

Jagannātha notices all these divisions except that he puts the three divisions of कर्मक्यज्, आभारक्यज् and क्यह् (which Mammaṭa has included under वाचकलुपा) under नाचकधर्मलुपा, on the ground that in the case of these three affixes, the common property is also omitted ; the property ' behaviour ' which is the sense of the affix, not being sufficient to bring out comparison. Thus he gets 6 divisions of वाचकलुपा and 6 of वाचकधर्मलुपा.

Here, Udyota remarks that, really speaking, these divisions of Comparison are based upon purely grammatical principles, and thus do not deserve so be treated in the science of Rhetoric.

Other varieties of Comparison are also possible. For instance, what is called मालोपमा (*The Garland of comparisons*), is (possible) when one and the same उपमेय is connected with many उपमानः; as instanced in अनयेत्व etc. verse 19.

Here, the heroine denoted by सा is compared to many other objects such as राज्यश्री, मनस्विता and पवित्री, the common property म्लानि (paling) being the same in each Comparison.

Also instanced in ज्योत्स्नेत् etc. verse 20.

Here, निताम्बिनी is compared to ज्योत्स्ना, सुरा and प्रभुता, the common property being different in each Comparison.

Again, that is called रशनोपमा (*the Girdle of Comparisons*), is also (possible) when the उपमेय of the preceding sentence is turned into the उपमान of the next, the common property being the same or different in each Comparison as before, (i. e. as in मालोपमा).

As instanced in अनवरत &c. and मतिरिव etc. verses 21, 22.

Here, in the first example, the common property विमलत्व (purity) is the same throughout, but in the second, it is different in each sentence.

But, these varieties have not been defined here, because a thousand such varieties might be made out, which it would be impossible to describe, and besides, these do not exceed (being included under) the divisions given (above).

2. SELF-COMPARISON (अनन्वय)

KĀRIKĀ V

Kā. v a b c :—When one (thing) only, assumes the nature of the thing compared and of the thing compared to, in one sentence, it is (termed) Self-Comparison.

अनन्वय occurs when one and the same thing is represented, through a metaphorical difference, as both the उपमेय and the उपमान, in one sentence, in order to exclude the possibility of its having another thing for its like. Thus, the definition of the Vṛtti is —अनन्वय is that¹ where connection of the उपमेय with another उपमान is absent. O. thr e Vṛtti may be regarded as simply explaining the derivation of the name अनन्वय. Thus, अनन्वय is absence of connection (of the उपमेय) with, (of course), another उपमान. Another उपमान means an उपमान other than the उपमेय (which becomes an उपमान here) and not other than the first उपमान, since a distinct उपमान, which we may call the first, does not, here, exist.

The word ‘one (thing)’ serves to exclude उपमा where there are two things. The word ‘only’ serves to bring out this additional peculiarity of अनन्वय that, the thing, when represented as the उपमान, is expressed by the same word, by which it is expressed, when it is represented as the उपमेय.

Thus, अस्या वदनमिव वक्त्रम् is an example of a faulty अनन्वय, S. D., however, remarks that the sameness of terms is here accidental² only, and not essential, as it is in a लाटानुप्रास.³

The words ‘one sentence’ mean ‘words capable of bringing out one Comparison.’ Thus, these words (*i. e.* ‘one

1. उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्वयते (स अनन्वय इत्यर्थः) । प्रभा.

2. “ अनन्वये च शब्दव्यापौचित्यादानुषाङ्किम् । अस्मिस्तु लाटानुप्रासे साक्षात्वेव प्रयोजकमिति ॥ ” Vide साहित्यर्पणम्.

3. शब्दार्थयोः पीनहक्षयं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः । सा० द०

sentence') exclude the figure उपमेयोपमा where there are two sentences, or, where (as in रामरावणी मिथस्तुत्यौ where, although the sentence is one, still,) there are words capable of bringing out two Comparisons. Udyota remarks, however, that this phrase does not form part of the definition of अनन्त्य, but is simply descriptive. For अनन्त्य, as its very name signifies, aims at showing that a thing has not another for its like, and thus, by its very name, excludes उपमेयोपमा which does not aim at this.

The figure is instanced in न केवल भासि etc. verse 23.

Here, नितम्बिनी is compared to herself. Although नितम्बिनी is not really different from herself, still, she is fancied as different on account of the difference of her position in two different places or two different times. Thus the difference is a metaphorical and not a real one.

Udyota, however, does not admit this metaphorical difference of nature as dependent upon a real difference of position etc. He says that if we suppose that a thing is different from itself, because the two positions of that thing are different, the figure would be उपमा. The verse गगनं गगनाकारम् etc., for instance, would, according to this supposition, mean,—'the sky of this place is like the sky of that place, the sky of this time is like the sky of that time.' This however, would be nothing but Comparison; whereas, in अनन्त्य, one thing is represented as resembling itself in order to show that it has not a parallel.

3 RECIPROCAL COMPARISON (उपमेयोपमा).

Kā. v. d :—The inversion of those is (termed) Reciprocal Comparison.

The inversion, i. e. the turning into the उपमेय and the उपमान, of those, i. e. the उपमानं and the उपमेय, is उपमेयोपमा. The words 'of those' exclude रक्षनोपमा instanced in भणितिरिव &c., where, although the उपमेय (मति) is turned into the उपमान

(भणिति), still, the उपमान (भणिति) is not turned into the उपमेय (भत्ति). This inversion takes place, *of course, in two sentences*, since it is impossible in one sentence. These two sentences may be either expressed or implied. Thus, the definition includes such a sentence as 'रामरावणी मिथस्तुली' where, although the expressed sentence is one, still, the implied sentences are two, namely, that राम is equal to रावण and रावण is equal to राम.

The sentence मुखमिव चन्दः, inasmuch as it implies a censure of the 'moon', is an example of the figure प्रतीष, not of उपमेयोपमा, since the sentence is one. The inversion of the उपमेय and the उपमान, in order to constitute उपमेयोपमा, *must aim at the exclusion of another (i. e. a third) उपमान, i. e. must show that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like.* Thus, such sentences as सविता विषवति etc. are excluded, since in them, although there is inversion, there is no exclusion of a third उपमान, the common properties शीतकरत्वादि उषणकिरणत्वादि etc. being different in the different comparisons. In कमलेव मतिः etc., however, the common property being the same, the comparison of two things twice in two sentences, succeeds in showing that the two things have not a third thing for their like.

The name उपमेयोपमा is significant inasmuch as it means,— '*comparing the उपमान (of the first sentence) to the उपमेय (of the same sentence).*'

The figure is instanced in कमलेव etc. verse 24.

Here, there are three examples of उपमेयोपमा. The common properties in the three examples are स्पृहणीयत्व, प्रचितत्व, and विस्तृतत्व, respectively.

Having described those Figures that contain an expressed resemblance, the author now proceeds to describe those that contain a suggested resemblance. Of these, Poetical Probability is the most important, on account of its pre-eminent beauty, and is therefore described first.

4. POETICAL PROBABILITY (उत्प्रेक्षा).

Kā. vi. a b :—Apprehending the probability of the object under description (as being identical) with another object similar to it, is what is (termed) Poetical Probability.

सम *means* the उपमान, because it makes the object under description similar to it. After समेत, the words सह एकरूपतया should be considered as understood. The object under description is always a real object. The उपमान is sometimes real, as in मुखं चक्रं मन्ये, and sometimes unreal, i. e. fancied by the poet as in लिम्पतीव etc.

The term उत्प्रेक्षा etymologically means ‘a prominent apprehension of the उपमान.’ Thus, it is a kind of doubt in which the उपमान is apprehended more prominently than the उपमेय.

This probability of identity must, however, be based upon resemblance between the two objects compared and a property that is charming.

In संसद्देह, both the alternatives are cognised as equally prominent; whilst, here one of the alternatives i. e. that of उपमान, is apprehended more prominently.

This Figure is first two-fold, being either 1 Expressed or 2 Understood. The Expressed is when such words as मुखं मन्ये etc are employed, other requirements of उत्प्रेक्षा being present; the Understood is when such words are not used. It is again of various kinds as (a) हेतुप्रेक्षा, (b) स्वरूपोत्प्रेक्षा, (c) फलोत्प्रेक्षा etc. But all these varieties have not been mentioned by Mammaṭa, because, in his opinion, they do not bring out any particular beauty.

Of these, (a) हेतुप्रेक्षा is instances in उन्मेषं यो etc. verse 25.

Here, the fact of the lotus-like beauty which naturally belongs to the feet of the woman is fancied as if it were

identical with the fact of 'Lotus-beauty having attached herself to her feet through a feeling of joy.' Thus, inasmuch as joy on the part of Lotus beauty is fancied as being probably the reason of her having attached herself to the feet of the woman, this is उत्प्रेक्षा. The object of the fancy is to show the extreme beauty of the feet of the woman. In this verse, the सम or उपमा is हृष्टेरुकपशलक्ष्मीलग्नत्व, directly expressed by the word लग्ना. The प्रकृत 'स्वाभाविकशोभासंमय,' although not expressed, is yet obtained by indication from the same word लग्ना.

(b) स्वरूपोत्प्रेक्षा is instanced in लिम्पति etc. verse 26.

Here, in the first line, these are two उत्प्रेक्षाः, and in the second, there is an उपमा. In the first part of the first line, the उपमान is लेपन (besmearing) expressed by the word लिम्पति. The प्रकृत is व्यापन (pervading) obtained by indication from the same word लिम्पति. In the second part of the first line, the उपमान is वर्षण (showering) expressed by the word वर्षति, and the उपमेय is अधःप्रसरण (spreading downwards) obtained by indication from the same word वर्षति. Thus, here the action of 'pervading' (of the body by darkness) is fancied by the poet as probably identical with the action of 'besmearing,' and the action of spreading downwards (of collyrium by the sky) is fancied as probably identical with the action of 'showering.' Thus, we have here a कियास्वरूपोत्प्रेक्षा. The object of both the उत्प्रेक्षाः is to show intensity of darkness. The difference between the two उत्प्रेक्षाः is that in the first, the fact of 'darkness pervading the body' is possible, but in the second, the fact of 'the sky spreading collyrium' is impossible and is imagined by the poet.

By आदि in व्यापनादि, is to be understood the act of 'अधः-प्रसरण' and by आदि in लेपनादि, the act of 'वर्षण' is to be understood.

The first line is an example of उत्प्रेक्षा and not of उपमा; for when इव is used in connection with a verb, it always conveys

the sense of ‘probability.’ Patanjali¹ says that a verb can never express an उपमान; for a verb shows that the thing denoted by it is to be accomplished; whilst, it is only a thing that is an accomplished fact that can become an उपमान. It can, however, become an उपमेय; for in आहणवद्धीते we have the apprehensions of the verb अधीते as denoting an उपमेय.

Sanketa says —Here the कर्तृत्व of लेपनकिर्ति is to be fancied as residing in the तमस्, the reason for उत्प्रेक्षा, viz., व्यापन being understood. Now if व्यापन which is itself understood, were to be made the उपमेय then we shall have to search after some other reason for it. But the उपमेय should not be understood. Because it is प्रस्तुत and forms the basis for the उपमान. Therefore, it is not correct to call व्यापन as the उपमेय of उत्प्रेक्षा.

The author of the Alankara-Sarvasva whom Sanketa follows says that in the example लिम्पतीव etc., व्यापन etc. are not fancied as probably identical with लेपन etc. but darkness is fancied as probably identical with agent of ‘besmearing,’ and the sky, with the agent of ‘showering’; both are wrong; for, although the verbs लिम्पति and वर्षति can express agents (लेपनकर्तृ and वर्षणकर्तृ), yet, according to Yāska, it is the action (लेपन and वर्षण) signified by the roots that are predominant; and the agents are connected with the actions as adjectives (तमः-कर्तृकलेपनम् and तमः-कर्तृकवर्षणम्); this being the case, the agents of ‘besmearing’ and ‘showering’ here cannot stand in apposition to another thing, i. e. ‘darkness’, they being subordinated to the actions expressed by the roots लिप् and वृप्. If it be urged by some (i. e. the Naiyāyikas):—“We hold the agent to be principal and the action subordinate (लेपनकर्तृ तमः, वर्षणकर्तृ तम) in the sense of a verb; the agents of ‘besmearing’ and ‘showering’ can, therefore, stand in ap-

1. न वै तिङ्गतेनोपमानमस्ति । •Vide Patanjali on Pāṇini's Sūtra (III. 1. 7.) तिङ्गतपदप्रतिपाद्यस्य सांश्चत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसंभवात्। Vām.

position to 'darkness' Thus, there is now no harm in fancying 'darkness' as if it were the agent of 'besmealing' and the agent of 'showering.' We reply that although in this way, identity of agents is possible, still, it is the identity of actions that is intended to be fancied by the poet, and since this is directly possible, there is no motive for fancying the identity of agents, in order that, through it, we may fancy the identity of actions.

(c) फलोत्प्रेक्षा is instanced by S D in रावणस्थापि^१ &c.

Here, the 'arrow's entering the earth' is fancied as if it is for the purpose (फल) of telling the agreeable tidings of the death of Rāvana to the serpents dwelling in the internal regions. Thus there is फलोत्प्रेक्षा here.

Mammata^२ everywhere admits उत्प्रेक्षा by identity. But there is no reason why there should not be उत्प्रेक्षा by difference. In other words, as there is धर्मुत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मिणः अभेदेन उत्प्रेक्षा), so there is धर्मोत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मस्य भेदेन उत्प्रेक्षा) also. मुखं चन्द्रं मन्ये is clearly an example of धर्मुत्प्रेक्षा, where one धर्मी, i. e., मुख is fancied as if it were identical with another धर्मी.

1. विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साशात् उत्प्रेक्षासंभवेन तत्ततुक्त्वानु-
धावनं न युक्तमिति भावः । P1

2. “रावणस्थापि रामास्तो भिन्ना हृदयमाशुगः ।

विवेष भुवमारुयातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ” S. D. X.

3. अत्र प्राचा ‘ सर्वत्र अभेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणम् इति दर्शनम् । तत्र विचार्यते—न सर्वत्राभिदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । (धर्मुत्प्रेक्षया इव) लक्ष्येषु धर्मोत्प्रेक्षाया अपि संभवात् । ‘मुखं चन्द्रं मन्ये’ इत्यादौ धर्मिस्त्रूपो-
त्प्रेक्षाया तावद्विषयिणश्चन्द्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट एव । (परंतु) ‘लिङ्गतीव’
इत्यत्र तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । निगर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षांगीकारे तस्या
विधेयत्वेन प्रस्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य प्रथक्पदानुपात्तत्वात् । एवं ‘उन्मेर्ष’
इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लग्नहेतुत्वेन हर्षं उत्प्रेक्ष्यते । (एवमपि) ‘आरुयातुम्’
इति भूवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् । R. G.; Pr.; and S. D

i. e. अन्त But लिप्तीत् etc. and उमेर्ष यो etc. may be as good examples of अमृतप्रेक्षा as, according to Mammata, they are of अमृतप्रेक्षा. In लिप्ततिव etc. for instance, we may fancy the probability of the action (वर्मि) of 'besmearing' or of 'showering' as belonging to 'darkness' (वर्मी). In fact, it is better to take this as अमृतप्रेक्षा instead of अमृतप्रेक्षा. For, when we admit the fancy of लेपन (वर्मी) as being identical with अप्तन (वर्मी) which is swallowed up by it, i. e. not expressed by a distinct word as लेपन is, then inasmuch as the subject व्यापन is not separately stated in the sentence, लेपन cannot be apprehended as the predicate. So in उमेर्ष यो etc. we may fancy the probability of हर्ष (वर्मी) as being the cause of Lotus-beauty's (वर्मी) attaching herself to the feet of the woman. So also in रामास्तो etc we may fancy the probability of the action (वर्मि) of 'communicating the news etc.' as being the fruit or purpose of the arrow's entering the earth.

5 DOUBT (संसदेह)

Kā. v. c d :—A doubt (A) when the difference is expressed and (B) when it is not expressed is (termed) the Doubt.

In the Kārikā, the words प्रकृतस्य समेन यत् are understood. Thus, the figure occurs when the object under description is suspected to be something else similar to it. A doubt, in order to constitute the figure संसदेह, must be imagined by the poet. Thus, such a doubt as is expressed in the sentence स्थाणुर्वा पुरुषो वा, does not come under this figure, inasmuch as it is not striking. This doubt, again, must be based upon resemblance; hence इतो गता सा is no example of this figure; for, there no resemblance exists. The difference of this figure from अप्रेक्षा has been already given.

The word संशय (in the Kārikā), alone, constitutes the definition; whilst, the words, भेदोक्ता and तदवृक्ता give us the two divisions of संसदेह—namely, (A) when the difference

between the प्रकृत् and the सम् is expressed, and (B) when it is not expressed.

The first¹ division of this figure is further subdivided into two, namely, (a) निश्चयर्गम् (having a certainty in the middle), and (b) निश्चयान्त (having a certainty in the end). Of these, the first is, when the solution of a first doubt is followed by a second doubt, the solution, here, must be in the form of the ascertainment of the उपमेय as different from one उपमान्. Thus, the possibility of the उपमेय being suspected as another उपमान्, is not precluded. The second is, when the solution of the first doubt is not followed by another doubt. The solution, here, is the ascertainment of the उपमेय as the उपमेय; thus precluding the possibility of its being suspected as another उपमान्. In the first, the distinguishing property is mentioned as belonging only to the उपमान्; in the second, it is mentioned as belonging to the उपमेय.

A (a) भेदोक्त्वे निश्चयर्गम् is instanced in अयं मार्तण्डः etc. verse 27.

Here, दुर्लिङीश्यत्व, दुरावर्षत्व and क्षणेन 'सकलहन्तृत्व, are the various points of resemblance between the उपमेय and the various उपमान्, मार्तण्ड, कृष्ण, and कृतान्त. The various distinguishing properties समतुरुगता etc. are mentioned as belonging to the Sun etc.—the उपमान् not as belonging to the king—the उपमेय. Thus they shew that the king is not the sun etc. But although we ascertain this, still, a doubt is possible as to

1. अयमायः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयर्गम्भी निश्चयान्तर्थेति । निश्चयः गर्भे (मध्ये) यस्येति व्युत्पत्त्या यादवशसंशयोत्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयःः; स निश्चयर्गम्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपे याद्यः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोदयसंभवात् । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ यस्येति व्युत्पत्त्या यादवशसंशयान्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्थैर्यं संशय-निवर्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारण-सेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते । Viv.

whether the king is 'fire' or not. Thus, inasmuch as there is here a doubt in the beginning, solution of it in the middle, and again a doubt in the end, this is निश्चयगर्भ.

If it be said that this is an example of व्यतिरेक, inasmuch as the उपमेय i. e., the King, is said to excel the उपमान—*the Sun etc.*, by his possessing innumerable horses etc., we reply that although² it is true that after the doubt is apprehended, the differentiating properties put forth in the verse, bring to mind contrast (*व्यतिरेक*) between the उपमेय and the उपमान, yet inasmuch as this contrast is dependent upon the doubt, it is the doubt that is ultimately apprehended as striking. Hence the figure deserves to be called the Doubt and not Contrast.

Under भेदोक्ति, Udbhaṭa admits only निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. (*The use of the general word*) भेदोक्ति, in the Kārikā so as to include under it its two subdivisions उपमाननिष्ठ भेदोक्ति, and उपमेयनिष्ठ भेदोक्ति, however, shows that not only निश्चयगर्भ (where the भेद is उपमाननिष्ठ), but निश्चयान्तसंदेह also (where the भेद is उपमेयनिष्ठ), is admitted by Mammaṭa. He appears to admit this latter division on the ground that even an expressed ascertainment is perceived to be striking. But it must be noted that not only Udbhaṭa but Bhāmaha, Daṇḍin, Vāmana and others also do not admit of निश्चयान्तसंदेह.

A (b) भेदोक्ति निश्चयान्तः is instanced in इन्द्रः किं etc. verse 28.

Here, the face of the deer-eyed woman is ascertained in its real nature, i. e. ascertained as the face, by the mention of the distinguishing property 'pleasing and amorous speech', which belongs to it, and hence there is no room now for a further doubt. *This division is, however, omitted by Udbhata*

1. न चायमिति । असंख्यतुरग्युक्तत्वादिना राजो मार्तण्डाशुपमानेभ्य अधिघक्योक्तरिति भावः । प्रभा. .

2. तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधम्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रती-तावप्युपजीव्यत्वासंशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमिल्यर्थः । प्रभा.

for the reason that the ascertainment is not here suggested as in निश्चयगम्भीर but is expressed, and as such is not striking

B भेदातुक्तौ is instance in अस्या· सर्वे etc verse 29

Here, Brahmā is successively suspected as the Moon, the God Cupid, and the Spring, owing to the various points of resemblance existing between them and (Brahmā) himself. But no distinguishing properties are mentioned. The property 'dullness,' that is expressed by the word, जङ्ग, is not a distinguishing property. It is mentioned only for the purpose of removing any doubt as to how, in the presence of the world-creator Brahmā, the Moon etc can be her creators.

6 METAPHOR (रूपक)

KĀRIKĀ VII

Kā. vii. a b.—Identity between the thing compared and the thing compared to is (termed) the Metaphor.

The identity here is an attributed one, and is due to close resemblance (*between the उपमेय and the उपमान*) whose distinct natures are not concealed. Thus, अपहृति where the distinct nature of the उपमेय is concealed, is excluded. The उपमेय and the उपमान must be expressed by distinct words. Thus, रूपक is distinguished from अतिशयोक्ति where both the उपमेय and the उपमान are expressed by one and the same word; or, to speak in technical language, गौणी सारोपा लक्षणा¹ is the province of रूपक ; गौणी साध्यवसाना is the province of अतिशयोक्ति. The consciousness of the false identity here must be deliberate² and must be accompanied by the consciousness that it is false

Thus, घोटिमान् where the consciousness of the false identity is not accompanied by the consciousness that it is

1. सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयीं विग्रहस्तथा ।

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥ K. P. Ullāsa II.

2. आद्वर्यम् । बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानम् । Vām.

false, is excluded. The identity must be based upon close resemblance, not upon any other kind of relation as that of cause and effect. Thus, मुखं मनोरमा रामा where the woman is called 'happiness,' because she is the cause of 'happiness,' is no example of this figure.

This Metaphor is two-fold.—Entire (संग) and partless (निरंग).

The संग Metaphor is again two-fold:—(a) Wholly expressed (समस्तवस्तुविषय) and (b) Partly-expressed (एकदेशविवर्त) The निरंग Metaphor is but single

The author now defines संग समस्तवस्तुविषय.

A (a) संग समस्तवस्तुविषय:—

Kā vii. c d.—(An) Entire (Metaphor) is when the objects super-imposed are expressed.

As a rule, the subject of super-imposition (आरोपितव्य) must always be expressed in a Metaphor, otherwise, the figure would be अतिशयोक्ति. Now, when (all) the objects super imposed, are (also) like the subjects of super-imposition, expressed, then there is an Entire (Metaphor); so called because समस्तवस्तुविषय, etymologically, is that in which all these things, i. e. objects superimposed, are expressed by words. The word आरोपित means आरोप्यमाण. It is not a past-passive but a present passive participle here. The plural number आरोपिता: also has no special significance here; otherwise, a verse where there are only two objects super-imposed, would not be an example of समस्तवस्तुविषय.

It is instanced in ज्योत्स्ना etc. verse 30.

The attribution of the nature of a कापालिकी to रात्रि is here the principal metaphor, the representation of ज्योत्स्ना etc. under the characters of भस्म etc. are all subordinate metaphors contributing to the heightening of the principal one. Thus, the metaphor is here called संग, because metaphors are here subservient to one another; and it is called

समस्तवस्तुविषय, because all the superimposed objects, both principal and subordinate, are expressed *in the first three lines*. In the last line, the employment of the word श्वः shows that we have got another figure, *i. e.* अपहृति

If it be said that this does not deserve to be an example of रूपक, for, inasmuch as there is no circumstance here, enabling us to determine that the figure is रूपक and not उपमा, a doubt arises as to whether the figure is रूपक (**रात्रिरेव कापालिकी**) or उपमा (**रात्रिः कापालिकी इत्र**). Thus, in virtue of this doubt, the verse deserves to be an example of a distinct figure called संदेहसंकर,¹ and not of Metaphor.

We reply that no doubt as to there being a संकर between these two figures in the verse, should be raised, for, *there is one circumstance which favours the acceptance of Metaphor (and not Comparison) as the figure in the verse; viz. that the property अन्तर्बोनव्यसनरसिकत्व which is denoted by the adjective अन्तर्बोनव्यसनरसिक, belongs only to the object superimposed, i. e. कापालिकी, as she is an animate being, and not to रात्रि which is inanimate.* If this were an example of Comparison, रात्रि would be the prominent thing, and then it could not be principally connected with the property of अन्तर्बोनव्यसनरसिकत्व. This shows that the word कापालिकी, is predominant in the compound रात्रिकापालिकी. Now the word कापालिकी is principal, only when we take this compound as an example of रूपक, solving it as रात्रिरेव कापालिकी.

A (b) सांग एकदेशविवर्ति.—

KĀRIKĀ VIII

Kā. viii. a b :—A Partly-expressed Metaphor (is) when they are expressed and implied.

'They' mean 'the objects superimposed.' Thus, *when some of the objects superimposed are expressed by words, and*

1. एकस्य च प्रहेन्यायदोषाभावादनिश्चयः । *Vide infra.*

some are to be understood by the force of the sense (of the sentence), it is एकदेशविवर्ति, so called because it literally is 'that which is peculiar in one (of) its parts), i. e in which one of the subordinate metaphors is expressed by a word'

It is exemplified in जस्ते etc. verse 31.

Here, अन्तःपुर, the object superimposed on रण is expressed, but नायिका and प्रतिनायिका, the objects superimposed on मण्डलाग्रलता and रिंगेना, respectively, are not expressed, but understood (only) from the force of the superimposition (of अन्तःपुर on रण) i. e (only) when we consider that, नायिका and प्रतिनायिका being fit persons to live in a harem, unless¹ their superimposition on मण्डलाग्रलता and रिंगेना is understood, the superimposition of अन्तःपुर on रण becomes unintelligible.

Kā. viii. c :—This (is called) an Entire Metaphor.

This i. e. this Metaphor with the two divisions (समस्तवस्तु-विषय and एकदेशविवर्ति) mentioned above, is (called) a Metaphor with parts. It is so called, because in it, there are various metaphors, among which one is principal and the others subordinate or (to put the same thing in other words), because, in it, the principal object is metaphorically represented together with all the other objects that are subordinate to it. The word अंग here means a cause. Thus, संग means that where one metaphor is the cause of another metaphor.

Kā. viii. c :—But a Partless Metaphor is (1) Single.

Here, only one object being metaphorically represented, relation of principal and subordinate does not exist.

B (1) शुद्ध is instanced in कुरुंगी etc. verse 32.

Here, there is only one superimposition, viz. that of लता on प्रेम. No other superimposition, that may be the cause of this one, is present in the verse.

1. अन्यथेति । नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारेपत्वस्य अपर्यवसानात् । अनुपपञ्चत्वादित्यर्थः । प्रभा

Kā. viii. d :—And (2) Serial as before

A Serial metaphor is a second variety of a निरंग metaphor. The word सांगस्यैव in Pradipa is a mis-reading for निरंगस्यैव; Piabhbā,¹ however, appears to read अथासांगस्यैव for अथ सांगस्यैव and understands असांगस्य as शुद्धस्य. The word पूर्ववत् means 'like comparison' which is described before. As in a serial Comparison (or what is called the Garland of Comparisons,) one and the same objects (उपमेय) is successively compared to various other object (उपमान) so (in a serial Metaphor,) the natures of various (other objects) are (successively) attributed to one (object).

The word पूर्ववत्, in this Sūtra, shows that the author of the Kārikās and the author of the Vitti are one and the same person. For the word² पूर्ववत् refers to 'the Garland of Comparisons' which has been mentioned in the Vitti (*vide* page 20), and not in any of the previous Sūtras.

B (2) माला is instanced in सन्दर्भस्य etc. verse 33.

Here, many things such as a 'river etc.' are superimposed upon the 'beloved.' The Metaphor is Partless, because there is only one superimposition, i. e. that of the 'river etc.' on the 'beloved'.

C परम्परित. The consequential Metaphor.

KĀRIKĀ IX

Kā. ix. —The consequential (metaphor) is when there is a super-imposition of one thing (upon another), necessarily caused by the super-imposition (of a third thing upon a fourth, and occurs) when the expressive word is paronomastic or otherwise.

Some interpret the Kārikā thus.—परम्परित occurs when the superimposition of one thing which is subordinate, i. e.

1. असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । प्रभा.
2. एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् । मालोपमायाः सूत्रानुकाय वृत्तावैव कथनादित्याहुः । प्रभा.

which is not the matter in hand, upon a second, is the cause of the superimposition (*i.e.* of the apprehension of the identity), of a third thing, which is principal *i.e.* which is the matter in hand, upon a fourth.' But this interpretation is wrong; for, according to it, the definition of परम्परित will not extend to the verse आलानं जयकुञ्जस्य etc. (which is an example of परम्परित, *vide* page 37), where the superimposition of कुञ्ज upon जय which is the matter in hand is the cause of the superimposition of आलान upon राज who is also the matter in hand.

Really speaking, परम्परित is where one superimposition is necessarily the cause of another, *viz.*, where one superimposition is impossible without the other. The term परम्परित literally means.—that in which there is a series of superimpositions or metaphors standing in the relation of cause and effect. This परम्परित is of two kinds.—(1) When the word expressive of the subject of superimposition and of the object superimposed, in the metaphor that is the cause, is paronomastic, and (2) when it is not paronomastic.

Of these the first is instanced in विद्वन्मानस etc. verse 34.

Here, मानस (*the mind*) itself is मानस (*the lake मानस*). कमलासंकोच (*loss of wealth*) itself is कमल-असंकोच (*opening of lotuses*) दूर्ग-अमार्गण (*not seeking of forts*) itself is दुर्गामार्गण (*following पार्वती*). समित्स्वीकार (*readiness to fight*) itself is समित्स्वीकार (*readiness to eat fuel*) सत्य-प्रीति (*love of truth*) itself is सती-अप्रीति (*hatred of पार्वती*). विजय (*defeat of the enemy*) itself is विजय (*Arjuna*). Thus, these superimpositions of मानस (*the mind*) etc. on मानस (*the lake मानस*) etc. are the causes of the superimpositions of हंस etc. on राजन्.

The words मानस etc. are paronomastic, *i.e.* they are capable of yielding two meanings each. These words, however, being restricted to the significations of 'the mind' etc. by the context (which is the description of the King who is the matter in hand), the senses of 'the lake मानस etc.' are

apprehended from them, through suggestion originating in the power of denotation of the words मानस etc. Thus, the word वाचक in the Kārikā does not mean ‘expressive’ but ‘conveying the sense of’ simply.

The superimposition of the lake मानस on the ‘mind’ is founded in this common property that the words meaning the ‘mind’ and the ‘lake मानस’ are the same. And it has been pointed out in the 9th Ullāsa, that the sameness of words may also serve as a common property for Comparison or Metaphor. In other words, these figures may also be founded on a mere verbal resemblance.

Although this i. e. the Consequential Metaphor founded on a paronomasia, has been declared, by the Ancients, (or according to Prabhā, in the 9th Ullāsa)¹ and will (also) be declared by us at the end of this Ullāsa), to be a figure belonging to both a word and a sense, inasmuch as certain words like हस here are capable of enduring an exchange with other words, and certain others like मानस are not, and therefore, although it does not deserve to be treated here, since here only अर्थालिंकार are treated, still, it has been treated here among the figures of sense, in obedience to (the) practice of such ancient rhetoricians as the author of अलंकारसर्वस्व² who hold that a स्त्रेषु sets aside a रूपक (and an अर्थालिंकार alone will set aside an अर्थालिंकार), and who regard all स्त्रेषु to be but an अर्थालिंकार. Others³ like Udbhaṭa declare⁴ this to be an एकदेशाविवर्तिरूपक, which it cannot be unless it is admitted as a figure of sense.

1 उक्तम् । नवमे इत्यर्थः । प्रभा.

2. In अलंकारसर्वस्व—This verse is quoted as an example of शिष्टशब्दमालापरम्परितम् (P. 33).

3. अन्यैरिति । उद्धटार्थः परम्परितमेव एकदेशावृत्तिनाम्ना ऊचे । San.

The ground on which this is called by them एकदेशविवर्ति is this — just as when the ‘harem’ is superimposed on the ‘battlefield’, it cannot be properly connected with the ‘sword,’ and so implies the superimposition of the ‘heroine’ on the ‘sword’; so when the ‘swan’ is superimposed on the ‘king’, it cannot be properly connected with the ‘mind’ and so implies the superimposition of the ‘lake Mānasa’ upon the ‘mind’

According to the modern view, however, this is not एकदेशविवर्ति मानस; for, here, (according to Prabhā¹) superimposition of the ‘lake मानस’ on the ‘mind’ is by suggestion; whilst, in एकदेशविवर्ति, the superimposition of नायिका on मण्डलाग्रता is by implication or (according to Udyota) here, one superimposition i. e. that of the ‘lake मानस’ on the ‘mind’, is a necessary cause of the other i. e. that of हङ्स on the ‘king’. Such is not the case in यस्य रणन्तु पुरे etc.

The second is instanced in आलानं जय etc.

Here, upon जय etc., there are the superimpositions of जय कुञ्जर &c. which are expressed by distinct words. Thus, the वाचक is not लिप्त here; the superimpositions of आलान etc. upon सुज are proper, (only) when there are superimpositions of कुञ्जर etc., which are expressed by distinct words, on जय etc. Thus, here one superimposition is necessarily the cause of the other. In both these divisions of परम्परिति, we have got a Garland of Metaphors. In विद्वन्मानस etc., one and the same object i. e. the king, is identified with various other objects such as हङ्स etc. So also, in आलानं जय etc., one and the same object, i. e. सुज, is successively identified with various other objects such as आलान etc.

These divisions are possible even when there is no Garland of Metaphors. Thus, the first division is instanced

-
1. अथधामूलव्यजनोपस्थितस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यंजनयैवारोपः, जन्यन्त्र तु खड्गलतादावार्थिक इति विशेषः । प्रभा.

in अलौकिक etc. verse 56. Here, the word वैश is paronomastic, admitting of the two meanings of a 'family' and a 'bamboo'; the attribution of the nature of a 'bamboo' to the 'king's family' is a necessary cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the 'King'. There is only one identification here, that of the 'King' with a 'pearl' and no other. Thus, there is no Garland of Metaphors.

The adjective अलौकिक etc. is no cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the King; for, it is impossible that the three **worlds** should be illumined by the lustre of a pearl. It simply shows that the King is more excellent than the pearl.

The second division is instanced in निरवधि च etc. verse 37. Here, वस्त्रि—**the object superimposed**, is expressed by the word वस्त्रि, which is distinct from the word लोक which expresses the subject of superimposition. Thus, the वाचक is not here द्विष्ट. The attribution of the nature of a वस्त्रि to लोक is the cause of the attribution of the nature of a कन्द्र to the 'King'. There is no other attribution than this in the verse. Thus, *it should be understood that the two-fold Consequential Single is also possible* like the two-fold Consequential Serial.

Although in अलौकिक etc., the superimposition of प्रकाशित-जगत्त्रयत्व is also the cause of the superimposition of मुक्ति on the King, and although in निरवधि etc., the superimposition of निरवधिस्थितत्व is also the cause of the superimposition of कूर्म on Viṣṇu still the Metaphor is not मालापरम्परित; for, in each of the verses the series of Metaphors is only one, whilst a मालापरम्परित occurs only when there are many series of Metaphors.

Although, in a सावधि and a परम्परितरूपक where Metaphors are dependent upon one another, there are various subjects of superimposition, and various objects superimposed, still, inasmuch as all these collectively produce but one beauty,

the figure (*i. e.* Metaphor) is but one and not many. In a माला and a रशनारूपक also, although the various Metaphors are independent of each other in their natures, still, they are dependent on each other as far as the peculiar beauty which is produced from each of them is concerned.

A Girdle of Metaphors, where each object superimposed is successively turned into the subject of superimposition, is also possible, as instanced in किसलय etc. verse 38.

It is not, however, defined by us as it is not possessed of any peculiar beauty as रशनोपमा is.

In a रशनारूपक, we compare one thing to certain other things, in order to bring out the excellence of that one thing. Now, when we compare these other things to a third set of things, the result is that the excellence of the first thing becomes overshadowed. Thus, our primary object is frustrated.

7. CONCEALMENT (अपहृति)

KĀRIKĀ X

Kā. x. a b :—Concealment is when the matter in hand is denied and another is affirmed (in its stead).

*When (the matter in hand, *i. e.*) the उपमेय, is denied, *i. e.* is established as unreal, and another, *i. e.* what is not the matter in hand, *i. e.* the उपमान, is affirmed, *i. e.* is established (as real), that is Concealment.*

The words प्रकृते^१ निषिद्ध exclude रूपक where the matter in hand is not denied. The words अन्यत् साथते exclude आक्षेप where, although one thing is denied, no other thing is affirmed. The word उपमेय in the Vṛtti should not be understood in its strict sense of 'the thing compared,' but should be understood in the sense of 'some thing' only.

1. अन्यत्साथते इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्यासेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोत्तौ च निषेधालंकारे वक्ष्यमाणेऽतिव्यासिरत उभयोपादानम् । प्रभा.

अपहृति is of two kinds :—(A) ExpRESSED and (B) IMPLIED. Of these the first is instanced in अवासः प्रागलभ्य etc. verse 39. Here, the unreality of the spot on the Moon is expressed by the words कलंका नैवायम्.

An IMPLIED अपहृति is of various kinds. Sometimes, concealment is brought out by words expressive of a pretence; as instanced in बत सखि etc. verse 40. Here, in virtue of the word छल we apprehend that these are no 'mango-flowers with bees on them' but 'poisoned arrows' thus, the unreality of the bees is obtained by implication, being brought out by the word छल expressive of a 'pretence'

Sometimes, concealment is brought out by words expressive of 'transformation,' as instanced in अमुष्मित् &c. verse 41. Here, in virtue of the word परिणमति, we apprehend that this is not a 'line of hair' but a 'line of smoke.' Thus, the unreality of the line of hair is brought out by the word परिणमति expressive of 'transformation.' Similarly, it should be understood that this variety (i. e आर्थी अपहृति) is possible in various other ways.

Thus, in इदं ते केनोक्तं¹ etc. the denial is implied, being brought out by the words इदं ते केनोक्तं. Sometimes, the denial is brought out by suggestion as in अंकं केऽपि शशंकिरे etc.

1. इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्त्वे खलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाधाकमणपरमालौ स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥
2. अङ्कं केऽपि शशंकिरे, जलनिधेः पंकं परे मेनिरे;
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूव्यायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्विलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दशीदश्यते
तत्सादं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्षमहे ।

8. PARONOMASIA (स्लेष)

Kā. x. c d.—When, in one sentence, words have more than one sense (each), it is Paronomasia

Paronomasia (of sense) occurs, when only such words as bear only one (general) signification, or, in other words, as are capable of enduring an exchange with other words convey more than one (particular) sense (each). Such words convey more than one (particular) sense, on account of the absence of any restriction as that of context etc. The word परिवृत्तिसह¹ excludes a शब्दस्लेष where words do not endure an exchange with other words. The word सैन्धव, for instance, cannot be exchanged with अथ, one of its synonyms; for, the latter word has not got the two senses of a 'horse' and 'salt', which the former has got.

The figure is instanced in उदय etc. verse 42. Here, the sentences उदयमयते etc. convey two senses, each, one applicable to a particular king named Vibhākara and the other to the sun.

The words उदय etc. bear only one general signification of 'rise' etc. They are here said to convey two particular senses, each, inasmuch as they may each be taken here (literally) as the physical rise (of the sun), or (metaphorically) as the prosperity of the king.

The second sense cannot be said to be suggested by the sentence; for such circumstances as 'association,' 'context,' etc. being absent, the power of denotation of the words उदय etc. is not here restricted. Hence both (the senses, that applicable to) the Sun and (that applicable to) the (particular) king (Vibhākara) also, are (here) expressed. Suggestion is possible only when we can determine that one sense relates to

1. अत्रार्थस्लेषस्थैवार्थलंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दस्लेषव्या—
वृत्तयर्थमाह—परिवृत्तीति । प्रभा.

the matter in hand, and the other to what is not the matter in hand. It is impossible here, because such a determination is here absent.

The word विभाकर only does not endure an exchange with another word, and is, therefore,, an example of अव्यद्देश्य. The words उदय etc. enduring an exchange with other words are, however, many, and therefore the verse is given as an example of अर्थश्लेष्य. Some, however, hold विभाकर, too, as exemplifying अर्थश्लेष्य by taking विभाकर to denote customarily the 'sun' and etymologically the ' king ' (one who elevates his country by good government), and in this way holding it as enduring an exchange with such other words as प्रभाकर etc.

9. A SPEECH OF BREVITY (समासोक्ति)

Kā. xi. .—The description of another thing by paronomastic adjectives is (termed) a Speech of Brevity.

'Another' means 'a thing which is not the matter in hand.' Paronomastic means 'yielding many senses,' each. Thus, when a sentence describing (*a thing which is*) the subject under description, suggests (*another*) thing which is not the subject under description, in virtue of paronomastic attributes (*only*) but not of a paronomastic subject also, it is (*termed*) a Speech of Brevity, because it states two things briefly. The अप्रकृत is here suggested, not expressed, because, the power of expression of the words in the verse is restricted to the प्रकृत by the context. The word 'only' in Pradipa's definition excludes श्लेष्य where the subject also is paronomastic.

In समासोक्ति the behaviour (व्यवहार) of what is not the matter in hand is attributed to the behaviour of what is the matter in hand. In रूपक the nature (रूप) of the object not

under description is attributed to the nature of the object under description.

The figure is instanced in लहिङ्ण etc. verse 43. *Here, the word जयलक्ष्मी expressive of जयलक्ष्मी which is the subject of the verse, alone does not express (a second sense i. e. the sense of कान्ता,—a sense connected with the thing which is not the matter in hand. The words लभ्वा तव बाहुस्पर्शे etc., expressive of the attributes of the subject, however, convey two senses, each—one relating to the ‘king’ who is the matter in hand. It should be noted, however that here the adjective बलास alone is paronomastic. The other adjective i. e. बाहुस्पर्श, is simply common (to the king and the lover).*

The adjectives¹ need not be necessarily paronomastic. They may (1) simply express attributes which are common to the प्रकृत and the अप्रकृत, or, they may simply (2) imply Comparison.

The first is instanced in विलिखति etc. where the attributes कुचविलेखन etc. although not paronomastic are common i. e. are equally applicable, to the खदिर and the नायक.

The second is instanced in दन्तप्रभा etc. here the adjective दन्तप्रभा etc. express attributes of the नायिका, when the compounds are solved as दन्तप्रभा: पुष्पाणीव etc. When the com-

1. औपम्योति । आदिपदेन साधारणविशेषणसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषण-वशाद्यथ—चिलिखति कुचावृच्छार्णं करोति कवचग्रहं लिखति ललिते ववत्रे पत्रा-वर्णाय समज्जसाम् । क्षेत्रिप खदिरः श्रोणीविश्वाद्विकर्धति चांशुकं मरुभुवि हठान्न-इन्तर्नानां तवारिभृगीहशाम् ॥ अत्र कुचविलेखनकल्पाद्विविशेषणानां शब्देष्व विना स्वत एव साधारण्याचायकवृत्तान्तस्फूर्तिर्तिं समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेष-षणाद्यथा—‘ दन्तप्रभापुष्पचित्ता पाणिपङ्कवशोभिनी । केशपाशालिवृद्धेन सुवेपा हरिणै-क्षणा ॥ ’ अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा· पुष्पाणीवेत्याद्यपमितसमासेन सिद्धौ, दन्तप्रभासदृशौः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयेण लतावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । प्रभा.

pounds are however, solved as इन्तप्रभासदृशः गुणः; the adjectives become applicable to a 'creeper.' Thus, the account of a 'creeper' is suggested in virtue of adjectives implying comparison.

Here, some men say : "the word पर in परोक्ति means simply 'another thing ; ' whether that thing is the matter in hand or not is not the point. Thus, समासोक्ति occurs even when the matter in hand is suggested in virtue of adjectives expressive of attributes of what is not the matter in hand. For from this variety also, a peculiar beauty is apprehended, and besides, this variety cannot be included under any other figure." 'These men are not right' we reply—'for' this variety is the province of a distinct figure named अप्रस्तुतप्रशंसा instanced in येनास्यभ्यु etc. verse 53. For the meaning of the word समासोक्ति occurring in the figure अप्रस्तुतप्रशंसा vide Notes, Infra.

10. ILLUSTRATION (निर्दर्शना)

Kā. xi. c d.—When an impossible connection of things implies a comparison, it is (termed) Illustration.

When a connection between two things (which are either (A) two senses of sentences or (B) two senses of words) which is impossible, i. e. which cannot be conceived by simply reading or hearing a verse), terminates in the implication of a comparison (between these two things) it is one kind of Illustration. 'Illustration' (means) 'citing of an instance.' This kind of Illustration has further two varieties.—when the sentences are (1) different or (2) not different.

The first variety (A1) is instanced in कृ मर्यप्रभवो etc. verse 44. Here, the connection between the 'description of the

1. समासोक्तिपदभिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने नयः प्रकाराः—शेषः समासोक्तिः सावद्यं चेति ग्रंथे वद्यमाणमित्यर्थः । प्रभा.

Solar race by means of my feeble intellect' and the 'crossing of the ocean by means of a raft'—which are the meanings of the two sentences here—is impossible. *This impossibility terminates in (the implication of) a comparison, namely that 'the description of the Solar race by my intellect' is as (impossible as) 'the crossing of the ocean by a raft.'*

Thus, we must suppose a comparison in order to account for the identity between सागरतरण and सूर्यवंशवर्णन that is apprehended from the verse. Thus, the Illustration is implied (आर्थ).

In the present figure, we have not the apprehension of the sense of the verse apart from the intimation of the relation of resemblance. Whilst, in द्रुष्टान्त, we apprehend the relation of resemblance in virtue of the sense of the sentence that is apprehended. Others, however, say that in द्रुष्टान्त, the two sentences are independent of each other, but that, here, they are dependent.

The second variety (A2) is instanced in उदयति etc. verse 45. *Here, (the impossibility by the Raivata Mountain bearing the loveliness of the elephant)—for, how can one thing bear the loveliness of another?—terminates in (implying) a comparison, (namely, that the Raivata Mountain bears) a loveliness similar to that (borne by the elephant).*

Pradīpa has given one distinction between this example and the former (i. e. क सूर्यप्रभवो etc.) Another distinction¹ is that in the first, the उपमान i. e. the crossing of the ocean by a raft, is obscure; whilst, in the second, the उपमान i. e. the loveliness of the elephant, is well-known.

Others say that this is an example of पदार्थनिर्दर्शना on the ground that here there is apprehension of identity between 'loveliness' which is an attribute of the उपमान i. e. the ele-

1. अत्रोद्वाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रसिद्धम्, द्वितीये तु वारणन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः । प्रभा.

phant, and 'loveliness' which is an attribute of the उपमेय i. e. the Raiwata Mount. They further distinguish this example from the previous example (क सूर्य etc.) on the ground that in क सूर्य etc., comparison is implied by the sense of the sentence; whilst, here, by the sense of a word simply. But these men are wrong; for, here also, Comparison is implied not by the sense of the word¹ लीला simply, but by the sense of the sentence—'the mountain's bearing that loveliness'.

It should be noted that a Garland of Illustrations is also possible, as instanced in शोभाम् etc. verse 46. Here, the उपमेय—गुणगणनाद्यम—has got many उपभान—सागरतरण etc.

Kā. xii. a b:—Intimation of a connection between (a thing) itself and its cause by an action itself is another (Illustration).

When a connection (i. e. that of cause and effect) between a thing itself (i. e. an effect) and its cause, is intimated by means of 'an action' itself (belonging to that thing), that is another (kind of) illustration.

This kind is instanced in उच्चतं etc. verse 47. *Here, the connection (i. e. that of cause and effect) between the effect, i. e. 'the act of falling' which is expressed by the verb पतेत् and (the cause) i. e. 'the obtainment of an elevated position by a worthless man,' is intimated by the act of 'falling,' which is expressed by the verb पतति.*

'The obtainment of an elevated position by a worthless man' is the cause of his 'fall,' as the obtainment of a high situation by a stony particle is the cause of its fall. Thus, inasmuch as we get an illustration (i. e. that) of a stony particle the figure is Illustration.

1. लीलापदार्थमात्रक्षेति । कि तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्यत्यर्थस्थेत्येत्थः ।
प्रभा.

The word एव¹ in कियैवे excludes intimation of the connection by mere words; for, in the example, it is the action of falling itself that is said to intimate the relation of cause and effect. Thus, inasmuch as the connection is intimated by an action and not by mere words, this kind of निर्दर्शना is निर्दर्शना under a possible connection of things. The connection is possible inasmuch as the stony particle by its own example is capable of intimating the fact that the obtainment of an elevated post by a worthless man is the cause of his fall. Thus, this kind is distinguished from the first kind where there is Illustration under an impossible connection of things.

Appaya Dikṣita says that this kind of निर्दर्शना is possible even when the connection between any two objects, not connected with each other as cause and effect, is intimated by an action of one of them. Thus² चूडामणिपदे etc is an example of this figure; for, in this verse, उद्याचल by its own example intimates to the house-holders the fact that they should hospitably receive good men, coming to their houses as guests.

11 INDIRECT DESCRIPTION (अप्रस्तुतप्रशंसा)

Kā. xii. c d.—Description of what is not the matter in hand, leading to the implication of the matter in hand, (is termed) nothing but Indirect Description.

When the matter in hand is implied by the description of what is not the matter in hand, it is अप्रस्तुतप्रशंसा.

The adjective प्रस्तुताभ्या prevents the definition from extending to समाचारोक्ति where it is the matter in hand that

1. कियैवेत्येवकारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पतीति पातक्रियाया एव हेतु-हेतुमद्भावगमकत्वस्थोक्तेः । प्रभा.

2. अन्ये तु 'स्वहेत्वन्वयस्य' इत्युपलक्षणं स्वक्रिया किञ्चिदर्थबोधनस्य । एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयाति वोधयन्त्यह-मेघिनः ॥' इत्यादावयैवेत्याहुः । Udyota.

leads to the implication of what is not the matter in hand. Thus, the distinction between अप्रस्तुतप्रशंसा and समाप्तोऽसि is, that in the former, what is not the matter in hand implies the matter in hand, whilst, in the latter the matter in hand implies what is not the matter in hand.

The author now divides अप्रस्तुतप्रशंसा :—

Kā. xiii. a b c d :—It is five-fold: when the matters in hand are (1) an effect; (2) a cause; (3) the general; (4) the particular and (5) a similar thing, and the descriptions are of what are different from these, or of a similar thing.

'These' mean the first four things mentioned above. 'What are different from these' (mean) a cause etc., i.e. a cause, an effect, the particular, and the general.

Thus, the figure occurs when (1) an effect from a cause, or (2) a cause from an effect, or (3) the general from the particular or (4) the particular from the general, or (5) a thing similar from what resembles it is understood, each of the former being the matter in hand, and each of the latter not so.

Examples (follow) in order:—

The description of a cause when an effect is in question (1) is instanced in याता: किं etc. verse 48. *Here the cause—his wife's delight at the prospect of his death—is mentioned when the effect—what? hast thou abandoned thy journey—is asked.* Here, किं signifies a question, not a cause. Thus, a cause is not the matter in hand here; इति is useless.

This is not the figure उत्तर; for although here there is inference of a question from an answer, still, the beauty does not consist in such an inference, but in the fact that the prevention of his departure which is implied by the prospect of his death prominently brings out the deep affection which the husband entertains for his wife.

The description of an effect when a cause is in question (2) is instanced in राजन् राजसुता etc. verse 49. *Here the effect—‘the speech of the parrot released by a traveller’—is mentioned, when the cause—your enemies have fled suddenly, learning; that you are ready to march—is a question.* The cause is suggested by the effect that is described. This is no Suggestive Poetry; for, here the expressed meaning is more beautiful than the suggested one.

The description of the particular when the general is in question (3) is instanced in एतत्स्य etc. verse 50. *Here the particular—the improper attachment of a particular fool—is spoken of, when the general—that the attachments of fools are improper—is in question.*

The description of the general when the particular is in question (4) is instanced in सुहृद्दयू etc. verse 51. *Here, the general—‘the eulogy of those who destroy of their enemies’—is spoken of, when the particular—the eulogy Śalva expressed in the form.—if you will remove the grief of the wives of the Demon Naraka by killing Kṛṣṇa, you alone (in the world) will deserve praise—is in question.*

Description of a similar thing, when what resembles it, is in question (5) has three sub-varieties:—(a) when a लेप, i. c. the fact that the subject and its attributes are expressed by paronomastic words, is the cause, why one (similar) thing suggests another, resembling it; or (b) when a समासोक्ति, i. e. the fact that only the attributes of the subject are expressed by paronomastic words, (is that cause); or (c) when mere resemblance, even though there is no paronomasia (is that cause)

The words लेप and समासोक्ति in the Vṛtti mean, respectively, paronomastic words expressive of the subject as well as of attributes, and paronomastic words expressive of attributes only. They do not mean the figure लेप and the

figure स्मासोक्ति; for, in the former figure, both the senses are either in question or not in question, and in the latter, the behaviour of what is not the matter in hand is attributed to the matter in hand; whilst, in these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा, the matter in hand is suggested by what is not the matter in hand.

Examples in order:—

The first sub-variety (5a) is instanced in पुरुष्वादपि etc. verse 52. Here, in consequence of the paronomastic nature of the subject पुरुषोत्तम and of the attributes पुरुष etc., the account of a 'good man'—who is the matter in hand and who is similar to Visnu—is understood. This is not श्लेष; for, here the customary sense, i. e. विष्णु of पुरुषोत्तम overpowers its etymological sense, i. e. 'a good man'. Thus, Visnu—the matter not in hand being the customary sense of पुरुषोत्तम, is first apprehended. Then the account of a good-man—the matter in hand, and the etymological sense of पुरुषोत्तम—is obtained by implication itself.

If it be said, "the etymological sense assisted by the context is as powerful as the customary sense, and thus पुरुषोत्तम expresses, not implies a 'good man.' " Thus, inasmuch as there is no implication, this is but श्लेष, not अप्रस्तुतप्रशंसा" We reply:—No, for although here both the senses may be looked upon as it expressed, still, the customary sense even though it is अप्रस्तुत is first apprehended; the etymological sense being dependent upon the context, is apprehended afterwards. Thus there is अप्रस्तुतप्रशंसा, not श्लेष here.

Really speaking,¹ the poet here principally intends to impart knowledge of the matter in hand by describing what is not the matter in hand. श्लेष is subordinate inasmuch as

1. वस्तुतस्त्वन्नापकृतदृष्टान्तेन प्रकृतावबोधनं सुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः ।
श्लेषस्तुतदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् 1 Pr.

it simply helps the fulfilment of this intention. This being the case, the figure should be termed after what is principal i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा, and not after what is subordinate, i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा.

The second sub-variety (5b) is instanced in शनि etc. verse 53. Here, the subject 'moon' is not paronomastic only the attributes are so. In virtue of these, paronomastic attributes, the account of a rich and a poor man is implied.

The third sub-variety (5c) is instanced in आदाय वारि etc.² verse 54. Here a 'bad lord squandering his ill-gotten wealth' is in question, 'the ocean salting the water gathered from the rivers and thus resembling that lord' is, however, described.

विष्णु and सत्यरूप are here said to resemble each other, because they possess a common property consisting in the fact that both the things are expressed by one and the same word पुरुषोत्तमः,

Thus, here a 'bad lord' is implied in virtue of simple resemblance between him and the 'ocean,' although there is no paronomasia.

✓This sub-variety is again instanced by Pradipa in कौटिल्य etc. page 38. Here, a warning to a poet in the company of a bad king is conveyed through the description of a woman associated with a bad husband.

This third sub-variety, sometimes, occurs, only when the suggested sense—which is the manner in hand—is not superimposed upon the expressed sense:—as instanced in अध्येरम्भः etc. verse 55. Here, the fact—that the prosperity of a bad and fierce master is better than his adversity, for,

2. This verse is ascribed to इन्दुराज by क्षेमन्द्र in his औचित्यविचारचर्चा (काव्यमाला, गुरुद्वंश् 1, p. 139). According to शार्ङ्गधरपद्धति it belongs to श्रीशुक or रीशुक See Subhasitvali, Notes 891.

in the latter state he becomes more fierce,—is the matter in hand. This fact is here suggested by the description of the ‘ocean’ through mere resemblance. Here, all the adjectives mentioned in the verse are applicable to the ocean as well as to a bad master. Thus, the superimposition of a ‘bad lord’—the suggested sense—upon the ‘ocean’ the expressed sense—is not necessary; for, the verse is intelligible even without it.

Here, the suggested sense is subordinate, and therefore this is no Suggestive Poetry. The ‘ocean’ is not the matter in hand and therefore its description is quite irrelevant here. This description, in order to make itself relevant, forcibly brings in the suggested sense. Thus, the suggested sense, inasmuch as it helps the expressed sense, is subordinate to it. Thus the verse is not an example of Suggestive Poetry.

Sometimes (this sub-variety occurs), only when the suggested sense is superimposed (upon the expressed sense): as instances in कस्त्वं भोः etc. verse 56. Here, the dialogue of a traveller and the inanimate शाखोटक tree is impossible unless we superimpose upon the शाखोटक—the expressed sense—the character intended, i. e. that of a low caste man disappointed at the rejection of his hospitality by a good man—which is the suggested sense.

This is not Metaphor, for there the superimposition is upon the matter in hand; here it is upon what is not the matter in hand. Nor is this अतिशयोक्ति consisting in the उपमान (i. e. a good and a bad man) being expressed by the same words as the उपमेय (i. e. शाखोटक and वट); for, in अतिशयोक्ति, the objects superimposed (i. e. शाखोटक and वट) being prominent, an address to them would be impossible.

Sometimes (this sub-variety occurs), when the subjected sense is partially superimposed on the expressed sense, as instanced in सोऽपूर्वे etc. verse 57. Here, रसनाविपर्यास (reversion of the tongue), शृण्यकरत्व (hollowness of the trunk) and मद् (rat) are (really) no causes why the bee—the expressed sense—should not serve (the elephant), although they ought to be stated by the poet as such.

But when we superimpose the characters of a ‘repulsive master’ and a ‘devoted servant’, upon the ‘elephant’ and the ‘bee’, then रसनाविपर्यास (inconsistency of speech), शृण्यकरत्व (poverty) and मद् (arrogance) become fit causes why the bee (by which a ‘devoted servant’ is to be understood) should not serve the elephant (by which a ‘repulsive master’ is to be understood). Thus, superimposition is necessary in order to render these adjectives intelligible.

The incessant movements of the elephant’s ears’ are, however, a (fit) cause why the bee should not serve the elephant. Hence, superimposition is not necessary in this case; for, the attribute कर्णचापल is intelligible without it. मद् (rat) on the contrary, is a cause why the bee should (and not why it should not) serve (the elephant). But when we have recourse to the superimposition mentioned above, मद् (arrogance) becomes a fit cause why the bee (i. e. the devoted servant) should not serve the elephant (i. e. the repulsive master). Hence, superimposition is necessary in this case. Thus, there is here superimposition in some parts and absence of superimposition in the other parts of the verse.

Thus, the account of the ‘master’ and the ‘servant’ is suggested by the description of the ‘elephant’ and the ‘bee’ in virtue of the presence of paronomastic words (in the verse) which alone constitute the common property between the expressed sense and the suggested sense.

12. HYPERBOL (अतिशयोक्ति)

KĀRIKĀ XIV and XV

Kā. xiv and xv, abc:—(1) When a subject under discourse is ascertained as (identical with another) being swallowed up (or altogether taken in) by it; (2) when a subject under discourse is ascertained as something other (than ordinary); (3) when there is a supposition under a condition introduced by 'if', and (4) when the sequence of cause and effect is inverted, that should be understood as (the figure) Hyperbole.

That is one (kind of Hyperbole), when the उपमेय is ascertained as (identical with) the उपमान, (being) swallowed up (or completely taken in by it), i. e. not being¹ expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Thus, this kind is based upon गौणी साध्यवसाना लक्षणा.

Instanced in कमलमनम् etc. verse 58. Here, the face etc. (of the heroine), obtained from the context, are ascertained as identical with a lotus etc. By this ascertainment, the pre-eminent excellence of the face is brought out.

This kind is again instanced by Pradipa in कलशे etc. in page 42. Here, the breasts etc. of a woman are apprehended as identical with a jar etc.

When a thing (belonging² to one kind) is ascertained as (belonging to a) different (kind that is superior), that is the second (kind of Hyperbole). Instanced in अन्यत् सौकृमार्ये etc. verse 59. Here, the beauty of a woman is ascertained as belonging to a superior kind of beauty. Thus, a distinction is here apprehended when there is really an identity;

1. उपमेयस्येति । उपमानेन निर्गीर्थं पृथगनिर्दिश्य अध्यवसानं स्वस्पेण निश्चयः । Pr.

2. भेदकातिशयोक्तिः सा तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । Ku. तस्यैव तज्जातीयस्यैव। अन्यत्ववर्णनं तज्जातीभिन्नत्वेन वर्णनम् । Chan.

and is thus distinguished from the first kind where an identity is apprehended when there is really a distinction.

A supposition, of course, of an impossible thing, under a condition introduced by the word यदि or चेत् is the third (kind of Hyperbole). The thing here is impossible, of course, because it is said here to be supposed. Instanced in राक्षस्यां etc. verse 60. Here, According to चक्रवर्ति^१, the likeness of the 'face' of the 'moon' is not real but supposed. This supposition brings out prominently the excessive beauty of the 'face.' According to उद्योगत्, however, in the first half, the connection between the 'full moon' and 'spotlessness,' which does not really exist, is supposed to exist. In the latter half, the word पराभव shows that the relation of resemblance which really exists between मुख and चंद्र^२ is supposed not to exist. Thus this kind has two varieties:—(Supposition of) a connection when there is no connection, and supposition of no connection when there is a connection.

The fourth (kind) is when the effect is mentioned before the cause), in order to bring out the speedy action of the cause. Inversion of the sequence of cause and effect is two-fold:—The effect may be supposed (1) to precede the cause or (2) to co-exist with it. The first sub-variety (1) is instanced in हृष्ण etc. verse 61. Here, the effect, i. e. the taking hold of Mālatī's heart by Cupid, is mentioned before the cause, i. e. the entrance of the king into her heart.

The second sub-variety (2) may be instanced in such a verse as सममेव समाक्रान्तं etc. Raghu IV 4. Here, both the causes, i. e. 'seating himself on his father's throne,' and the effect i. e. 'conquest of the kingdoms of other kings', are described as occurring simultaneously.

1. अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः । Pr.

2. अत्र चन्द्रेण सह सुखस्य साम्यं तर्कितमेव न तु वस्तुतः, तेन सुख-स्यातिशयः प्रतीयते इति ग्रथर्थातिशयोक्तिरियमिति । Chakra.

13 THE PARALLEL (प्रतिवस्तूपमा)

KĀRIKĀS XV & XVI

Kā. xv, d & xxvi, ab:—When one common property stands twice in two sentences that is (termed) the Parallel.

When a common property is expressed by (two) different words, [for, Repetition of a word has been (already i. e. in the seventh Ullāsa) declared to be a fault], in the sentence expressive of the उपमेय and in the sentence expressive of the उपमान, that is प्रतिवस्तूपमा ; (so called) because, it (literally) is 'that where the उपमान is a thing in the form of the sense of a sentence' or, more correctly, 'that where the common property is (differently expressed) in every different sentence.'

'Two' means not 'two' only but 'many.' and 'twice' means 'many times.' The word एकस्य in the Kārikā excludes निरर्थना and इत्यन्तर where the common properties standing as the type (विस्त्र) and the prototype (प्रतिविस्त्र) are necessarily two.

The resemblance intended here is implied; thus the figure differs from वाक्यार्थोपमा instance in 'दिवि भाति यथा etc. where the resemblance is expressed (by the word इव).'

This figure is of two kinds:—Single and Serial. Of these, Single प्रतिवस्तूपमा is instance in देवीभावै गमिति etc., Verse 62.

According to some, this is an example, because the properties 'being treated like an ordinary woman' and 'fitness of being enjoyed' are identical. According to others,² this is an example, because one and the same property, i. e. 'unfitness' is expressed by different expressions कथं भजति and न खलु. The former view is not right, because the

1. 'दिवि भाति यथा भाजुस्तथा त्वं भाजसे भुवि' । प्रभा.

2. अथवा अनौचित्यस्य एकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तर-माह-कथमिति । Pr.

common property expressed by परिवारपदत्व and परिभोगयोग्यत्व is not the common property that is stated in the two sentences. Here, the figure is based upon similarity. It may also be based upon dissimilarity between the two sentences; as instanced in वंशभवो etc and चकोर्य¹ etc.

Serial प्रतिवर्स्तूपमा should (also) be understood (as possible); as instanced in यदि दहति etc. verse 63. Here, the common property 'absence of wonderfulness' is expressed by four different expressions किमद्गुतं, किं ततः etc. in four different sentences. The last sentence here expresses the उपमेय, 'the fortitude of good men' being the subject under discourse. The same (i. e. माला) should be understood (as possible) elsewhere, i. e. in other figures also, as in व्यतिरेक² instanced in हस्तन् etc. ~

14. EXEMPLIFICATION (द्रुष्टान्त)

Kā xvi. c d:—Exemplification again is the reflective representation of all these.

'Of these' (means) 'of a common property,' ('the thing compared,' and 'the thing compared to'). This is not उपमा; for, such words as यथा, इति etc. are here absent. Nor is this अर्थात्तरन्यास; for, here the relation of the general and the particular does not exist.

The term द्रुष्टान्त etymologically (means) 'that in which the ascertainment of the matter in hand is observed,' i.e. made with authority. In other words, it is that in which the authoritativeness of the matter in hand is ascertained by means of induction from the example given in the verse.

1. चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतकर्मणि S. D.

2. यथा हस्तन् विषमदृष्टिरित्यादै व्यतिरेके व्यतिरेकमाला । San.

कृष्णत् is two fold—being founded upon Similarity or Contrast.

The first kind is instanced in त्वयि दुष्ट etc. verse 64. Here, the common properties निर्वाण and विकसन, although different, correspond to each other in virtue of resemblance between the two sentences.

Thus, this figure is not प्रतिवस्तुपमा where the common properties are identical.

Nor is this निदर्शना also: (1) for, there the common properties are not stated. (2) Again, there the sentences are dependent upon each other for their meanings; here they are independent. (3) Again, there resemblance is supposed in virtue of impossibility of connection between the two sentences, whilst, here it is supposed in virtue of the correspondence of properties mentioned in the two sentences.

This is कृष्णत् under Similarity.

कृष्णत् under Contrast, however, is instanced in तवाह्वे etc. verse 65. Here, by reversing this contrast between the two sentences, we get resemblance between them thus:—‘warriors fled from the battle-field, when you simply wished to take hold of your sword, as particles of dust fly about when there is a whirlwind.’

15 ILLUMINATOR (दीपक).

KĀRIKĀ XVII

Kā. xvii :—(I) When the matter in hand and that which is not the matter in hand have got an attribute mentioned only once, or, (II) when a case-noun (occurs only once) in connection with more than one verb, it is (termed) the Illuminator.

When the property such as an ‘action’ ctc., of the matter in hand and of what is not the matter in hand, i. e. (of course) of (the things becoming) the उपसेय and the उपमान, is employed only

once, that is one kind of शीपक; (so called) because it (literally) is 'that which residing in one (sentence) connects itself with all the other sentences (of the verse),' just as a lamp standing in the house illumines the street also. The force of the word अर्थात्¹ in the Vṛtti is that the property which resides in both the matter in hand and what is not the matter in hand, itself, becomes the common property between them. Thus, in virtue of that common property, they necessarily become the उपमेय and the उपमान.✓

Here, the comparison is suggested, such words as इव etc. expressing comparison being absent. Thus this is not उपमा. The suggested comparison is again here subordinate to the expressed sense of the verse. Thus this is not Suggestive Poetry. This is again neither प्रतिवस्तुपमा nor दृष्टान्त; for, the common property, although one, is mentioned here only once, and besides, the sentences are not here two.

The first variety is instanced in कृपणानां etc. verse 66. Here, the common property 'cannot be touched' is an 'action' and is mentioned only once. 'The breasts of noble women' are the उपमेयs and 'the wealth of misers etc. are the उपमानs.

In दयामला प्रावृष्ण्यां etc., the common property 'darkness' is a quality.

When a case-noun occurs (only) once in connection with a plurality of verbs that is (the second kind of) शीपक; as instanced in स्विद्यति etc. verse 67. Here, वधुः—a noun in the nominative case and शयने—a noun in the locative case are mentioned only once in connection with many verbs स्विद्यति, कृणति etc.

No resemblance is apprehended in this kind which is thus distinct from the first where there is an apprehension of resemblance.

1. यस्य धर्मस्य प्राकराणिकाप्राकरणिकोभयवृत्तित्वम्, तस्मैव साधारणधर्मसाक्षित्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् । Viv.

This very fact distinguishes this kind from तुल्यघेगिता where also there is an apprehension of resemblance.

Again, the condition required for the first kind, namely that in it, certain things must be प्रकृत and certain others अप्रकृत is here absent. All the actions here may be (1) प्रकृत or (2) अप्रकृत or (3) some प्रकृत and others अप्रकृत. Thus, this kind has three varieties. The first is instanced in स्विद्यति etc. Here, all the actions are प्रकृत. The second may be instanced in दूरीकरोति¹ etc. Here, all the actions are अप्रकृत. And the third may be instanced in वसु दातुं² etc., अत्रवृत्तिहीनस्य कस्यचिद्दीनस्य वचन वसुशानस्तवाणलक्षणयोः किम्ययोः प्रकृतयोः, अरिर्मद्दनस्य चाप्रकृतस्य साधारणकर्तुकारकम् ।

KĀRIKĀ XVIII

Kā. xviii. a b :—When each preceding object successively helps the succeeding one, it is (termed) the Serial Illuminator.

The Vṛtti here is simple.

This variety is instanced in संधामाङ्गण etc. verse 68. Here, the ‘bow’ obliges the ‘arrows’ by enabling them to ‘reach the heads of the enemy’; the ‘arrows’ also oblige the enemy’s ‘heads’ by assisting them to reach the ‘ground’ etc.

One and the same action of आसाद्दन being everywhere connected, it is called the Illuminator.

This example is criticised by Jagannātha who considers it to be a variety of एकावली, because in this verse the two important factors which go to make up the दीपकालंकार, viz., साहश्य and प्रकृताप्रकृतात्मकत्व are absent.

1. दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति, चेताश्चिरन्तनमर्थं चुल्कीकरोति ।

भूतेषु किं च करणां बहुलीकरोति, संगः स्तां किमु न मंगलमातनोति । R.G.

2. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिर्मद्दनम् ।

त्रातुं च माहशान् राजन्तीव निपुणो भवान् ॥ R. G.

माणोपमा etc. are not separately defined, because they possess no other peculiarity than this, that one and the same उपमेय is connected with many उपमानs.

मालादीपक is, however, separately defined, because of the additional peculiarity found in this figure, i. e. that there many things, helping each other, and the virtue of this mutual connection, forming a series, are described as connected with one attribute only.

16. EQUAL PAIRING (तुल्ययोगिता)

Kā. xviii. c d :—When the (common) property of either only the matters in hand, or only what are not the matters in hand, is (mentioned) only once, it is (termed) Equal Pairing.

The Vṛtti here is simple.

The common property is either an ‘action’ or a ‘quality’. In शीपक, the common property of both the matter in hand and what is not the matter in hand is expressed only once; here, of either the one or the other, not of both. Similarity is here implied as in व्यतिरेक. It is, however, distinguished from व्यतिरेक by the fact that there strikingness lies in the superiority of the उपमेय over the उपमान, and not in the apprehension of resemblance as here. The word मकृत् shows that the figure does not occur in the verses मुखं¹ विकसित etc. and in दधि मधुरे² etc.; for, in the first of these, different properties are expressed as connected with different objects, and in the second, one property is expressed many times.

1. मुखं विकसितस्मितं वशितवक्तिम भेद्यते,

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्धुरं,

बतेन्दुवदनातनौ तस्णिमोद्दमेमोदते ॥ K. P. 11.

2. दधि मधुरं मधुरं द्राक्षा गधुरा सुधाऽपि मधुरैव ।

तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलभम् ॥ प्रभा.

The first variety is instanced in पाण्डु ज्ञाप्ते etc. verse 69. Here the property 'announcement', is mentioned as the property of the 'face etc. (of a woman under separation)' which are here the matters in hand, and not as that of the 'disease' which is the matter not in hand here.

The second variety is instanced in कुमुदकमल etc. verse 70. Here, in the first half, the property 'contempt' suggested by the word का is mentioned as that of the 'lotus etc.' only, which are not the matters in hand, they being the things to which the eyes of the women are compared. In the same way in the second half, only one property 'conquest' is mentioned as connected with 'nectar etc.' only, which are not the matters in hand, the face being compared to them. कुमुद, कमल etc., and असृत, चन्द्र, etc. are apprehended as similar to each other, through the properties of 'being contemned' and 'being conquered' respectively.

This is not an Implied Comparison; for, strikingness here does not lie in the apprehension of resemblance only, but in the connection of many things with one property also.

Jagannāth observes that शीपक does not deserve to be a figure distinct from तुल्ययोगिता. For, the strikingness due to the connection of one attribute with many things is the same in both. It is true that a distinction exists between the two figures, i. e. that in शीपक the things are both प्रकृत and अप्रकृत whilst in तुल्ययोगिता they are either प्रकृत or अप्रकृत. Still, this distinction, being a minor one, is not sufficient to make शीपक and तुल्ययोगिता two distinct figures. For, if such a distinction be allowed to be sufficient for justifying the distinction of one figure from another, the two divisions of तुल्ययोगिता would also have to be made two distinct figures; for, in these divisions also there is a distinction, i. e. that in one, the things are purely अप्रकृत. We should, therefore, admit one figure only, i. e. तुल्ययोगिता, defining it as

'connection of one attribute with many things' and dividing it into the three kinds, viz (1) when the things are प्रकृत, (2) when they are अप्रकृत and (3) when they are both प्रकृत and अप्रकृत.

Again, a separate definition of कारकदीपक is unnecessary. For, the definition given in the first line of the Kārikā applies to both the divisions of दीपक. A कारक may also be looked upon as a धर्म. Thus, सकृदवृत्तिर्धर्मस्य, which is the definition of the first दीपक, is applicable to कारकदीपक also.

Again, the verse स्विद्यति कूणति etc. is not a good example of कारकदीपक. For, the essence of दीपक and तुल्ययोगिता is a suggested resemblance. Here, the various actions स्वेदन, कूणन etc.. although connected with one कारक, are not yet intended to possess resemblance. Even though it be persisted that there is a resemblance among the various actions mentioned in the verse, still, inasmuch as well these actions are purely प्रकृत, the verse deserves to be an example of कारकतुल्ययोगिता, where all the things are allowed to be either प्रकृत or अप्रकृत. It is true that Mammata does not admit कारकतुल्ययोगिता as a division of तुल्ययोगिता. But, there is no reason why the principle on which दीपक is distinguished from तुल्ययोगिता should not be accepted in admitting कारकतुल्ययोगिता, as distinct from कारकदीपक. But, inasmuch as we have now made दीपक and तुल्ययोगिता, one कारकदीपक should be made a sub-division of तुल्ययोगिता. Thus, तुल्ययोगिता should be divided into two kinds :—(1) where the धर्म is a कारक and (2) where the धर्म is other than a कारक. Each of these two kinds should again be sub-divided into the above mentioned three kinds, i.e (a) where the things are प्रकृत (b) where they are अप्रकृत (c) where they are both प्रकृत and अप्रकृत.

If it be held that no resemblance is required for division (1), then Mammata's example स्विद्यति कूणति etc. would do. If it, however, be held that resemblance is necessary

for it, then the verse वसु शातुं¹ etc. looked upon as containing the eulogy of a king should be regarded as an example of it.

17. EXCELLENCE (व्यतिरेक)

KĀRIKĀ XIX

Kā. xix ab:—The superiority over the thing compared to, of what is different from it, alone² is Excellence.

'Of what is different from it,' (means) 'of the thing compared.' The term व्यतिरेक etymologically (means) 'superiority due to the possession of superior attributes prominently brought out.'

The word उपमानात् shows that कुमुदादतिरिच्यते is no example of this figure ; for, कुमुद is not known to be an object to which the face is compared, but is an object to which the eyes are compared. Thus, कुमुद is not an उपमान here. The word विशेषण³ shows that सुखमिव चन्द्रः also, is no example , for although there the excellence of the उपमेय consisting in the fact that it is made the उपमान is suggested, still, there is no word there which brings out that excellence prominently. Such a word is however, present in व्यतिरेक As for what is said by some one (i. e. Rudraṭa, VII-89-90; Ruyyaka, p. 78 T s s edn.) :—“व्यतिरेक should be defined as the ‘superiority of the उपमान over the उपमेय or of the उपमेय over the उपमान’ How otherwise, can व्यतिरेक be instanced in क्षीण etc.; where is described the superiority of the उपमान—‘the moon’ consisting in the fact that she waxes again even though she has

1. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च सकलां पूर्वामतीव निपुणो भवान् ॥ अत्र राज्ञः स्तावकवाक्ये प्रकृताना कियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन धर्मज्ञैपम्यम् । R. G.

2. स एवेति । न तु उपमेयादुपमानभ्ये व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । प्रभा ।
3. क्षिशेषेणेति । तेन सुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्वेधकशब्दाभावानातिव्याप्तिः । प्रभा.

waned, over the उपमेय—‘youth’—which when once gone does not come back again?” *it is not right for*, the things that are contrasted here are not the ‘moon’ and ‘youth,’ but their ‘declines.’ The ‘decline’ of the moon is inferior inasmuch as it is again superseded by ‘increase.’ The ‘decline’ of youth is however, superior inasmuch as it is not again superseded by ‘growth.’ Thus, *here the superiority of the instability of ‘youth’ (over that of the ‘moon’) is what is intended* (by the poet). Hence, Rudraṭa’s statement that व्यतिरेक occurs (even) when the उपमान is superior to the उपमेय is meaningless.

Ruyyak and, Kuvalayānanda however, say that the verse रक्तस्त्वं etc. is an example of that kind of Excellence where the उपमेय falls short of the उपमान. But they are not right. For, the Excellence intended in the verse is that of the king whose grief indicates that he has ‘sentienty’ and ‘feeling’—attributes not possessed by the Aśoka tree. ‘Excellence’ here means possession of an attribute favourable to the sense of the sentence that is the matter in hand.’ The ‘state of separation from his beloved’ is the matter in hand.’ To this the ‘sentienty which renders ‘grief under separation’ possible is favourable. Thus, Excellence must be recognized as a distinct figure: the strikingness is positive, not merely negative as held by the author of the Dhvani who says that what is striking here is the absence of the figure Comparison. See रसरंगाधार, pp 353–355 where this point is examined in detail.

So also in the verse हनुमदावैर्यशसा etc., dejection of Nala through self-disagreement is the matter in hand, which is contributed to, by ‘the inferiority of the office of a messenger.’

He now states all the divisions of the figure:—

Kā. xix. ab & xx cd:—In the mention of the (two) grounds in the three cases of the non-mention (of these);

when (the idea of) resemblance is conveyed by a word or by (its) sense or when it is suggested; so many when the word is paronomastic. Thus, three times eight.

The grounds of Excellence are (two)—The ground of superiority residing in the उपमेय and the ground of inferiority residing in the उपमान. When both of these are mentioned, there is one variety and when any one of these (i. e. either the first or the second) or even both are not mentioned, there are three varieties of Non-mention. These four varieties (occur when the relation of the thing compared and the thing compared to is (directly) conveyed by such words as इति etc., in virtue of the power possessed by these words. Only four varieties mentioned above (occur when that relation is conveyed) in an indirect mode, i. e. by such words as तुल्य etc. in virtue of the power possessed by the senses of these words; and so many (i.e. four) only, (occur) when resemblance is suggested. Thus, we get twelve (varieties) (All) these varieties (occur) in (the presence of) a paronomasia also, as in the absence of a paronomasia. Thus, we get twenty-four varieties.

Examples in order :—

The first variety is instanced in असिमात् etc. verse 72. Here, both the grounds, of व्यतिरेक, i. e. 'great fortitude' belonging to the king—the उपमेय—and 'worthlessness' belonging to an ordinary man—the उपमान—are mentioned. The 'absence of pride in the king' constitutes the point of his superiority over an ordinary man.

In this very example again, by leaving out the words तुच्छ and महाधृति, either successively or simultaneously, and by reading the second line as नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः, अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽहय महीपतेः, and नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपतेः, respectively, the next three varieties (are obtained). The same, i. e. three varieties should

be understood in the other (varieties also of this figure.) Here the word इव being present, resemblance is expressed.

The fifth variety is instanced in असिमात् etc. verse 73. Here owing to (the employment of the affix) बत् in the sense of तुल्य resemblance is implied. The grounds of superiority and inferiority are both mentioned. The next three varieties can be obtained in this example also, as in the former, by reading the second line as नूनै नैवान्यजनवत् सगर्वोऽय महायतिः, नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽय महीपति:, and नूनै नैवान्यजनवत् सगर्वोऽय महीपति:, respectively.

The ninth variety is instanced in इयं सुनयना etc. verse 74. Here, in the absence of the words इव etc. and तुल्य etc., resemblance is but suggested by the expression 'triumph over the stained moon.' The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'Spottlessness' and 'Spottedness' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु कलंकिनम्, आननेनाकलंकन जयत्यमृतदीधितिम्, आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिम्, respectively.

If it be said that the eight divisions of आक्षिप्रव्यतिरेक (both paronomastic and un-paronomastic) are possible in a व्यंगोपमा also; for the words जयति, इसति, विडम्बयति, निळदति, etc. which suggest व्यतिरेक also suggest Comparison; we reply:— No, for, although these words suggest Comparison, yet inasmuch as they are quite necessary to bring out superiority, the examples in which these words occur should be withdrawn from the province of व्यंगोपमा, and should be considered as those of व्यतिरेक only.

In all these 12 varieties Paronomasia is absent.

The 13th variety occurring in a Paronomasia is instanced in जितेन्द्रियतया etc. verse 75. Here, resemblance is expressed (owing to the employment of) the affix बत् in the sense of इव. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'extreme

closeness of connection' and 'fragility' are both mentioned, and the word गुण meaning a 'quality' and a 'fibre' is paronomastic.

The other three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as सत्कर्मनिरतस्यात्य नावजवद्गुणगुणाः, अतिगाढगुणस्यात्य न तामरसवद्गुणाः, रात्कर्मनिरतस्यात्य न तामरसवद्गुणाः, respectively.

The 17th variety is instanced in अखण्डमण्डल etc. verse 76. Here, resemblance is implied owing to the employment of वत् in the sense of तृत्य. The word कला, is paronomastic meaning either an 'art' or 'phase'. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'disappearance of कला (phases) and 'non-disappearance of कला (arts)' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the verse as

बहुलारिगतोऽप्येप श्रीमानुद्धतविकमः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥
अखण्डमण्डलःश्रीमान् पश्येष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥
and बहुलारिगतोऽप्येप श्रीमानुद्धतविकमः ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥

respectively. In the first the word कला is paronomastic, in the second, अखण्डमण्डल, and in the third, बहुल (meaning either कृष्णपक्ष or विषुप).

Pradipa, however, says that the third variety (where the grounds of superiority and inferiority are omitted simultaneously) is impossible here, because कलावैकल्य and कलावैकल्यभाव being the grounds of superiority and inferiority here if these are not mentioned, Paronomasia will be without a resting [place; whilst, the varieties based on a paronomasia occur only when a word (such as कलावैकल्य) expressive of a property which becomes the ground of superiority or inferiority (such as गुण in जितेन्द्रियतया etc.,), or a word expressive of a thing

possessed of such a property is paronomastic. Thus, according to him, व्यतिरेक has only 23 varieties.

Serial व्यतिरेक is also possible like Serial प्रतिवस्तुपमा. Its varieties also should be understood similarly (i. e. in the above mentioned manner). One only we may exemplify in हस्तन् etc. verse 77, in order to show the way in which others may occur.

Here, वत् is (used) in the sense of तुल्य. Thus, resemblance is आधि. The words विषम etc. are paronomastic. हर, हरि, रवि etc. are the उपमानः. Here, विषमद्वयित्वं the ground of inferiority is mentioned, समद्वयित्वं the ground of superiority is not mentioned.

The 21st variety is instanced in नित्योदित् etc., verse 78. Here, in the absence of such words as इव etc. and तुल्य etc., resemblance is *luk* implied. The word भास्वत् is paronomastic; so also प्रताप. The grounds of superiority, and inferiority i.e. 'नित्योदितत्वं' and 'रात्रं गतप्रभत्वं' respectively, are both mentioned in the first half of the verse.

The next three varieties can be obtained in this example also by reading the first line as समरासकमनसा वियामार्थीजितप्रभः, नित्योदितप्रतापेन पंकजावलिनन्दनः, and समरासकमनसा पंकजावलिनन्दनः, respectively. Upon this Udyota,¹ however, remarks that in the paronomastic divisions of व्यतिरेक, the word expressing the contrasting property itself should be paronomastic and not any word in the verse, as Mammaṭa appears to think. Thus, in thus way the three varieties in which both the grounds are simultaneously omitted are impossible. The three varieties are:—Expressed, Implied, and suggested. Thus, according to him, व्यतिरेक has 21 varieties only. Prabhā² wrongly says

1. अत्रेदं चिन्तयम् । उपात्तैवधर्म्याशो श्लेषणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषणैति कृतभेददत्रयं चिन्तयमव ।

2. अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रीतत्वे आर्थत्वे ज्ञाक्षितत्वे सति कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्याशुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरिल्याशयः । प्रभा.

that this very opinion is expressed by Pradīpa in अश्रुपादानवर्णं चिन्त्यम्.

This variety is also possible where, even in the absence of such words as निर्जित्, जयति etc., the resemblance is suggested by paronomastic adjectives; as in रवचारसता etc verse 79. Here, even though such words as इव etc. and तुल्य etc (and जयति etc. also) are absent, still resemblance is apprehended as suggested in virtue of Paronomastic adjectives such as द्वयोऽयं etc.

Thus other varieties also similar to these are possible, when two separate words capable of being substituted by one paronomastic word are employed, one as an adjective¹ to the उपमेय, and the other as an adjective to the उपमान. They, too, should be understood in this very manner. Thus, for instance in अमृतमसृतं etc., 'extreme sweetness' is connected separately with the उपमेय, i. e. 'the lips,' and the उपमानs, i. e. 'nectar, etc.' by two separate words स्वादु and अमृतं etc.; so also in या॑ शौश्रीरी श्री॒; the word तपस् capable of yielding the two senses of माधमास and कृच्छ्रद्विषि is substituted by two words तपस् (meaning माधमास) and तपस् (meaning कृच्छ्रद्विषि). In all these examples, the form of excellence—'this is superior to that'—is implied. It is however expressed in इ॑सोः पदाचार्यिकं मे प्रियाया वदनं मतम्। विलासै॒ हृष्टगच्छैश्च, etc.

1. पृथगुपादानेपीडति ।

उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीख्यर्थः यथा—

‘अमृतमसृतं कः संदेहो मधून्यपि नाभ्यथा,

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो,

वदतु यदिह्वान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनछदात् ॥—

अत्र उपमानभूतेषु अमृतादिषु उपमेये चाधरे

अतिमधुरत्वं पृथगुपात्तम् । प्रभा.

2. या॑ शौश्रीरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विधुता ।

तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विद्यतीमधः ॥ San.

18. PARALEPSIS (आधप).

Kā. xx. c d, & xxi. a b —The denial of what is (really) intended to be said, with a view to intimate something in particular, is considered Paralepsis; (and is) two-fold: as pertaining to (1) what is about to be said and to (2) what has been said.

*The denial, i. e. the pretended denial of what is intended to be said, i. e. of what, being the matter in hand, cannot be left unsaid, for the purpose of intimating something in particular, which is (in the case of what is about to be said (*impossibility of speaking (further)*), or (in the case of what has been said) '*well-knownness*,' is (termed) Paralepsis; (and it is) of two kinds:—(1) pertaining to what is about to be said and (2) pertaining to what has been said.* The denial being merely verbal implies that the thing which is pretended to be denied is really intended to be affirmed.

Some say that the figure occurs even when something intended to be done is foregone; as instanced in तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते. Here, the foregoing of the act of description displays the indescribability of the object under description.

Examples in order:—

The first variety is instanced in एषि etc. verse 80. Here, the fact of 'the excessive misery of the heroine brought on by separation,'—which is really intended to be conveyed by the speaker who is the friend of the heroine—is suppressed by her, in order to suggest that she is unable to describe it in detail. The fact of 'excessive misery' which is suppressed, is not told but is to be told, and therefore, the figure is वक्ष्यमाणविषय.

The second variety is instanced in ज्योतसा etc. verse 81. Here, the fact that 'moonlight and other such cool substances torment the heroine under separation'—which is really intended to be conveyed—is denied in order to sug-

gest that the fact is well known. The fact of 'torment' being already told, the figure is उक्तविषय.

19. PECCULAR CAUSATION (विभावना).

Kā. xvi, c d.—The manifestation of an effect, even though a cause is denied, is termed Peculiar Causation.

According to the grammarians, an action alone is a cause. Hence the word क्रिया in the Kārikā is used in its etymological sense of 'that by which anything is effected,' i. e. a 'cause.' Thus, विभावना (occurs) when, even in the absence of an action which is a cause there is the manifestation of its effect. But such a thing as आत्मा etc also may be a cause. Therefore, really speaking, विभावना should be defined as that where, although a cause (that is well-known) is absent, the effect is said to be present. The production of an effect without a cause is not inconsistent, for the denial of a well-known cause supposes that the effect is produced in virtue of its peculiar nature or by some other cause (which is hidden).

In न कठोरम्² etc., there is विभावना inasmuch as the effect, i. e. 'conquest,' has been represented as produced in the absence of its cause i. e. 'sharp weapons.' अतिशयोक्ति is subordinate there, not principal. This figure is not विरोध, although there is apparent contradiction in the production of an effect without a cause, and its removal by the supposition of the presence of another obscure cause. For, in विरोध, two equally powerful things are apprehended as opposing each other; whilst here, only the effect is apprehended as opposed

1. आत्मदेवपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति । प्रभा.

2. This verse—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदसुना भ्रुवनत्रयम् ॥

is an example of गुणवैकल्यवती विशेषोक्ति according to दण्डिन् (काव्यादर्श II, 324.) and भौज (सरस्वतीकण्ठाभरण, p. 431. निर्णय, edn.)

by the absence of the cause, but the absence of the cause is not apprehended as opposed by the effect. For, here the effect¹ is fancied and the absence of the cause is real. Now what is fancied is opposed by the real, but the real cannot be opposed by what is fancied.

The figure is instanced in कुसुमित etc. verse 82. Here, in the absence of the causes, 'beating by the creepers etc.,' the effects, 'pain etc.' are produced owing to the state of separation of the Heroine. Here, although the pain produced from the obscure cause, i. e. 'separation,' is different from that produced from the 'beating by the creepers,' yet it is identified with it. This identification is at the bottom of this figure.² It is of the nature of an अतिशयोक्ति in the present verse; in the verse निरुपादान संभारमधित्वेन तन्यते । जगचित्रं नमस्तस्मै कलाचार्याय शूलिने ॥ it is of the nature of a रूपक.

In अप्यलाक्षारमा सिर्कं रक्तं तजरणद्वयम् the apparent contradiction involved in 'red feet without lac' is due to the redness of the feet being natural. By 'the absence of the cause' is to be understood the presence of a counteracting agent also. Thus, the figure occurs in सातपत्रं दहत्याशु प्रताप-दहनस्तव also, inasmuch as the effect 'burning' is there produced even in the presence of an 'umbrella' the counteracting agency.

The term विभावना etymologically means 'that which supposes another cause (of course, obscure).' Thus, those men are wrong who say that the production of a cause from an effect is also विभावना.

The figure is of two kinds:—(1) where the obscure cause is not mentioned and (2) where it is mentioned. "The first kind is instanced in कुसुमित etc.

The second kind may be instanced in यदवधि³ etc. Here, 'youth' the obscure cause of 'tormenting' is mentioned.

1. कार्यशः कारणाभावरूपावरोधिनो बाधतयैव स्थितः, न बाधकतया । कार्यशस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्तुभावसिद्धत्वात् ॥ R. G.

2. यदवधि विलासभवनं यौवनसुदियाय चंद्रवदनायाः ।
दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दक्ष्यन्ते ॥

20. PECULIAR ALLEGATION (विशेषोक्तिः)

KĀRIKĀ XXII

Kā. xxii, *a b*:—The non-mention of the effect in the presence of entire causes is (termed) Peculiar Allegation.

विशेषोक्ति (*occurs*) when even though all the (well-known) causes are (said to be) present, the effect is said to be absent.

The plural of कारणे॒ष् has no particular significance here. The representation of the absence of the effect in the presence of its cause implies that the absence of the effect is due to some cause that is hidden. Thus, there is no inconsistency.

The term विशेषोक्ति literally means 'mention to intimate some thing in particular.'

The absence of the effect is said to be due to some cause; now विशेषोक्ति is three-fold: according as (this) cause is (a) not mentioned, (b) mentioned and (c) inconceivable,

Examples in order:—

The first variety (a) is instanced in निदा etc. verse 83. Here, 'the removal of drowsiness,' 'the rising of the Sun,' and other like causes (that are well-known) are present, and yet their effect, 'the loosening of her clasp' is represented as absent. This is due to 'the excess of her affection for her lover'. This cause, however, although capable of being clearly mentioned, is not mentioned here. According to Cakravarti,¹ the cause is 'inability to move owing to the exhaustion caused by sexual intercourse.'

The second variety is mentioned in कर्पूर इति etc. verse 84. Here, the cause, 'burning of the body' which is well-known, is present, and yet the effect, 'the loss of power,' is

1. अन्न सुरतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुकूलं चिन्तनीयमिति । Chakra.

absent. 'This is due to Cupid's irresistible power. This cause is mentioned here.

According to Bhāskara, Cupid resembles 'camphor' only in the point of 'being burnt', and not in the point of 'being powerful' also. According to Pradīpa, he resembles 'camphor' in the point of 'powerfulness' itself; 'for', says he 'when camphor is slightly burnt, it produces great fragrance, as described in the verse भूम्याम् etc.'

The third variety is instanced in स एकः etc. verse 85

Here, 'the destruction of the body' is the well-known cause of 'the loss of power.' That cause is present, and yet the effect is absent. The cause of the absence of this effect cannot be clearly stated, and hence it is inconceivable.

Although here the cause is not mentioned, as in the first variety, yet this variety is distinguished from it by the fact that there the cause which is not mentioned is such that it can be known from the context etc. whilst here it cannot be so known.

21. RELATIVE ORDER (यथासंख्य)

Kā. xxii, c d:—An orderly connection of objects successively mentioned is (termed) Relative Order.

When two or more sets of objects, mentioned in order are connected with each other in the same order in which they are mentioned, it is यथासंख्य.

The figure is instanced in एकजिथा etc. verse 86. Here the set of objects—द्विषः विद्वांसः, and मृगीदुशः—is, connected with another set of objects ताप, रस, and रति,—and with the third set of objects—शोषेष्मा, विनय, and लीला,—in the same order in which these sets are mentioned.

Although this does not deserve to be called a figure, inasmuch as in it the element of poetic imagination that constitutes the very essence of a figure, is completely wanting, yet the respective connection of many objects in one verse constitutes a strikingness, and thus it is recognized as a figure.

22. CORROBORATION (अर्थान्तरस्त्यास)

KĀRIKĀ XXIII

Kā xxiii:—When a general or a particular is strengthened by its opposite either under a resemblance or its opposite, that is (termed) Corroboration.

When a general is corroborated by a particular, or a particular by a general, either under a resemblance or a contrast, it is अर्थान्तरस्त्यास.

The term अर्थान्तरस्त्यास literally means ‘the adducing of an example to establish either a general or a particular proposition the truth of which appears to be improbable.’

This figure is distinguished from दृष्टान्त by the fact that there the strengthening is of the general by the general, and of the particular by the particular; from अरुमान by the fact that the invariable concomitance between the हेतु and the साध्य is not directly expressed here; and also by the fact that inference is here drawn by the hearer, and not as in अरुमान by the poet through the mouth of another speaker; and from काव्यलिंग by the fact that there the relation of the general and the particular is absent. In प्रतिवस्तूपमा, according to सारचेष्ठिनी,¹ it is resemblance that is intended; but here corroboration. In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, according to प्रभा,² the particular is strengthened by the particular.

Examples in order :—

The first variety where a general is confirmed by a particular under a resemblance is instanced in निजदोषावृत्त etc. verse 87. Here, the general proposition stated in the first

1. प्रतिवस्तूपमायामुपमानोपमेयभावो विवक्षितः, अत्र तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितमिति ततोऽस्य भेदः । Sār. ³

2. दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । प्रभा.

half of the verse is confirmed by the particular illustration of a 'man afflicted with bile.'

The second variety where the particular is confirmed by the general under a resemblance is instance in शास्ति etc. verse 88. Here, the particular auspiciousness of the king is justified by his universal auspiciousness.

The third variety where the general is corroborated by the particular under a contrast is instance in युणात्मक etc. verse 89. Here, the general—that a competent man is appointed to the responsible post etc.—is strengthened by the particular illustration of 'a bad bull.' The contrast is simple.

The fourth variety where the particular is justified by the general under a contrast is instance in अहो हि मे etc. verse 90. Here, the particular misfortune of Yudhisthīra is strengthened by the good fortune of friends in general. Here, in the presence of the words यत्, यत् etc., the corroboration is Expressed, in their absence, it is Implied.

23. ANTITHESIS (विरोध)

KĀRIKĀ XXIV

Kā. xviv, a b—The representation (of two things) as incongruous, although there is no incongruity (between them), is termed Antithesis.

When (two things) are represented as if they are incongruous, even though there is really no incongruity between them, it is विरोध. In fact, विरोध occurs when two things known to occupy two different places are represented as occupying one place; or, when two things that are known to occupy one place represented as occupying two different places. Although inconsistency is apprehended as soon as the general meaning of the words is understood, still, when we look to the fact that the words have a different purpose, the inconsistency disappears. Hence, this figure is also

styled 'Semblance of विरोध'. The contradiction here must be such as can be explained, for, it is such a contradiction that constitutes a figure, contradictions of a different character being considered faulty.

He now divides Antithesis:—

KĀRIKĀ XXIV & XXV

Kā xxiv c d, xxv a b.—**A Universal incongruous with (the) four (things) a Universal etc.; a Quality with three (things); an Action with two, and a Substance with a Substance alone; thus, they are ten.**

'A Universal etc.' means a Universal, a Quality, an Action, and a Substance. With three, i. e. with a Quality, an Action, and a Substance; with two, i. e. with an Action and a Substance. Although incongruity of a Quality with a Universal is possible, still, inasmuch as it is included under the incongruity of a Universal with a Quality, only three varieties of the incongruity of a Quality are mentioned. Thus, the incongruity of a Universal is four-fold; of a Quality three-fold; of an Action two-fold; and of a Substance, single. Thus, in all, there are ten varieties. Rudrata, however, says that as जाति always resides on द्रव्य, there can be no विरोध between जाति and द्रव्य. Therefore, there are only 9 varieties of विरोध. संकेत does not accept this view. For, जाति resides on गुण also. So, if there can be a विरोध between जाति and गुण, then why should it not exist between जाति and द्रव्य?

Examples in order:—

The first variety where a Universal is incongruous with a Universal is instanced in अभिनव etc. verse 91. Here, the Universals नलिनीत्व, किसलयत्व etc. are represented as opposed to the Universal द्वद्वहरत्व. This opposition is apparent only, for नलिनी, किसलय etc., inasmuch as they tend to enhance the grief produced by separation, are only meta-

phonically said to be द्वयद्वन्. Here, the attribution of identity between अवलत्व and लिङ्गत्व etc. is sub-ordinate. The poet wants to describe the sad condition of a woman under separation ; and therefore it is opposition, that is here striking, not identity. In मुखं चंद्रः etc. it is identity that is striking ; for, what the poet there intends to convey is that the face is possessed of all the attributes of the moon.

The second variety where a Universal is incongruous with a Quality is instanced in शिरयोऽप्य etc. verse 92. Here, the Universals शिरित्व etc. are represented as incongruous with the Qualities अनुचातत्व etc. This incongruity is explained by the fact that the poet wants to convey the idea of extreme nobility on the part of the individual under description. विष्वभरात्प्रतिलिप्यः is not an example of this variety ; for, विष्वभग्नि is not a Universal (the earth being single is but a Substance). From the rule¹ of Patañjali that words denote only four things, viz. जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य, it follows that a गुण is that which is not a Universal, an Action, or a Substance. Thus, अभाव also is a गुण. Hence although अनुचाति, अचलत्व etc. are अभाव, still, this is an example of जातिगुणविरोध. If अभाव be taken as separate from द्रव्य, गुण etc., Mammata's divisions of विरोध would be incomplete, inasmuch as he has not mentioned those varieties where the विरोध is between अभाव on the one hand, and द्रव्य, गुण, जाति, or क्रिया on the other. This shows that it is not necessary to take the negative particle in this verse in the sense of 'smallness' as is done by Udyota, Chakravarti and others. In this variety, words are used paronomastically.

The third variety where a Universal is incongruous with an Action is instanced in येषां कण्ठ etc. verse 93. Here, the

1. 'चतुष्टीयी शब्दानां प्रत्यतिः' इत्ति नये जातिकियाद्वयातिरिक्तस्यैव गुणपदेनोपादानात् । अन्यथा अभावादिविरोधस्य असंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति । एतेन अभावस्य गुणत्वाभावात् अल्पायेऽनज् इति व्याख्यानमपास्तम् । Cham.

Universal वाराघरत्व is incongruous with the Actions of अनुराग and स्लेहपराप्ति. This incongruity is removed when we take these words in the senses of 'tedness' and 'greasiness caused by contact with blood'. Similarly, the Universal पांसुत्व is incongruous with the Action of अलङ्करण. This incongruity is removed when we take this word in the sense of "cutting off the head."

As for those who say that here तीक्ष्णत्व is incongruous with अनुराग, they are wrong; for, according to this view, this would not be an example of जातिक्रियाविरोधः since तीक्ष्णत्व is not a जाति but a गुण and besides, even a cruel man being sometimes seen to be affectionate, तीक्ष्णत्व is not invariably opposed to अनुराग.

The fourth variety where a Universal is incongruous with a Substance is instanced in सृजति च etc. verse 94. Here, the Substance जनाईन and the Universal शफरत्व are opposed to each other. The opposition is explained by the fact that जनाईन being a god may do anything, and may therefore, assume in sport the body of a fish. जनाईन is a Substance, because जनाईन is परमात्मा, and आत्मा is regarded by the Vaishikas as a Substance.

The fifth variety where a Quality is incongruous with a Quality is instanced in सततं etc. verse 95. Here, 'softness' and 'hardness' are opposed to each other. The opposition is to be removed as follows:—By your giving them wealth, they may give up domestic work, and thus their hands which were hitherto hard, may now become soft.

The sixth variety where a Quality is incongruous with an Action is instanced in पेशलमपि etc. verse 96. Here, the Qualities of 'softness' and 'hardness' are opposed to the Actions of 'burning' and 'delighting.' The opposition is to be removed by taking the words पेशल and परुष in the senses

of 'pleasantness' and 'unpleasantness,' and the word **दुःहति** in the sense of 'paining'.

The same variety is again instanced by प्रदीप in सर्वत् etc.

Here, the actions दूर्जन and गमन are opposed to the qualities गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव, respectively. It has been shown already how गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव are qualities

The seventh variety where a Quality is opposed to a Substance is instanced in क्रौञ्चवानि etc. verse 97. Here, the Quality 'softness' is opposed to the Substance—the क्रौञ्च mountain. The inconsistency is to be removed by taking अभिजात in the sense of 'capable of being easily pierced owing to the prowess of Bhārgava.'

The eighth variety where an Action is opposed to an Action is instanced in परिच्छेष्टतीति etc. verse 98. Here, the Actions of 'cooling' and 'heating' are opposed to each other. The opposition is to be removed by supposing the two actions to be the wonderful effects of the 'state of separation' produced at different times.

The ninth variety where an Action is opposed to a Substance is instanced in अर्थं वारामेको etc. verse 99. Here, the Action 'drinking' is opposed to the Substance अगस्त्य, the subject of the verb 'drinking,' and to the Substance 'ocean,' the object of the verb 'drinking.' The inconsistency is removed by the fact that every thing is possible in the case of Agastya owing to the greatness of his penance. Although, there being a plurality of oceans, जलनिवि is a Universal, and thus this verse does not, in this respect, deserve to be an example of द्रव्यक्रियाविरोध, still, the example may be shown to be appropriate by taking the various oceans as one reservoir of salt-water.

The tenth variety where a Substance is opposed to a Substance is instanced in समदमूर्तगज etc. verse 100. Here, the two Substances गंगा and यमुना are opposed to each other. The inconsistency is to be removed by taking कालिन्दी in the sense of 'dark-lusted' only.

24. DESCRIPTION OF NATURE (स्वभावोक्ति)

Kā. xxv. c d :—The Description of Nature is the description of the peculiar action or appearance of (an object such as) a boy and the like.

स्व (*means*) belonging to an object, and to that object only i. e. peculiar to it. Thus, the description of a property, that is not peculiar, but common to others also, is not स्वभावोक्ति.

रूप (*means*) color, and arrangement of limbs or posture.

The action or appearance must be striking i. e. such as is perceived by the poet alone. Hence, such a verse as गोरस्पत्यम् etc. is no example of this figure. Another name of this figure is जाति.

The figure is instanced in पश्चादेही etc. verse 101. Here, the peculiar posture and action of a horse are described by the poet, in such words as पश्चात् etc. and घासयास etc., respectively. The description of a peculiar color is exemplified in प्रथमः¹ etc. where the color of the moon is described by the poet.

25. ARTFUL PRAISE (व्याजस्तुतिः)

KĀRIKĀ XXVI

Kā. xxvi. a b :—When in the beginning there is blame or praise, and the ultimate result is otherwise, it is (termed) Artful Praise.

'Otherwise' means praise or blame.

व्याजस्तुति is of two kinds:—(1) when apparent blame ultimately results in real praise and (2) when apparent praise ultimately results in real blame. In the first kind, the compound व्याजस्तुति is to be solved and interpreted as व्याजेन स्तुतिः *praise by means of an artifice*, i. e. by means of a pretended

1. वर्णस्वभावोक्ति:

‘प्रथमस्मृणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युतिः;

तदनु विरहोत्ताम्यतन्वीकोलतलप्रभः ।

उदयति ततो ध्वान्तधंसक्षमः क्षणदासुखे,

सरसविसिनीकन्दर्छेदच्छविमूर्गलांछनः’ इत्यादी बोध्या । प्रभा.

blame. And in the second kind, the compound is to be solved and interpreted as व्याजरूपा स्तुतिः *praise consisting in an artifice* in other words, a pretended praise.

Examples in order:—

The first variety is instanced in हित्वा त्वं etc. verse 102. Here, the apparent blame of the 'king' consists in representing him as denying shelter to those who seek it; whilst, the praise that is really intended is that he is wealthy, although so charitable.

The second is instanced in हे हेलजित etc. verse 103. Here, the apparent praise of the 'ocean' consists in representing him as a very obliging person. The blame that is really intended is that he is unobliging, inasmuch as he does not satisfy the thirst of travellers. This is not अप्रस्तुतप्रशंसा; for, here there is a particular strikingness, consisting in either blame or praise: besides, it cannot fall under any of the five divisions into which अप्रस्तुतप्रशंसा has been divided.

26. A SYNECH 'WITH' (सहोक्तिः)

Kā. xxvi. c d:—When a single (expression), by the force of the meaning of 'with', conveys two meanings, it is (termed) a Speech with 'With.'

When a word, conveying in virtue of the power of denotation possessed by it, a meaning connected with one thing, also conveys a meaning connected with both the things, by the force of the meaning of 'with,' it is सहोक्ति. सह denotes 'conjunction of two actions, that are of one and the same sort, and are simultaneous in time,' as in पुत्रेण सहागतः पिता. Here, the word आगतः signifies an act of coming, that is connected with both the father and the son. The idea conveyed is that of the father coming at the same time as the son. The noun in the nominative case is principal, that in the instrumental case is subordinate. The connection, therefore, with the former is expressed, with the latter, implied. In

समुच्चय, instanced in चेत्रमेत्रौ गच्छत्, both the words चेत्र and मेत्र are principal, and the connection with both is expressed. The figure is striking only when it is based upon a Hyperbole. Thus, शुभ्रेण सह etc is no example of this figure.

The figure is instanced in सह दिवसनिशाभः etc. verse 104. Here दीर्घत्व etc. of आसदंड are (*understood from words whose connection is*) expressed, of दिवसनिशा etc., however, are understood by the force of the meaning of the word मह. The figure is based upon a complete identification between the दीर्घत्व of आसदंड and the दीर्घत्व of दिवसनिशा. The figure¹ is possible in a series also; as in उत्क्षिप्तं सह etc.

27. A SPEECH WITH 'WITHOUT' (विनोक्ति.)

KĀRIKĀ XXVII

Kā. xxvii. a b :—When a thing, in the absence of another is not agreeable or is not otherwise, it is termed a Speech with 'Without.'

'Not agreeable' means disagreeable, 'not otherwise' means not dis-agreeable i. e. agreeable. Thus, विनोक्ति occurs when one thing is represented as *sometimes disagreeable*, (or) *sometimes agreeable*, in the absence of another, and is thus two-fold.

Here, only the sense of the word विना is required. Hence any other word bearing that sense (such as ऋते, रहित etc.) may do.

Examples in order:—

The first variety is instanced in अरुचि etc. verse 105. Here, the 'Moon etc.' without the 'night etc.' are apprehended as disagreeable.

1. इयं मालारूपाऽपि संभवाते । यथा—

‘उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं, ’

भूपानां जनकस्य संशयविद्यासार्कं समाप्तालितम् ।

वैदेह्या मनसा समं तदधुना कृष्टं ततो भारग्वं

प्रीढाहंकातिकन्दलेन च समं भ्रमं तदैशं धनुः ॥ इति ॥ S. T.

The second variety is instanced in भूगलोचनया etc. verse 106. Here, the 'prince' without his 'wicked friend' and the 'deer-eyed lady' appears to advantage, inasmuch as without the former he is described as being pure-minded, and without the latter as expert in business.

¹ Although the ultimate meaning of the phrase न अशोभनः is 'agreeable,' yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness, is intended to import that the apparent disagreeableness or loss of beauty of the object, under description, is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair.

28. THE BARTER (परिवृत्ति).

Kā. xxvii c d -- The Barter is the exchange of things for what are (a) equal or (b) unequal.

(The word) परिवृत्ति is (*the designation of*) the figure to be defined, as known from the practice of ancient rhetoricians. Thus, there is no room for a doubt as to whether परिवृत्ति is here the thing to be defined or the definition. The word समासमैः gives us the two varieties of this figure.

Two things are said to be 'equal', when both of them are to be received. When one of them however is fit to be received, and the other unfit, they are said to be 'unequal.' The unequal is either the 'lesser' or the 'greater.' Thus, this variety is two-fold. The plural of अधोनाम् is insignificant. According to Udyota, exchange is (1) the receiving of one thing for another given, or (2) the giving of one thing for another received. The giver and the receiver must be different persons. Hence किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वयावार्धकशोभि वल्कलं is no example, the giver and the receiver being there

1. 'शोभन' इति वक्तव्ये 'अशोभनो नै' इत्यभावमुखेनाभिधानस्यायमभि, प्रायः, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परसचिदिदेषविजृम्भितमेव-वर्णनीयस्य वस्तुनः पुनः स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्रायः । Viv.

identical. The exchange here is not real but fancied by the poet. Thus, क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्वदराष्ट्रपि नालिकाः । is no example

The first two varieties are instanced in उत्तानामेता etc., verse 107. *Here, in the first half, one thing, viz. dancing, (is exchanged) for another, its equal, viz. fragrance. In the second, the 'eyes'—the greater (are exchanged) for a 'multitude of miseries'—the lesser.* The exchange is fancied, since 'dancing of creepers' is observed as owing to contact with the wind, and the 'miseries of travellers' as owing to the sight of creepers.

The third variety is instanced in नानाविष्य etc. verse 108. *Here, 'blows'—the lesser (are exchanged) for 'earth'—the greater.*

Mammaṭa appears to admit both the meanings of विनिमय given above, in conformity with the examples cited by him. Thus, in the second example, for instance, he takes विनिमय in the second sense. Hence his Vṛtti on this part of the verse is उत्तमेन न्यूनस्य which means: giving the lesser (i. e. आविष्यापि) for the greater (i. e. दृक्) received. Pradipa, however, admits only the first meaning, and takes उत्तमस्वध्वन्यानाश् etc., as an example of न्यूनेन उत्तमस्य¹—receiving the greater—दृक् for the lesser—आविष्यापि given. The language of his comment on this part of the verse, however, is inconsistent with his meaning of विनिमय, and his order of examples. It would be more appropriate to write द्वितीयार्थे अनुपादेयतया न्यूनैः आविष्याधिभिः उपादेयतया उत्तमाया दृक्: विनिमयः for what he has written.

Some² hold that two things may be said to be 'equal,' even when both of them are unfit to be received; as in अस्थिमाला etc. Thus, according to these men, विनिमय is not three-fold but four-fold.

-
1. न्यूनेन उत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेन उत्तमस्य आदानमित्यर्थः । प्रभा.
 2. अत्र समेन समस्येत्यनुपादेयत्वेन समत्वविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिद्दु-
दाहृतः । यथा—‘अस्थिमालामर्गी दत्त्वा सुण्डमालामर्गी तनुम् ।
गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन’ ॥ इति । प्रभा.

29. THE VISION (भाविक)

KĀRIKĀ XXVIII

Kā. xxviii. a b c.—When things past and future are represented as if they were present, it is (termed) the Vision.

भूतभाविनः is a *Dvandva compound* (भूताश्च भाविनय) meaning 'past and future.' Had it been कर्मधार्य (भूता एव भाविनः), it would have meant 'past things which are future'—which involves an obvious contradiction. The figure is called भाविक, because there is in it an intention of the poet (to represent past or future things as perceptible to the senses). This is not the figure भान्तिमान्, for, what is past or future is here mentioned as nothing but past or future. The employment of the past tense serves the purpose of bringing out the excellent beauty of the eyes, even though devoid of collyrium. Nor is this स्वभावोक्ति; for, there the natural characteristic of an object is what is striking, here, it is the intention of the poet or of the speaker introduced by him that is striking.

Both the varieties are instanced in आसीद्धस् etc. verse 109.

Here, in the first (half) the past (object), viz. 'collyrium,' and in the second (half) the future (object), viz. 'ornaments' are (represented as if they were) present before our eyes. What is suggested here is. "your body in virtue of its peculiar nature appears beautiful even without 'collyrium' and 'ornaments.' These things are, therefore, useless." Here actual words (i. e. आसीत् etc.) are employed to show that the things, that are represented as if they were present, are really past or future. Sometimes, such words are not employed; as in अहं विलोकयेऽप्यपि शुद्धतेऽत्र सुरासुराः ।

Udyota says that this figure really comes under the third kind of Hyperbole, inasmuch as here a thing is represented as connected with the present time, although it is not really so connected.

30. THE POLITICAL REASON (काव्यलिंग)

Kā. xxviii. d:—The Poetical Reason is (the statement of) a reason in the form of the meaning (a) of a sentence or (b) of a word or (c) of words.

Here, by making the necessary distinction, we should understand the word वेतु alone as giving us the definition, and वाक्यपदार्थता as giving us the divisions of काव्यलिंग. The reason stated here is such as accounts for a fact, which, by itself, is unintelligible.

The first variety (a) is instanced in वृःप्राद् etc. verse 110. Here, the fact—I never saluted you before—and the fact—I will never salute you even in the future—constitute the reason for the sins committed. The two facts are expressed by two sentences. Thus, the reason is in the form of the sense of a sentence. Although ‘non-salutation’ itself is the अपराध, and thus the relation of cause and effect does not hold good between them, still by ‘अपराध’ we should understand here ‘Sin,’ and ‘शमण’ should by Indication mean ‘destruction.’ Thus, ‘non-salutation’ becomes the reason of the sins committed.

The next two varieties may be instanced in this very example as follows:—The fact of ‘non-assumption of the body’—which is expressed by one word only, viz. अत्तुः—is the reason for ‘non-salutation’ in the future; and the fact of ‘final release,’ the result of salutation—which is expressed by two words नमन् मुक्त.—is the reason for ‘non-assumption of the body in the future.’

The third variety (c) is instanced in प्रणयि etc. verse 111. Here, the fact of the ‘discharge of the weapon,’ expressed by the words शस्त्रमुपक्षिपतः is the reason for the ‘fall of the arm.’ Neither the words शस्त्रमुपक्षिपतः nor the words तत्र वयुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः constitute a sentence; for, they are adjec-

tives, and do not express a complete thought without the noun तत् which they qualify.

The second variety (b) is instanced in भस्मो etc. verse 112. Here, सुखालोकोच्छेदित्व constitutes the reason for the 'great darkness of final emancipation' युष्मत्सपर्यंसुखालोकोच्छेदिति, being a compound, is but one word.

Thus, in these (three examples), 'non-salutation in previous and future births,' 'discharge of the weapon,' and 'deprivation of the light of happiness,' constitute reasons of the above-mentioned characters for 'the two sins,' for 'the fall of the arm,' and for 'the great darkness (of final emancipation),' respectively.

According to Pradipa, the distinction between अर्थात्तरन्यास and this figure is that in the former, the second statement is made independently of, i. e. as unconnected with the first statement, and is ultimately apprehended as the reason for (corroborating) the first statement. Whilst here one statement is directly mentioned as a reason for the other, by the employment of a noun or pronoun in the ablative or any other case showing reason.

Upon this Prabhā observes that Pradipa's word हेतुविभक्त्यादिना¹ is wrong; for, in the example here given, a word showing reason is absent. Besides, if the reason be expressed by a word in the ablative case, then such verses as अलमति etc. and प्रजानां विनया etc. would be examples of काव्यलिंग which they are not. Again, it is only a reason which is implied and not expressed by a word in the ablative case, that has been regarded by the ancients as pleasing, and as such has been admitted by them as constituting काव्यलिंग. Hence it is that

1. 'हेतुविभक्त्यादिना' इत्यसंगतम् । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युत पंचम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्,' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्यलिंगस्यानिष्टत्वात् । प्रभा.

in वपुःप्रादुर्भावाद्युपितम् (the first part of the first line) there is no काव्यलिंग. Udyota regards the word हेतुविभक्त्यादिना as but a mis-reading.

This figure is not अनुमान, for, the हेतु is not here stated as invariably associated with the साध्य, and as connected with the पक्ष, as it is in अनुमान. According to others, in अनुमान, the poet composes his verse in such a manner, (i. e. by stating the हेतु as possessed of व्याप्ति and पक्षपर्मता), that his intention is that the reader should know from the peculiar structure of the verse, that an inference has been drawn by the poet himself. Whilst in काव्यलिंग, the poet's intention is that the inference should be drawn by the reader himself, and not simply known by him as drawn by the poet.

According to प्रभा, काव्यलिंग¹ is when a कारकहेतु is implied by words, directly or indirectly. A कारकहेतु is an efficient cause—a cause that produces something, as दण्ड, चक्र etc. produce a घट. अनुमान is when a ज्ञापकहेतु is mentioned. A ज्ञापकहेतु is an indicatory reason—a mark—which enables us to infer something as a lamp enables us to see a घट. अर्थोन्तरन्यास is when a proposition is put forth to corroborate another proposition. In निजदोषाङ्गत etc. for instance, the particular is not the कारकहेतु of the general. Hence the verse is not an example of काव्यलिंग. In परिकर² the sense suggested through the force of the sense of the sentence or of a word or words, contributes to the expressed sense; here the sense of the sentence or of the word itself constitutes the reason.

1. साक्षात्परम्परया च यत्र कारकहेतुरथेतोऽवगम्यते तत्काव्यलिंगम् । उत्कार्थ-दृढप्रश्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसं तत्रायान्तरन्यासः । निजदोषेत्यादौ...विशेषरूपोऽर्थो न सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिंगतेरिति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः अस्मादिदं गम्यते इति । प्रभा.

2. परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात् प्रतीयमानोऽर्थे वाच्योपकारतां भजते, काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति । Sud.

31. PERIPHRAESIS (पर्याप्ति)

KĀRIKĀ XXIX

Kā. xxix. ab:—The statement (of a fact) without the relation of the expressed and the expresser (between that fact and the words which bring it out) is (termed) Periphrasis.

When a fact (that is intended to be expressed) is conveyed through the power of suggestion which is different from the relation of the expressed and the expresser (i. e. from the power of Denotation of the words), it is पर्याप्ति, (so called) because the (intended) fact is stated in a different manner. In other words, पर्याप्ति is when a fact which is intended to be expressed is conveyed by words which do not express it but by words which suggest it. This figure is distinguished from Suggestive Poetry by the fact that in the former, the expressed sense is identical with the suggested sense, whilst, in the latter, it is different from it, or, according to Udyota, by the fact that in the former, the suggested sense is quite plain and is not more striking than the expressed sense; whilst, in the latter, it is not so.

The figure is instanced in यं प्रेक्ष्य चिर् etc. verse 113. Here मोचन and निवासप्रीतित्याग—the suggested and expressed senses of the verse, respectively, are ultimately identical with each other. One and the same sense is, therefore, conveyed by the verse through the power of Suggestion in the form; ऐरावणशक्तौ मदमानविमुक्तौ जातौ, and through the power of Expression in the form; मदमानाभ्यां तयोरथिकरणयेर्निवास-प्रीतिरुज्जिताः। In other words, (*the sense*) ऐरावणशक्तौ मदमानमुक्तौ जातौ, although suggested, is yet expressed by (*the*) words (of the verse). *Thus, what is expressed is what is suggested.*

If it be said that the knowledge of a thing which is already known being useless, there is no need of one and the same sense being conveyed by means of the two powers of a word,

i. e. the power of Expression and the power of Suggestion, we reply:—True that one and the same sense is expressed and suggested by the verse, but the form in which that sense is suggested is not the same as that in which it is expressed. The thing may be the same and yet modes may be different, as in the following example:—When a 'white walking cow' is perceived, there is the determination that it is a white walking cow. Thus, what one perceives, is what one determines, but one does not determine it in the manner in which one perceives it; for, one perceives (a white walking cow) as (a cow) undistinguished and unconnected; whilst, one determines it to be (a cow) possessed of distinction and connection.

दर्शन and विकल्प mentioned by Mammaṭa in his Vṛtti here mean निर्विकल्पकप्रत्यक्ष and सविकल्पकप्रत्यक्ष respectively.

According to the Naiyāyikas in a निर्विकल्पकप्रत्यक्ष, an object is perceived as unconnected with such attributes as class (जाति), quality (गुण), action (क्रिया) etc. A गो, for instance, is perceived as unconnected with गोत्व, शुक्रत्व, चलन etc. All the things, i. e. the object, गोत्व, शुक्रत्व, चलन etc. are here perceived as independent of, and unconnected with, one another.

In common language we may say that we perceive a गो here, but we do not recognise to ourselves what that गो is; that is we do not know to which class of beasts it belongs, by which name it is called, whether it is white or black, walking or not etc. In fact, we perceive it as something (इदं किंचित्).

In a सविकल्पकप्रत्यक्ष on the other hand, an object is perceived as connected with such attributes as class, quality etc. A गो, for instance, is perceived as connected with गोत्व, शुक्रत्व etc. All the things. i. e. the object, गोत्व, शुक्रत्व etc. are here perceived as connected with one another. In ordinary language we may say that here we perceive a गो and recognize it for what it is. In other words, we know that it

belongs to the class of गोंs, that it is white, that it is walking etc.

According to the Bauddhas, in a निर्विकल्पक, an object is perceived as undistinguished, whilst, in a सविकल्पक, as distinguished, from others of a different class. For instance, a गो is perceived in the former as not different from others that are not—गो; whilst, it is perceived in the latter as different from others that are not—गो. These two kinds of Perception, Indeterminate (*निर्विकल्पक*) and Determinate (*सविकल्पक*) are referred to here by Mammata under the words Perception (*पर्याप्त*) and Determination (*विकल्प*). The dual भेदसंगमभ्याम् shows that Mammata here combines the Naiyāyika and the Buddhist view into one.

Thus, just as the object of both the kinds of Perception is one and the same, and yet the modes of perceiving it are different—one Indeterminate, the other Determinate: so the sense to be conveyed in पर्याप्ति is one and the same, and yet the modes of conveying it are different—one of Expression and the other of Suggestion.

32. THE EXALTED (उदात्)

Kū. xxix. c:—(A description of) the prosperity of a thing is (termed) the Exalted.

'Prosperity (of a thing)' means 'connection of that thing with the plenty of anything.' It does not mean¹ 'abundance' of that thing itself. For, if it would mean that, the definition would extend to such a verse as बद्रा etc. which is an instance of पर्याप्ति.

The figure is instanced in शुक्लः etc. verse 114. Here the houses of the learned are described as connected with

1. 'बद्रामलकाम्रदाढिमानामपहृत्य श्रियमुच्चतां क्रमेण ।

अधुना हरणे कुचौ यतेते दथिते ते 'करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥'

BV. Sr. 8. इत्यादै पर्याप्तालंकारभेदेऽप्रसंगादिति भावः । प्रभा.

the abundance of wealth in the form of pearls etc. From this, the excessive prosperity of king Bhoja—the object under description, is apprehended.

Kā. xxix. d:—Also the subordination to the great is (termed the Exalted).

The subordination (of the great), i. e., the representation (of the great) as collateral, of course, to the subject in hand, is also (termed) the Exalted.

The figure is instanced in तदिदमरण्यम् etc verse 115. Here, the great Rāma is represented collaterally to the Dandaka forest—the matter under description, in order that the representation may bring out the great importance of that forest.

If it be said:—Here, strikingness is due to Rāma's great energy itself which is here principal. No other point of strikingness exists in the verse. Thus, this does not deserve to be called a figure, but Suggestive Poetry ; we reply:—*The Heroic Flavour is not here (principal), because it serves to glorify Rāma who is here subordinated (to the Dandaka forest).* Here Rāma, who is the basis of वीरस, is Subordinate. Therefore, there can be no talk of रस being predominant. If it be said—well, as रस is subordinate here we shall call it रस वशलङ्कार; we reply—No. The figure जदात supersedes it. If it were not so, then there would be no room for उदाचालङ्कार.

33. THE CONJUNCTION (समुच्चय).

KĀRIKĀ XXX.

Kā. xxx. a b:—When, one cause of the production of an effect being present, others (are said to) produce that (effect), it is (termed) the Conjunction.

When, one cause capable of producing the effect in question being present, other causes are (represented to be) present, it is समुच्चय.

The singular number of अन्यत्र is insignificant here.

In समाधि, the causes are of unequal power; the effect which is to be brought about by one cause, becomes simply easy through the accidental operation of another cause. Here, all the causes are equally powerful. They jointly operate in the production of the effect, just as pigeons alight together upon a threshing-floor. The facilitation of the effect is here absent.

In काव्यलिङ्ग, the causes only are intended; whether they are one or many, or whether one of them is principal and the others subordinate, is not the object under consideration. Here, whilst one cause able to produce an effect is engaged in its production, others only help it.

The figure is instanced in दुर्वारा: etc. verse 116. Here, the (irresistibly) arrows of Cupid, themselves, make the 'state of separation' insupportable; over and above these (such causes as) the 'lover's being at a distance etc.' are mentioned as doing the same.

Rudraṭa¹ has divided this figure into three kinds, i. e. Combination (1) of good things, (2) of bad things, and (3) of good and bad things, and defined them separately. But, *inasmuch as this very (figure, i. e.) Conjunction holds good in all these kinds, that is, where the combination is of good things, where the combination is of bad things, and where the combination is of good and bad things, we have not defined these separately.*

1. सतोर्योगः—सामोदे मधु कुसुमे जननयनानन्दने सुधा चन्द्रे ।

कचिदपि रूपवति गुणा जगति सुनीतं विधातुरिदम् ॥

असतोर्योगः—आर्लिगिताः करीरैः शम्भस्तसोषपांसुनिच्छयेन ।

मरुतोऽतिखरा ग्रीष्मे किमतोऽन्युदमद्रमस्तु मरौ ॥

सदसतोर्योगः—कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।

रमणीष्वपि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ रुद्रट VII. 24-26.

The first kind is instanced in कुलममर्लिन् etc. verse 117. Here, notwithstanding the existence of one cause, i.e. 'pure family' capable of producing the effects, i.e. 'pride' and the 'absense of it,' other causes such as 'a handsome figure etc.' are mentioned. All these causes being good things (since the things are naturally agreeable), the Conjunction here is of good things.

But in the example (first) mentioned, i.e. in दुर्वारा: etc., the Conjunction is of such bad things as 'the arrows of Cupid etc.' These things are bad, because they cause pain to a 'woman under separation' who is the subject under discourse.

The third kind is instanced in शशी दिवसधूसर. etc. verse 118. *Here, the 'moon dimmed (by day)' is alone sufficient to become a sore affliction (to my heart); yet other sore afflictions (are mentioned).* Thus, inasmuch as a 'wicked person' is bad, and the 'moon' good, there is (here) a Conjunction of both good and bad things.

'This requires consideration,'¹ says Pradipa. 'For, just as in the previous example (viz. दुर्वारा: etc.), the lover, although naturally good, becomes bad in virtue of his being at a distance, so here also, the moon although naturally good, becomes bad in virtue of his being dimmed by day. Thus, this verse also, like दुर्वारा: etc., deserves to be an example of असद्योग and not of सद्योग as said by Mammata'

Pradipa takes सद्योग as a द्वंद्व Compound and interprets it as 'Conjunction of good and bad things.' But this interpretation is wrong. For, firstly, if we accept it, the verse becomes open to the fault of सद्यचरभिन्नत्व (Dissimilarity of the

1. चिन्त्यत्वे हेतुमाह-पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरणे इत्यर्थः । विशेषणेनास-म्यवत्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव, दूरस्थितिविशेषणेन परम-सत्त्वम् । इहापि स्वतः मुन्द्रस्य शक्तिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । प्रभा.

associated), inasmuch as it contains the association of good and bad things which are opposed to each other. And secondly, according to this interpretation, the example, as Pradīpa himself says, becomes identical with the example दुर्वारा: etc.

We should, therefore, take सदस्योग as a कर्मनारम् Compound (संतश्च ते असन्तश्च, तेषां योगः) and interpret it as 'Conjunction of things that are both good and bad.' Now, the fault of सहचरभिन्नत्व vanishes, for, each of the things combined in the verse being both good and bad—good by itself, and bad in a particular state,—the combination is not unequal. The example also may be different from दुर्वारा: etc. thus—In दुर्वारा¹ etc. although a 'lover etc.' are naturally good things, still they are intended by the poet to appear as simply bad to the woman under separation. Whilst, here the 'moon etc.' are intended to appear as both good and bad—good in virtue of their beauty and bad in virtue of their distressing the mind etc. Or thus.—In दुर्वारा etc., although one thing, i. e. the 'lover' is good naturally, but bad when he is at a distance, still, all the other things mentioned in the verse, i. e. मार्गण, वयः, वस्तं etc., are painful to the woman under separation even naturally,

Thus, inasmuch as all the things in the verse (दुर्वारा: etc.) except प्रियतम् are bad, the verse is nothing but an example of अस्योग. But, here all the things are both good and bad—good naturally but bad in virtue of the attributes धूसरत्व etc.; therefore, this is an example of सदस्योग. Everywhere in the verse the विशेष्यs such as शशी etc. are good, and the विशेषणs such as धूसर etc. are bad. This uniformity is, however, violated in नृपांगणगतः खलः where the विशेष्य, i. e. खल is

1. दुर्वारा: शशीत्यनयोः कथं भेद इति, चेत, इत्यम्-दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्वेन विवक्षा, इह तु शोभनश्य सतो धूसरत्वादिन अशोभनत्वमपीति विवक्षा । प्रभा.

bad, but the विशेषण, i. e. नृपांगण is good. But, inasmuch¹ as here also we get a thing, i. e. खल that is both good and bad (whether the विशेषण is good or the विशेषण is good is here significant), the whole verse is a good example of सदसशोग.

Some,² however, say that inasmuch as the verse contains भग्नप्रकमत्व, it is unfit to become an example of this figure. They, therefore, regard the first three lines only of the verse as an example of सदसशोग. Udyota wishes to avoid the fault altogether by proposing to read नृपांगणमसयुतम् for नृपांगणगतः खलः.

Kā. xxx. d:—That is another (kind of Conjunction) where Qualities and Actions are simultaneous.

The Compound गुणक्रिया may be solved, according to some, as गुणी च क्रिये च = गुणक्रिया:, गुणश्च क्रिया च = गुणक्रिये, and then by एकशेष, गुणक्रियाश्च गुणक्रिये च = गुणक्रिया.. Here, the number of the things conjoined is not the point. Hence, the dual number of गुणी and क्रिये is insignificant. Thus, those men³ are not right who suppose that the dual number is significant as showing that the things combined, must be

1. इदं तु बोध्यम्, 'शशी दिवसधूसरः' इत्यादौ विशेष्यं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्यमिति असत्। 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्यमिति असत्, नैतावता विशिष्टेषु शत्येषु भेदोऽस्ति । Sudh.

2. 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र नृपांगणगत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि (भग्नप्रकमत्वात्) तदंशमुपेक्ष्यैव अलंकारोदाहरणता । Chan.

3. अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वंद्वे बहूनामेव समुच्चयः स्थादतो गुणी च क्रिये चेति द्विद्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणक्रियाः इत्येकशेषात् द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनात्तेनोत्पर्गतः समासाभावात्तकल्पनक्लेशः द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । बहूनामपि गुणानां बहीनामपि क्रियाणां च समुच्चयस्येष्टत्वात् । प्रभा.

two and two only. For, it is a general rule that the number of the words that are compounded with others is always singular. The supposition, therefore, that the number of यज्ञ and क्रिया is dual here is far-fetched. Or the Compound may be solved (according to Pradipa) as यज्ञा. क्रियात्. Here also, neither number nor homogeneity of the simultaneous things is the point. Hence simultaneity of heterogeneous things (or of homogeneous things more than two) is also included under this figure.

We thus get three Varieties here:—Simultaneity (1) of two or (or many) Qualities, (2) of two (or many) Actions, and (3) of a Quality and an Action. The word 'Simultaneous' distinguishes this figure from शीघ्रक where the many Actions are not simultaneous, but successive.

Examples in order:—

The Simultaneity of two Qualities (1) is instanced in विद्युतित etc. (सूक्त VII. 28) verse 119. Here, the simultaneity is of two Qualities, i. e. brightness and darkness.

Simultaneity of many Qualities is instanced in प्रादुर्भवति¹ etc.

The Simultaneity of two Actions is instanced in अथेष्टक etc. verse 120. Here, the Simultaneity is of two Actions, i. e. arriving and becoming.

The Simultaneity of many Actions is instanced in उदितं² etc.

The Simultaneity of a Quality and Action is instanced in कल्प्यं च etc. vorse 121. Here, the Quality 'turbidity' and the Action 'falling' are simultaneous.

1. प्रादुर्भवति पयोदे कञ्जलमलिनं बभूत नभः ।

रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली भूगीटशः पाण्डुः ॥ प्रभा.

2. उदितं मंडलमिन्दोषदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥ प्रभा.

It should not be said, as Rudrata does, that (this Conjunction is possible only) when the abodes (of the simultaneous things) are different, nor (should it be said that it is possible only) when the abode is one and the same; for, (such verses as) भुनेति etc. and कृपाणपाणि. etc. are found, in the former of which, the Action भुनेति and तनोति are simultaneous, although their abode is one and the same, and in the latter, the Actions पाणी कृपाणकरण and साधुवादकरण are simultaneous, although their abodes are different. All these¹ varieties of Conjunction are as a rule founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of cause and effect. Thus, Hyperbole is not the figure here, but Conjunction, Hyperbole being only subordinate to it.

34. THE SEQUENCE (पर्याय)

KĀRIKĀ XXXI

Kā. xxxi. a :—One (thing) in many (places) successively is (termed) the Sequence.

When a thing (intended as) one (1) is, or (2) is made to be in many (places), in succession, that is पर्याय.

The words 'in succession' exclude समूच्य and the second kind of विशेष in both of which there is Simultaneity. The word भवति in the Vitti does not denote 'natural existence'; for, कालकृष्ट does not naturally exist on the throat of Śiva; thus, if भवति would mean 'natural existence', the verse नन्वाभ्यस्थिति etc. would not be an example of भवति. So करोति also does not denote 'artificial existence'. These words mean here 'non-mention and mention of a causal agency,' respectively.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in नन्वाभ्यस्थिति etc. verse 122. Here, कालकृष्ट, which is really one, is said to reside

1. अत्र कार्यकारणयोरेककालात्मकविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलं न तु स एवा-लङ्घरस्तस्येहांगत्वात्। Viv.

in places that are several. No cause, however, as to why it resides in many places is mentioned. Here, the unity of कालकृति is real; sometimes it may be due to a fancied identity; as in विम्बोष्टु etc., verse 123. Here also no cause as to why one thing, i. e. राग resides in two places, i. e. ओऽप्त and लक्षण, is mentioned. Although राग (residing in the lips, in the shape of 'redness') is really different from राग (residing in the heart, in the shape of 'love') still inasmuch as (the two रागs) are ascertained as identical with each other, the unity (intended in the Kārikā) is not (here) contradicted.

The second variety (2) is instanced in तत्तेषां etc. verse 124. Here, one and the same 'heart' is made to reside in two places, i. e. विष्णु and विम्बाशर. The causal agency, i. e. 'Cupid' is mentioned.

The verse ओणभिगः etc. commented upon by Udyota, is found in some books of the Kāvyaprakāśa. Many commentators such as Māṇikya-Candra and others regard it as an example of the first variety of पर्याय, inasmuch¹ as in the first line of it, one thing, i. e. तत्तुत्य is said to reside in the two places ओणभिग and मध्यभाग, and in the second line, one thing, i. e. तरलगति is said to reside in the two places पाद and लोचन. In this example, one thing resides in two places; in the next मन्वाश्रय etc., one thing resides in many places. This, according to Saṅketa, is the distinction between the two examples. But Sudhāsāgara and others regard this verse as an interpolation, probably on the ground that this example is unnecessary and also on the ground that this does not become an example of पर्याय since the word विनिमय in the verse shows that पर्याय is not intended by the poet.

1. अत्र एकस्य तत्तुत्वादेव्द्वये वृत्तिः । पूर्वद्विभादाहरणम् । नन्वाश्रयेत्यत्र एकस्य बहुषु वृत्तिः । San.

Kā. xxxi. b:—The reverse of that is another (Sequence).

The reverse of the former is the second kind of पर्याय, in other words, when many (things) (1) are, or (2) are made to be, in one (place), in succession, that is another पर्याय. Here also the words 'in succession' exclude समृच्छय.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in भूरिम etc. verse 125.

Here, 'the manifestation of nectar' and 'the announcement of poison' are successively on the part of one and the same thing i. e. 'the words of the wicked.' The causal agency is not mentioned.

The second variety (2) is instanced in तद्रेहं etc. verse 126. Here, the 'house' and the 'palace,' are successively made to belong to one and the same person i. e. 'this Brāhmaṇ.' The causal agency, i. e. 'days' is mentioned.

Here (i. e. in both the varieties of this figure), there is no Barter. For, although¹ in the first variety of this figure the fact that one and the same thing should be abandoned by one person and received by another is intended as in Barter, still, the additional fact that one and the same (person) should abandon (one thing) and receive (another), is not intended as it is in Barter.

Thus, for instance, in नन्वाश्य etc., verse 122, although the fact that कालकूट should be abandoned by अर्णव and received by शंकर is intended as in Barter, still, the additional fact that अर्णव should abandon कालकूट and receive something else, or that शंकर should receive कालकूट and abandon something else, is not intended as it is in Barter.

1. ननु द्विविधोऽत्र पर्यायः परिवृत्त्याभिज्ञ एव । पूर्वत्र खक्तप्रहणरूपत्वेन परत्रैकवस्तुत्यागानन्तरापरवस्तुप्रहणरूपत्वेन परिवृत्तिसम्भवात् । D. V.

Although¹ कालकृत is abandoned by अण्व, still, something else is not received by him ; so also although कालकृत is received by शकर, still, something else is not abandoned by him.

Similarly, in the second variety of this figure, although the fact that one and the same person should abandon one thing and receive another is intended as in Barter, still, the additional fact that *one and the same (thing) should be abandoned (by one person) and received (by another) is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in तदेहुं etc. verse 126, although the fact that द्विज should abandon गेह and receive मन्दिर is intended as in Barter, still, the additional fact that गेह should be abandoned by द्विज and received by द्विवस, or that मन्दिर should be received by द्विज and abandoned by द्विवस, is not intended as it is in Barter.

Although गेह is abandoned by द्विज still it is not intended to be received by द्विवस ; so also although मन्दिर is received by द्विज still it is not intended to be abandoned by द्विवस.

In परिवृत्ति there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, and एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान also. In the first variety of पर्याय, although there is एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान, still there is no एककर्तृकभिन्न. कर्मक हानोपादान. Similarly, in the second variety of पर्याय, although there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, still there is no एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान. This is the distinction between पर्याय and परिवृत्ति.

Pradipa, however, simply says :—

This is not Barter, since ‘abandoning’ and ‘receiving’ (although present) are not (yet) intended here (by the poet).

1. अत्र गेहादि त्यज्यते एव, न तु केनापि स्वीक्रियते । परिवृत्तौ तु यदेकेन त्यज्यते तदन्येन गृह्णते । San.

35. INFERENCE (अनुमान).

Kā. xxxi. c d:—The statement of a (logical) Reason and a Conclusion is said to be Inference.

साधन is that which proves the existence of one thing upon another, as in the stock example पर्वतो वहिमार् धूमात्, धूम is the साधन, because it proves the existence of वहि on the mountain. साध्य is that whose existence is to be proved by means of the साधन. As in the above example, 'fire' is the साध्य, because its existence is to be proved on the 'mountain' by means of the साधन 'smoke'. पक्ष is a धर्मी, i. e. that which has the साध्य for its attribute, that is, that on which the existence of the साध्य is proved; as 'mountain' is the पक्ष, because on it the existence of 'fire' is proved.

For a true Inference, the हेतु ought to be invariably accompanied by the साध्य. As in the true inference पर्वतो वहिमार् धूमात्, धूम—the हेतु is invariably accompanied by वहि-the साध्य. Hence the हेतु is called the व्याप्ति and the साध्य the व्यापक.

The (logical) Reason (साधन) is a mark possessed of the three qualifications पक्षधर्मत्व, अन्वयित्व and व्यतिरेकित्व.

The mark must have (1) पक्षधर्मत्व, i. e. must be an attribute of the पक्ष, i. e. must be connected with the पक्ष. It must have (2) अन्वयित्व, i. e. सपक्षवृत्तित्व, i. e. must be found to exist in similar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained to exist. As 'smoke' is सपक्षवृत्ति, because it is found to exist in such instances as a 'kitchen-house etc.' where 'fire' is ascertained to exist.

Again, the mark must have (3) व्यतिरेकित्व i. e. विपक्षावृत्तित्व, i. e. must not be found to exist in dissimilar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained not to exist. As 'smoke' is विपक्षावृत्ति, because it is not found to exist in such instances as a 'lake etc.' where 'fire' is ascertained not to exist.

The Conclusion (साध्य) is a¹ necessary connection of the माध्य (which invariably accompanies the हेतु), with the पक्ष.

A poetical representation of both the Reason and the Conclusion, of the character described above, is Inference.

The figure is instanced in यत्रैताः etc. verse 127. Here, in the first half, the Reason, and in the second half, the Conclusion, are stated. The argument may be put in the following form:—

The conclusion:—

These women (पक्ष) have Cupid always running before them, furnished with a bent bow etc. (साध्य).

The Reason:—Because they direct arrows in the form of the movements of their eye-brows towards a young man. (हेतु) —a fact which is invariably accompanied by another fact, i. e. 'Cupid always running before them.' (व्याप्ति).

If it be said: the Conclusion may also be stated first, as in मधुतिष्ठति etc., just as it is stated afterwards, in the present verse. Why has the Inference been treated generally instead of being described particularly,² i. e. as possessed of two kinds. Besides,³ the reversed order of the Reason and the Conclusion should also be admitted (as it has been admitted by Rudraṭa) as a figure; as the reversed order of Cause and Effect has been recognized as a figure (i. e. Hyperbole).

We reply that in Hyperbole where the order of cause and effect is reversed, there is a strikingness consisting in the apprehension of the instantaneous production of the effect by the cause, owing to the reversed position of cause

1. अयोगव्यवच्छेदोऽवद्यं संबंधः । प्रभा.

2. विशेषत इति । उत्तप्रकारद्वयवत्त्या इत्यर्थः । प्रभा.

3. तथा च अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोः पौर्वपर्यविपर्ययत् अत्रापि साध्ययोः पौर्वपर्यविपर्ययोऽपि वक्तव्यः, उक्तव्य रुद्रेन । *Vide. Cha. & San.*

and effect. There is no such strikingness (however), in the inversion of the sequence of the Reason and the Conclusion. Therefore, Inference is not (here specifically) declared as (possessed) of this kind. The termination ल्पुट् or अनुमान denotes an act, not an instrument, of inference. Thus, an inference, the result of an inferential process, is the figure here.

When such words as मन्ये, शक्ते etc. occur in a verse, Inference is Expressed ; these words intimate an inference only when a Reason and a Conclusion are stated. They intimate Poetical Probability, when simply the reason such as resemblance etc. is present. When such words as वक्ति etc. occur, Inference is indicated. When both the kinds of words are not expressed and the inference is suggested by the statement of a Reason and a Conclusion, Inference is suggested.

36. THE SIGNIFICANT (परिकर).

Kā. xxxii. a b :—A description with significant epithets is (termed) the significant.

'Significant' means 'suggestive.' The description is, of course, of the subject, instanced in महौजसो etc. verse 128.

Here, the epithets महौजस्त्व etc. suggest that the warriors are irresistible etc.

If it be said: A 'Non-Significant' word has been declared to be a fault, i. e. अपुर्यार्थत्व; from this, it, of course, follows that an epithet must be significant. Thus, the Significant is simply the absence of the fault 'अपुर्यार्थत्व' 'and does not deserve to be a distinct figure. The Traditionalists reply;— Although a non-significant epithet being declared to be a fault, its rejection leads to the (tacit) admission that an epithet must be significant, still, the employment of many (significant) epithets in connection with one and the same (subject as in the present verse) has a (peculiar) strikingness which is known

to all, and is not simply the absence of a fault. *Hence, the Significant has been ranked in (the class of) figures.* According to these men, the plural विशेषणैः is significant as showing that a plurality of significant epithets is required for this figure.

On this Pradīpa:—The figure occurs even when only one significant epithet is employed ; as in अथि लाक्षण् etc. Absence of the fault 'अपुश्यत्वं' is possible not only when a significant epithet is employed, but even when no epithet is employed. Thus, the fact that an epithet is not अप्तः does not necessarily imply that it is significant. Although¹ in some cases, as in the present verse, absence of the fault अपुश्यत्वं and the presence of the figure परिकर may both be found together, still, the grounds why the fault is absent and the figure is present are distinct. The fault is absent, because diminution of (the) pleasure (derived from a verse), which constitutes the very essence of a fault, is here absent. The figure is present, because it invests the verse with a peculiar charm. The peculiar charm or strikingness of a significant epithet is experienced by all and cannot, therefore, be denied ; as in शुद्धे सशनि² etc.

The author³ of Nidarsana says that up to this point, the Kāvyaprakāśa is composed by Mammata ; what follows afterwards is the composition of another man named Allaṭa.

1. दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलङ्घारत्वं उपधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसंकरान्तर्बाधमिति भावः । प्रभा. *Vide R. G. also.*

1. ‘ शुद्धे सशनि पल्लविन्युपवने वाप्या नवाम्भोरुहि ॥
कीडादौ च सशाद्गुले विवलितश्रीवैर्विमुक्ता दशः ॥ ’ । प्रभा.
2. एतरप्यन्तं मम्मटाचार्याणा कृतिः ।
‘ कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्णः परिकरावधिः ।
प्रबंधः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥ ’
अतः परमलटाचार्यस्य कृतिः । *Nid.*

37. THE DISSEMBLER (व्याजोक्ति)

Kā. xxxii. c d:—The artful concealment of the nature of an object, though discovered, is (termed) the Dissembler.

When, the nature of an object which, even though hidden is discovered somehow or other, is concealed under some pretence, that is व्याजोक्ति.

This is not अपहृति for, resemblance between both the प्रकृति and the अप्रकृति, which is present in अपहृति is here impossible. Although resemblance is present here, still, it¹ is between रेति and शैत्य of the Himālaya, which are both प्रकृति here.

If it be said: In व्याजोक्ति, there is the concealment of a thing that is first hidden and is afterwards discovered; thus, inasmuch as the circumstances only of a thing concealed are here different, व्याजोक्ति is different from अपहृति. We reply that even in these cases (where the circumstances are different), there will be nothing but अपहृति if resemblance is possible in them, as in सीत्कार² etc.

If it again be said that where resemblance is stated for the sake of concealment, there is व्याजोक्ति; but where concealment is stated for the sake of resemblance, there is अपहृति; we reply that in both³ the cases, there is nothing but अपहृति, because in both, there is resemblance; whether concealment is predominant or subordinate is not the point.

1. अपहृती किल उभयनिष्ठं साम्यम्, अत्र तु प्रकृतस्यैव सद्भावात् प्रकृत-
निष्ठमेव साम्यमिति भावः । प्रभा.

2. यथा—‘सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाच्छम् । नागरिकः किं
मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥’ इत्यादी गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्या-
शुक्तिः व्यक्तस्य नहीत्यादिनाऽपहृतेऽप्यपहृतिरेवेत्यर्थः । Pr. and Kuv.

3. उभयत्रेति । अपहृतप्राधान्येऽज्ञत्वे च सति साम्ये इत्यर्थः । प्रभा.

The same is the opinion¹ of the followers of Udbhaṭa and others.

According to Udyota, in अपहृति, the affirmation of the उपमान is accompanied by the denial of the उपमेय. Here, nothing is denied, but something is made known as brought about by some other cause.

The figure is instanced in शलेन्द्र etc. verse 129. Here, *horripilation* (शुल्क) and *tremor* (वैषषु) manifest themselves (on the body of S'iva) as the *Involuntary Indication* (of his love for Pārvatī); their natures, however, are concealed by their being represented as proceeding from cold.

Pradīpa remarks,² however, that 'horripilation' and 'tremor' are not first hidden, so that they cannot be said to be afterwards discovered. Thus, the example would be inconsistent with the Vṛtti of Mammaṭa explaining the definition of व्याजोक्ति. He, therefore, says that here the love for Pārvatī that was hidden is discovered by the Involuntary Indications of love, i. e. horripilation and tremor; it is then concealed under the pretence that these Indications proceed from cold.

38. SPECIAL MENTION (परिसंख्या)

Kā. xxxiii. :—When the mention of something, with or without a query, results in the exclusion of something else, similar to it, it is considered to be Special Mention.

If it be said :—How can the mention of one thing result in the rejection of another? It is replied that *when a thing, although known from another means of proof, is yet made the subject of a special assertion, it terminates in the exclusion, of*

1. यदाहुरिति । उद्धटादिमतानुसारिण इत्यर्थः ।

2. तत्र कम्परोमाऽचयोः पूर्वैगूढत्वाभावादुद्धिक्षेत्यस्या संगतैः स्वयं उदाहरणं संगमयति—वयं त्विति । प्रभा.

another thing, similar to it, there being no other purpose which it can serve. Thus the mention of such a thing is परिसंख्या.

The words वृद्धमप्युच्चं च give us the divisions of परिसंख्या—
The (Special) Mention here is sometimes (a) seen to be preceded by a question, and sometimes, (b) seen to be otherwise, i. e. not preceded by a question. Thus, we get two divisions. Similarly, in both these places, the thing to be excluded is (sometimes) (1) Implied and (sometimes) (2) Expressed. Thus, we get four divisions.

The word परिसंख्या¹ literally means ‘knowledge (संख्या) of exclusion (परि).

Examples in order :—

(a) 1 is instanced in किमासेव्य etc. verse 130. Here, the fact that the banks of the Ganges should be resorted to, is well-known. It is made the subject of a special assertion here, for the purpose of intimating that the banks of other rivers should not be resorted to. ‘The vicinity of another river than the Ganges etc.’ are thus the things to be excluded; and they are here implied.

(a) 2 is instanced in कि भूषणं etc. verse 131. Here, the things to be denied are ‘the jewel’s being an ornament etc.,’ and they are here expressed.

(b) 1 is instanced in कौटिल्यं etc. verse 132. Here, what are denied are ‘the crookedness residing in any thing other than a woman’s hair, etc.’

(b) 2 is instanced in भक्तिभवे etc. verse 133. Here, the things to be denied are ‘devotion’s being entertained for wealth, etc.’

The figure occurs, only when the exclusion of another is imagined by the poet. Thus, पञ्च पञ्चनला भक्षयाः which is an example of परिसंख्या is not an example of this figure.

1. परिसंख्यते । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । प्रभा.

परिसंख्या^१ is a kind of विधि which, according to the Pūrva-Mimāṃsakas, means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things both of which are possible.' As the sentence, 'The five five-nailed animals should be eaten,' lays down an injunction that a man should eat five-nailed animals only, in exclusion of those that are not five-nailed, although by his natural appetite he is impelled to the eating of both.

नियम is another kind of विधि which means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things either of which is possible.' As the sentence समे देशे यजेत lays down an injunction that a man should sacrifice in an even place, when either alternative, i. e. sacrificing in an even place or sacrificing in an odd place was possible to him.

Inasmuch as, however, in both these kinds of विधि, इतरव्याख्याति is the same, the definition of the figure परिसंख्या applies to both. Thus,^२ परिसंख्या and नियम are regarded as identical in the Science of Rhetoric, in disregard of the minor distinctions of पाक्षिकप्राप्ति and युगपत्प्राप्ति between them. The figure is, sometimes, found as based upon a Paronomasia also, as in चित्रेषु वर्णसंकराः etc., which means: 'the mixture of वर्ण (colours) was to be found in paintings (but the mixture of वर्ण (castes) was not to be found among the subjects etc.).'

39. THE GARLAND OF CAUSES (कारणमाला)

Kā, xxxiv. a b c :—When each preceding object is (spoken of as) the cause of each succeeding object, it is (termed) the Garland of causes.

The word यथा in यथोत्तर denotes 'repetition.' Thus यथोत्तर (means) each succeeding (object).

1. विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ Vide. R. G.

2. नियमोऽपि...परिसंख्यैव । पाक्षिकप्राप्तियुगपत्प्राप्तिरूपस्य अवान्तरविशेषस्थाविवक्षणात् । R. G.

The figure occurs, also when something mentioned afterwards is successively spoken of as the cause of what precedes; as in भवन्ति नरकाः etc.¹ In मालादीपिक,² although each preceding thing is the cause of the succeeding, still, all the things are connected with one action. Here, they are not so connected. Thus the two figures are distinct.

The figure is instanced in जितेदियत्वे etc. verse 134. Here जितेदियत्वे etc. are successively spoken of as the causes of विनय etc. The verse is not a good example of this figure; for it is open to the fault of भग्नप्रकम्भत्वं. When it is learnt that जितेदियत्वे is the cause of विनय, an expectation arises that विनय too must be the cause of something else. Now, this expectation is, no doubt, fulfilled by what is said in the second line of the verse. But, inasmuch as it is there fulfilled indirectly, i. e. by saying गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते, instead of directly, i. e. by saying विनयो गुणप्रकर्षस्य कारणम्, uniformity, is said to be violated here.

The figure (called) 'the Cause' which Udbhaṭa has (defined) as "that which occurs when a cause is represented as identical with an effect" has not been here defined by us, although we are treating here of such figures as are based upon the relation of cause and effect: for, this (हेतु) whose form is आयुर्वृत्तम् etc. does not at all deserve to be (recognised as) a figure, inasmuch as no (particular) beauty is (apprehended) from the employment of (a word denoting) an effect to express a cause, as (the employment of the word आयुः to denote वृत्तम्) in the expression आयुर्वृत्तम्.

1. भवन्ति नरकाः पापात्पापे दारिद्र्यसंभवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्वानपरो भव ॥

2. मालादीपके उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वार्थस्य हेतुत्वेऽपि सर्वेषामेकाकियान्वयः-
अत्र तु न तथा इति ततो भेदः । Vām.

If it be said—'The verse 135 अविरल etc. is an example of 'the Cause'.' Now, if this figure be not admitted, there would be no figure in this verse, and thus the verse would cease to be a poem, inasmuch as it is wanting in a figure. But this would be inconsistent with the recognition of it as a poem by the ancient rhetoricians such as भास्क इत्यत्र etc. We reply that the verse अविरल etc. was declared (by them) to be a poem, in virtue of its possessing an Alliteration of soft letters (and of two other figures, i. e. पर्यायोक्त and अतिशयोक्त) only, and not because they thought that it contained the figure हेतु.

Thus, हेतु is but (another name of) काव्यलिंग itself, which has been described before.

Sārabodhini¹ says, however, that a distinct beauty is apprehended from the verse अविरल etc., and that the opinion of Udbhaṭa who admits हेतु as a distinct figure, is thus right.²

40. THE RECIPROCAL (अन्यान्य)

Kā. xxxiv. d, xxxv a :—When two things produce each other through an act, is (termed) the Reciprocal.

The Vṛtti here is simple.

The reciprocal relation of cause and effect is not possible between two things; for, two things cannot exist before and after themselves. Therefore, the words 'through an act' are employed. 'Through an act' means 'through the production of identical acts.' An object existing³ without beauty, is as though it does not exist. Thus, two objects are metaphorically said to produce each other, when, really speaking, they produce identical acts causing each other's excellence.

1. वस्तुतस्तु 'अविरलकमलविलासः' इत्यादिषु वैचित्र्यमनुभवसिद्धमेवेति उपटादिमतं समीचीनमेवेति नवीनाः। Sār.

2. See my Sanskrit: Commentary on this point. It is a mistake to ascribe the quotation "हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः" to Udbhaṭa. H. Sharma.

3. अविशिष्टम्। शोभारहितमित्यर्थः। प्रभा.

The figure is instanced in देसानां etc. verse 136. Here the 'lake' is the cause of the 'swans possessed of a peculiar beauty,' and the 'swans' are the cause of the 'lake possessed of a peculiar beauty.' Thus, *here, both (the lake and the swans are said to) produce each other, through their effecting the heightening of each other's beauty.* The strikingness consists in the apprehension of the mutual obligation of two things through mutual acts.

41. THE REPLY (उत्तर)

Kā. xxxv. bcd, xxxvi. ab:—The Reply is (a) when a question is inferred from the mere hearing of an answer, or (b) when, to a number of questions, a number of incomprehensible answers is given

When, from the mere getting of an answer the preceding (interrogative) sentence is inferred, that is one (kind of) Reply.

The first kind is instanced in वाणिभव etc. verse 137. Here, from the answer given in this sentence (*i. e.* verse), the speech of the purchaser to the effect:—'I want elephants' teeth and tiger-skins, sell them to me,' is inferred.

The word प्रभ in the Kārikā means a 'preceding sentence' simply. Thus, although here no question is inferred, the verse is still regarded as an example of this figure; or, we may suppose that what is here inferred is a question, namely, 'Have you got elephants' teeth and tiger-skins?'

*This is not काव्यलिंग, although the answer is here the cause of the question; for, the (figure) Reply is not identical with that (figure, *i. e.* काव्यलिंग). A reply is not indeed an efficient cause (कारकहेतु) of a question, but simply a mark (ज्ञापकहेतु) indicating the presence of it.*

Nor is this अनुमान also, although it, too, contains an indicatory mark; for here the साध्य and the साधन are not stated as

1. न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोद्दियोर्निर्देशे एव तस्य अंगीकारात् । S. D.

residing in one and the same पक्ष, as they are in असुमान. The साध्य—the question—belongs to the purchaser, and the साधन—the answer—belongs to the old hunter. Or, according to S. D., in an Inference, the साध्य and the साधन are both mentioned; but here the query is not mentioned.

Thus, the Reply deserves to be a distinct figure. Although काव्यलिंग is possible here, inasmuch as 'staying of the daughter-in-law in the house' may serve as an efficient cause of the absence of 'elephants' teeth etc., still, as strikingness consists in the inference of a question, it is this inference that constitutes the figure, although काव्यलिंग, no doubt, exists in the verse.

When, after a question (is asked), there is an answer which is incomprehensible, being beyond the reach of any other means of proof, that is another (kind of) Reply.

The word असकृत has been employed to show that the questions and the answers must be many in this variety; for, no strikingness is apprehended from the statement of a single question and a single answer. In the first kind of Reply where the question is inferred, even a single answer is striking.

असंभाव्य means, according to some, 'extra-ordinary,' but according to Pradipa, 'not known ordinarily, being beyond the reach of any other means of proof.' In प्रश्नपरिसंख्या, the answer, being well-known, aims at but the exclusion of another, there being no other purpose in its being given. Here, the answer stated in the verse, not being ordinarily known, rests but with itself i. e. aims at bringing out its own incomprehensibility. This is the distinction between the two (figures). The word¹ लोकातिकांतगोचर in the Vṛtti means: 'beyond the

1. लोकातिकान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रंथस्य प्रमाणान्तरविषयगोचरतया इत्येवार्थः, न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्वेन भेदानपपत्तेरिति । प्रभा.

reach of any other means of proof,' and not 'remarkably striking.' For, if we accept the latter meaning, this figure would not be distinguished from प्रभपरिसंख्या where also an answer is remarkably striking.

The second kind is instanced in का विसमा etc. verse 138 Here, 'the capriciousness of fate etc.' which are not known ordinarily, are brought out by the answers given in the verse.

According to the Moderns, the figure occurs, even if there is a single question and a single answer, both of them or even either of them being significant; as in किमिति etc.

The figure occurs even when the question is but one and the answers many; as in कि स्वर्गाद् etc.¹

So also it occurs when the same words express both a question and an answer (owing to Paronomasia); as in केदार etc.²

So also it occurs when two questions have only one answer as in के खेड़ा: etc.³

42. THE SUBTLE (सूक्ष्म)

Kā. xxxvi. cd, xxxvii. ab :—When a circumstance, even though delicate, is guessed some-how, and is intimated to another by some mark (indicative of it), it is termed the Subtle.

Somehow—From some (1) appearance or (2) gesture.

Delicate—That can be known (only) by a man of sharp understanding.

आकार=A change of expression etc.

1. कि स्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्यंडितैः समं गोष्ठी ।

सौराज्यशुद्धवृत्तिः सत्काव्यरसाभृतं स्वादु ॥

2. केदारपोषणरताः काशीतलवाहिनीगांगा ।

कंसं जघान कृष्णः कंबलवन्तं न वाधते शीतम् ॥

3. के खेड़ाः कि चलं वयः ।

The first kind is instanced in वक्षत्रस्थिद् etc., verse 139. Here, the masculine action of a woman, guessed by looking at (her) appearance in the form of the ‘mixing of the sashion with the drops of perspiration on the neck’ is cleverly intimated to her and to other friends of hers by some one of her female friends, by drawing (on her hand the figure of) a sword. A sword is the characteristic mark of manliness; for men alone hold swords in their hands, they being fit persons to hold them. Here, although there is अनुमान, since the साध्य i. e. कण्ठकुमभेद and the साध्य, i. e. प्रसाधित are both stated as connected with one and the same पक्ष, i. e. the woman, still, it is subordinate to the Subtle; for, strikingness consists here in the clever bringing out of a very delicate circumstance.

इग्रित—some particular motion of the limbs of the body.

The second kind is instanced in संकेत etc. verse 140. Here, the time of assignation, which (the lover) inquired for, is guessed from the gesture of his anxious look only, and is intimated (to him) by some (woman) sportively, by the closing of the lotus in her hand—(a mark) indicating the time of night

43. THE CLIMAX (सार).

Kā. xxxvii. cd :—An excellence (rising) successively (and) culminating in the end is (termed) the Climax.

The climax is an excellence whose utmost limit is (reached in) the last part of a prose or poetical passage. In other words, it is that where the last part is most excellent; for it is there only that the excellence rests after gradually rising in each preceding part.

The figure is instanced in राज्ये सारं etc. verse 141. Here each succeeding thing ‘earth etc.’ rises, gradually in excellence, until the last thing, i.e. ‘a fair woman,’ is declared to be the most excellent of all.

1. कुंकुमेन भेदो मिश्रणम् । प्रभा.

This is not परिसंख्या¹ because strikingness here consists not in the exclusion of another, but in the gradual rise of excellence.

In the above example, the rise is of the excellence of an object of a superior quality. The figure occurs also where the rise is of the excellence of an object of an inferior quality; as in तृणालभुत्तरः etc.

44. DISCONNECTION (असंगति).

Kā. xxxvii :—When two things related to each other as cause and effect are represented as simultaneously residing in two totally different places, it is (termed) Disconnection.

In this (world), an effect such as, 'smoke etc.' is observed to be produced at the very place where the cause (such as 'fire etc.') is present. Where, however, things, although related to each other as cause and effect, are represented as simultaneously residing in two totally different places, owing to the peculiar excellence (of the cause), that is असंगति; (so called) because, in it the mutual association of cause and effect which is natural to them (or well-known) is abandoned.

Here, the word अत्यन्त although mentioned separately from भिन्नदेशतया is yet connected (as an adjective) with भिन्न, and shows that the places must be quite apart from each other. Thus, the definition does not extend to such an example² as दृष्टे भुजंगेन etc. where the eyes and feet are not completely different from each other in point of locality, they residing in one and the same body.

1. अत्र अन्यव्यपोहकृतचाहत्वमित्यर्थं परिसंख्यवेत्येके, तदस्त, सारत्वे ह्यत्र विभान्तिर्नान्यव्यपोहे इति । San.

2. 'दृष्टे भुजंगेन पदेऽक्षिण धूर्णते' इत्यत्र नातिव्याप्तिः, देशस्थ अत्यन्त भिन्नत्वाभावात् । Vam.

युगपत् is not a part of the definition, but a description simply ; thus, the figure occurs in उद्दितमात्रे etc. also, although simultaneity of time is there absent. The representation of cause and effect as residing in two different places is due to the fact that the causes here have a peculiar excellence and are thus different from ordinary causes.

In a Hyperbole,¹ there is a reversion of the sequence of cause and effect ; here, a local difference between them.

Its instance is जस्ते अ etc. verse 142. Here, 'biting of the cheek by the teeth'—the cause, and 'pain'—the effect, are represented as residing in the 'wife' and the 'rival wives' of the Hero, in order to bring out the particular fact that the 'biting' gives acute pain to the rival wives of the Hero. Here,² identification between bodily and mental pain is at the bottom of this figure. In this verse, the use of a synonym क्षत, when the same word *i. e.* ब्रण ought to be employed, makes the verse open to the fault of भग्नप्रकल्पत्व

If it be said :—The figure is nothing but Contradiction. For, just³ as the residence in one place सामानाधिकरण्य of two things which reside in two different places makes the two things contradictory of each other; so the residence in two different places (वैयधिकरण्य) of cause and effect which reside in one place makes them contradictory of each other. We reply—No. For, वैयधिकरण्य is Disconnection itself. Now Disconnection is not Contradiction. It simply indicates that there is a contradiction between two things; for, it is on account of this वैयधिकरण्य that the two things appear to be

1. अर्तशशयोक्ते: कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो लक्षणम् , अस्थास्तु कार्य-कारणवैयधिकरण्यमिति भेदः । Cha.

2. अत्र शारीरमानसयोर्बेदनयोरेकत्वाद्यक्षवसायो मूलम् । प्रभा.

3. ननु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवत् समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विशद्यत्वाद्विरुद्धालङ्घार एवेति शंकते—नन्दिति । प्रभा.

contradictory of each other. Thus, Disconnection is quite distinct from Contradiction.

If it again be said :—Although¹ the two figures are distinct, still, inasmuch as no strikingness is here apparent, unless contradiction is brought out, let this contradiction itself be the figure, and not Dis-connection which simply indicates the presence of that contradiction. Nor should it be said that Contradiction is where there is सामान्यविकरण्य between two contradictory things, and not when there is वैयधिकरण्य between them; because the definition of Contradiction is very general and does not speak of this restriction.

We reply :—No. For, although the definition is given generally, still its scope becomes restricted in virtue of a rule that a general proposition covers all the ground except that covered by its exception. Now, Disconnection is as exception to the general figure Contradiction. Disconnection occurs where two things residing in one place are represented as residing in two different places. This is the ground which it occupies. Therefore, the general figure, i. e. Contradiction, must leave this ground and occupy the remaining ground. It thus occurs where two things residing in two different places are represented as residing in one and the same place. Hence, examples of Contradiction have been given by us before, in accordance with this restriction of province made here.

Vṛtti :—This is an exception to Contradiction, not Contradiction (itself). The opposition that appears here is due to the residence in two different places of two things which reside in one place; whilst, in Contradiction, the opposition is due to the residence in one place of two things which reside in two different places. Although (this is) not (actually) mentioned

1. विरोधस्फूतिं विना चमत्काराभावात् स एवालङ्घारः समुचित इति पुनराशंकते नन्देवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदपर्यथ्यः । प्रभा.

in the definition of Contradiction, still, *this follows in virtue of the fact that a general proposition establishes itself (i. e. occupies its ground) after leaving the ground covered by its exception. Hence, (Contradiction)¹ has been exemplified by us before, with a regard to this² very restriction of its scope laid down here.*

45. THE FACILITATION. (समाधि)

Kā. xxxix. ab :—When (the accomplishment of) an act becomes easy through the operation of another cause, it is (termed) the Facilitation.

When an act, which is begun, is accomplished without difficulty by an agent, being assisted by another (accidental) means, that is named समाधि.

The term समाधि etymologically means ‘Accomplishing³ a thing) well, i. e. easily.’

The figure is instanced in मानमत्यः etc. verse 143. Here, the effect, i. e. ‘quelling of anger’ which is being produced by the cause, i. e. ‘falling at her feet,’ is easily accomplished by the sudden operation of another cause, i. e. ‘the roaring of the clouds.’

This figure occurs, only when one cause is intended as principal and the other auxiliary; whilst, समुच्य occurs when both the causes are intended as principal.

46. THE EQUAL (सम).

Kā. xxxix. cd :—If a union is (found) somewhere (that may be) accepted (by all) as fit, it is (termed) the Equal.

Union is either Conjunction etc., or the relation of cause and effect. Thus, the figure सम (occurs) when there is an

1. उदाहरं । विरोधालङ्कार इति शेषः । प्रभा.
2. तथैव । सामानाधिकरण्यैव । प्रभा.
3. सम्यगाधानं करणमित्यर्थः । प्रभा.

ascertainment of a connection as fit, expressed in the form:—This (union) of these two things is commendable. (The figure occurs) when a (fit) union exists between (1) two superior things or (2) two inferior things; but not when it exists between one superior and another inferior thing. In समुक्ष्य, there is a union of two good or bad causes; here, union is declared as fit even between two good or two bad things that are not causes.

The first variety is instanced in धातुः चिर्णपा etc. verse 144. Here the union of the 'deer-eyed lady' and the 'king'—two superior things—is declared as fit.

The second variety is instanced in चिर्ण etc. verse 145. Here the union of a 'Nimba tree' and 'crow'—two inferior things—is declared as fit.

Fitness of the connection called 'the relation of cause and effect' occurs when a cause produces an effect having qualities similar to those of itself, as in मंत्रार्पित etc.

The figure occurs, also when a thing produces a quality possessed by others, in virtue of its association with them; as in वृद्धवानल etc.

Sometimes, it occurs when the desired object is obtained (verbally and not really) from that source which is resorted to for the accomplishment of that object; as an उच्चर्जैः etc.

47. THE UNEQUAL (विषम).

Kā. xl. & xli :—(1) When, in one place, connection is not found to be possible, owing to extreme incongruity; (2) when the endeavour of an agent becomes not only fruitless, but, on the contrary, brings an evil result to him; and (3) and (4) when the Qualities and Actions of a cause are respectively opposed to the Qualities and Actions of an effect; that is deemed the Unequal.

(1) When a connection between two (things) is apprehended as but impossible, owing to extreme incongruity (between them), (2) when an agent who has begun to do some (act), sometimes, not only does not obtain the desired fruit of that (act), owing to that act being destroyed, (or, owing to the intervention of some powerful obstacle), but, on the contrary, obtains even an undesirable result (which is quite) unlooked for; similarly, (3) and (4) when although (as a rule) an effect resembles a cause in its nature, the Qualities and Actions of them are still opposed to each other; that is the four-fold Unequal, the opposite of the Equal.

The first kind is instanced in शिरिषाद्यपि etc. verse 146. Here, incongruity consists in the nature and qualities of Cupid being opposed to the nature and qualities of the woman under discourse. The impropriety of the union is here suggested.

The second kind is instanced in सिंहिका etc. verse 147. Here, not only is self-protection not secured, but, on the contrary, the disaster of being devoured by Rāhu is met with.

The third kind is instanced in स्वयःकर etc. verse 148. Here, we have 'white fame' arising from the 'dark sword,' figured as the cause, in opposition to the general rule that the qualities of the effect conform to those of the cause. Here, there is incongruity between 'blackness' and 'whiteness' belonging to the cause and the effect, respectively.

The fourth kind is instanced in आनन्द etc. verse 149. Here, the Action of 'delighting' belonging to 'the woman'—the cause, is opposed to the Action of 'tormenting the body' belonging to 'the state of separation'—the effect.

The particle च in the second line of the fortieth Kārikā shows that the second variety of विष्म occurs not only (A) when there are both non-attainment of the desired object and the attainment of an undesired object, but also (B) when

there is mere non-attainment of the desired object, or (C) when there is mere attainment of an undesired object.

The division A has been instanced in विद्विका etc. verse 147.

B may be instanced in प्रभात¹ etc. and C may be instanced in पद्मातपश्च² etc.

The Kārikās do not exhaust the divisions of the figure; thus, other divisions of Inequality which may be generally defined as 'Absence of compatibility between two things related to each other any how,' are also possible. Thus, for instance, Inequality between two things related to each other as part and whole may be instanced in विष्णुलेन etc. verse 150. Here, 'sleeping on the ocean' and 'devouring all the worlds with the ocean' are incompatible things and constitute one विषम. Similarly, that the whole Kṛṣṇa whose belly is able to drink all the worlds should be drunk by a part of a woman's body, i. e. the eyes, is also incompatible. This is another विषम.

Although पान (drinking) is different from पान (looking intently), still, the two पानs are here fancied as identical with each other. Thus, this verse becomes an example of the figure in question.

In this variety, the relation is that of part and whole, whilst, in the first, the relation is that of opposition. This is the distinction between the two varieties. S. D. however puts this example under the first variety.

Thus, in this and other (*examples*) also, Inequality should be understood (as possible) in this and various other ways, according to the particular circumstances of each case.

1. प्रभातसमयप्रभातं प्रणयिति हुवाना रसात्, असुध्य नयनाम्बुजं सपदि पाणि-
नाऽमलियत्। अनेन खलु पद्मीपरिमलालिपाटच्छैः, समीरशिशुक्षिरादगुमितो
दिनेशोदयः॥ R. G. p. 446.

2. पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य, कि वज्रमर्पयेतुभिरुच्छसि धापिकायाम्। कालः
कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे, स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम्॥ Ku. p. 107.

In Contradiction, what is striking is the residence in one place of two things residing in two different places; in Disconnection, the residence in two different places of the cause and the effect residing in one place; but here, the connection of dissimilar Qualities and Actions belonging to the cause and the effect.

48. THE EXCEEDING (अधिक).

Kā. xlii :—When the abode and the abider though smaller, are yet represented as greater than the abider and the abode, which are (themselves) great, that is (termed) the Exceeding.

The abider is the thing contained, the abode is its container. When the container and the contained, although smaller, are yet represented as greater than the contained and the container, respectively, although these (latter) are intended as (themselves) great, with a view to intimate the excellence of the object under description, that is अधिक which is thus two-fold.

Examples in order :—

The first kind is instanced in अहो etc. verse 151. Here, 'heap of fame'—the contained, is intended as great, being described as incapable of being contained.

'The triad of worlds', which is smaller, is represented as greater than 'the heap of fame', inasmuch as the former is described as containing the latter, in order to bring out the excellence of the latter (i. e. the heap of fame), which is the object under description.

The second kind is instanced in युगान्त etc. verse 152. Here, the container—the body of कृष्ण, is intended as great, being described as the substratum of the whole world. 'The joy at the arrival of Nārada,' which is smaller, is yet represented as greater than 'the body of Kṛṣṇa,' inasmuch as the former is described as incapable of being contained by

the latter, in order to intimate the excellence of the latter (i.e. the body of Kṛṣṇa), which is the object under description.

49. THE RIVALRY (प्रत्यनीक).

Kā. xliii :—When somebody unable to avenge himself on his enemy is represented as doing harm to one belonging to him, with a view to praise that very enemy, that is called the Rivalry.

When some one, unable to directly punish an enemy, although he has done him an injury, (is represented as) punishing (another who is) dependent on him, with a view to prove that very enemy's superiority, that is termed प्रत्यनीक ; so called because, it is like the ally of an army. Just as one attacks, instead of an army directly, another who is an ally (1) of that (army) foolishly, or (according to Pradipa's reading)¹ secretly, for fear of being killed by that army ; so here also, while an enemy is to be conquered, another (person) connected with him is conquered. The connection between the enemy and his friend may be (1) Direct or (2) Indirect. Thus, the figure is of two kinds.

The first is instanced in त्वं विनिर्जित् etc. verse 153. Here, Cupid unable to conquer the Hero, conquers the Heroine who is directly connected with the Hero i. e. as his wife.

The second is instanced in यस्य किंचिन् etc. verse 154. Here, Rāhu unable to avenge himself on Kṛṣṇa for the cutting of his head, troubles, the Moon who is connected with him. *The connection of the Moon with Kṛṣṇa is here (Indirect), because (the Moon) has a connection (of resemblance) with the face which is connected with Kṛṣṇa by the relation of part and whole.*

1. तत्प्रतिनिधिभूतः तन्मन्त्रादिः "सैन्यभयान्निगृहमभियुज्यते । पीड्यते इत्यर्थः । प्रभा.

50. THE LOST (मीलित).

Kā. xliv : When a thing is concealed by another, through a mark, either (1) natural or (2) even adventitious, and common to both, that is said to be the Lost.

If through some mark, which is natural or adventitious, and which is common (to both the thing to be concealed and the thing which conceals it), a thing is concealed by another by its very nature, on account of its superior power, that they call twofold मीलित.

Here, the disappearance (i. e. non-apprehension) of a thing is natural, on account of the thing being eclipsed by another thing which is similar to and more powerful than it. In व्याजोक्ति¹ and अपहृति², however, this disappearance is not natural.

The first kind is instanced in अपांग etc. verse 155. Here, the marks 'tremulousness of the eyes etc.' are natural to the body of the deer-eyed lady and they are common to the 'rise of intoxication', being found in that case also.

Through these marks, the 'rise of intoxication' is concealed by 'youthfulness' on account of its inherent superiority of power.

The second is instanced in ये कन्दरासु etc. verse 156. Here, the fact of cold, which is understood from the force of the fact that the enemies reside in the caves of the Himalaya mountain, is adventitious. Hence, (the marks) 'tremor' and 'horripilation', which are produced from that (cold) are also of an identical nature, i. e. adventitious; and they are common to, being found in the case of, fear also.

1. व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुस्वभावजनितं किंतु कथंचिदुद्भवं वस्तु कथित तिरोधातुं यतते इति विवक्षितम् । हहु तु वस्तु नोद्दिक्षम्, तस्यापि च तिरोधानं वास्तविकतया विवक्षितमिति ततो भेदः ६. V. 1.

2. वस्तुगत्यैवेति । एतच्च अपहृत्यलङ्घारब्यायुर्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । प्रभा.

51. THE NECKLACE (एकावली).

Kā. xlvi.—When each succeeding thing is (1) affirmed or (2) even denied as an attribute of each preceding thing, that is the twofold Necklace.

The Vṛtti is here simple.

The affirmation or denial of a thing as an attribute of another must be repeated in order to be striking.

According to some, the Kārikā means:—‘When a thing, which stands first as an attribute of another thing, is affirmed as possessed of its own nature by being afterwards made a subject and then by having another attribute affirmed of it; that is called एकावली’. As in स पण्डित् etc., the thing पण्डित्, which stands first as an attribute of another thing referred to by सः, is affirmed as possessed of its own nature, i. e. पण्डितत्वं, by being afterwards made a subject (referred to by यः) and then having another attribute, i. e. स्वहितार्थदर्शित्वं affirmed of it. Similarly, in न तज्जलं etc., the thing जलं is denied as possessed of its own nature, i. e. जलत्वं, by being made subject (referred to by यत्) and then having another attribute, (i. e. सुचारुपंकर्जं denied of it).

This interpretation should, however, be rejected, because, it is opposed to Mamta's Vṛtti on this Kārikā;

1. कथित्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थापयते अर्थाद्विवेषणेन स्व-
धर्मविशिष्टसुपपाद्यते इत्यर्थः । अथवा अपोद्यते स्वव्यातिरेकेण विशेष्यतावच्छेदक-
निषेधयुद्धिविषयीक्रियते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—‘ स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शित्वं
हितं न तथ्यत्र परानपकिया । परे च ते ये त्रितसाखुभावाः, सा साधुता यत्र
चकास्ति केशवः ’ ॥ अत्र तच्छब्दार्थं विशेषणं पण्डितः, पश्चात् स्वहितार्थदर्शित्वं
प्रति विशेष्यः, तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु ‘ न
तज्जलम् ’ इति वक्ष्यगाणम् । अत्र „हि सुचारीयाद्विवेषणेन स्वव्यातिरेकेण
विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधयुद्धिरिति । अत्र ‘ पुराणि यस्याम् ’ इत्युदाहरणा-
व्याप्तिः सूत्राक्षराननुसारताचेति दोषः स्फुट एव । प्रभा-

because, according to it, the definition of this figure does not extend to such examples as पुराणि यस्यां etc., and because, it does not literally follow the wording of the Kālikā.

The first kind is instanced in पुराणि etc. verse 157. and the second in च तज्ज्ञः etc. verse 158. Here, in the former (example, each succeeding thing) is affirmed (of each preceding thing) in the following order — ‘women’ are affirmed of ‘houses’; of those (‘women’) ‘beauty’ (is affirmed), through its being said to be a means of the act of ‘decoration’ which is an attribute of their bodies; of that ‘beauty’, ‘sports’ (are affirmed); and of those (‘sports’ also, the ‘weapon of Cupid’ is affirmed). In the same manner, in the latter example, (each succeeding thing) should be understood as denied as an attribute (of each preceding thing). Thus of ‘water,’ ‘lotuses’ should be considered as denied; of ‘lotuses,’ ‘bees,’ of ‘bees,’ ‘humming’; and of ‘humming’ also, ‘charmingness.’

The figure occurs also when each succeeding thing is predicated as a subject to each preceding thing; as in धर्मेण शृङ्खिः etc. Here, शृङ्खिः etc. are successively predicated as subjects to what precedes, i. e. धर्मः etc.¹

If each preceding thing helps each succeeding thing in an uniform manner, then this very variety becomes what has been called by the Ancients मालादीपक्. मालादीपक्, according to R. G. does not deserve to be दीपक्, because it does not contain ‘resemblance’ which constitutes the very essence of दीपक्, and besides, मालादीपक् does not contain प्रकृत and अप्रकृत things both of which are found in दीपक्.

1. धर्मेण शृङ्खिस्तव देव शुद्धा तुदशा निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लौकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ ३.

2. इह च शृङ्खलावयवानां पदार्थाना सादृश्यमेव नास्ति इति कथंकारं दीप-
कतावाचं श्रद्धीयमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । R. G.

52. REMINISCENCE (स्मरण)

Kā xlvi. a b c :—The recollection of an object, in the form in which it is cognised, on the perception of another object similar to it, is (termed) Reminiscence.

In this Kārikā, the word, अर्थस्य स्मृतिः alone constitute the definition of स्मरण. The word यथानुभवम् indicates the form of Reminiscence, and the words इष्टे तत्सदृशे indicate all the circumstances that revive the impression of a former experience which generates recollection. Thus, such circumstances¹ as Destiny, Contrast, Reflection, Association of ideas etc. are also included.

Or, the words इष्टे तत्सदृशे may be taken as forming part of the definition of स्मरण and thus serving the purpose of excluding all other reminiscences² which are not based upon resemblance, and are not thus striking; thus स तथेति etc. is no example of this figure.

Thus, the definition of स्मरण is :—*When an object, which is once cognised (by any of the kinds of evidence) as possessed of a certain form, is afterwards recollected in the same form (in which it was cognised before), on the perception³ (by any of the senses) or even on the recollection⁴ of another object*

1. प्रणिधाननिवन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृशपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबंधानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वृषभयार्थित्वकियारागधर्मार्थमनिमित्तम्यः—(स्मृतिः) । Nyāya III, 2. 44.

2. अन्यादशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । ‘ स तथेति प्रतिज्ञाय विस्तुत्य कथमप्युमाम् । कृषीज् ज्योतिर्मयान् सप्त सप्तमार स्मरशासनः ॥ ’ इत्यादी हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति नालङ्घारत्वम् । प्रभा.

3. उपलब्धिमात्रे अत्र दशिरिति । San.

4. सदृशस्मरणादुद्बुद्धेन संस्कारेण जनिता स्मृतिरपि स्मरणालङ्कारः । यथा—“ सन्त्येवास्मिङ्गति बहवः पक्षिणो रम्यरूपास्तेषां मध्ये सम तु महती वासना चातकेषु । यैरच्युक्तैरथ लिङ्सखं नीरदं हमारयाद्देः स्मृत्यारुढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ ” R. G.

which is similar to it and which is the cause of the awakement of Reminiscence, through the revival of the impression left on the mind by the former cognition.

The figure is two-fold:—When the object recollected is recognised (1) in this life or (2) in some former life.

The first kind is instanced in निम्ननाभि etc. verse 159. Here, the recollection is of an object experienced in this life.

The second is instanced in करञ्जुभि etc. verse 160. Here, on the perception of the 'breasts of यशोदा' the पांचजन्य is recollected by Kṛṣṇa who had known it in one of his former lives, owing to resemblance between the two objects.

Rāghavānanda,¹ however, would have this figure, even where the recollection arises from Contrast; as in शिरीषमृद्दी etc.

53. THE ERROR (भावन्तमान्).

Kā. xlvi. c d —The apprehension of (one thing as) another on the perception of (that thing) similar to that (another), is (termed) the Error.

Here also, the word अन्यसंवित् alone constitutes the definition. The word तत्त्वल्यदर्शने indicates the circumstances that produce Error. तत् refers to 'a thing not in question,' which is referred to by अन्यत् in अन्यसंवित्. What is तत्त्वल्य similar to that (thing not in question), must, therefore, of course, be taken here to be 'a thing in question.' When, on the perception of such 'a thing (in question,' i. e. of 'a thing in question' similar to a thing not in question), the apprehension (of that thing in question) as (identical with) that thing not in question arises, it is (called) the Error. In other words, when 'a thing in

1. राघवानन्दमहापत्रास्तु वैसाहस्रात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति ।
तत्रोदाहरणं तेषामेव । यथा—

“ शिरीषमृद्दी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदाश्याः सदनेषु सौख्यलक्षणं दध्यौ गलदश्चु रामः ॥ ” S. D.

question' is taken for 'a thing not in question' which is called to mind through the impression of it being revived by the sight of that thing in question similar to it, it is called the Error.

This is neither Metaphor nor the first (kind of) Hyperbole; for, although in those figures there is an apprehension of a false identity between two things, still, inasmuch as the apprehension of that false identity is there accompanied by the apprehension that it is false, Error is really absent. Here, however, Error is clearly¹ apprehended (to be present) as shown by the name (of the figure² व्यान्तिमत्) which comes into use by following its sense.

The natural sense of Error is 'an apprehension of a false identity which is not accompanied by the apprehension that it is false.'

The cognition of Error is here an ascertained one; thus, this figure is distinguished from the Doubt instanced in कान्ते तत्र etc. The matter in hand here is cognised as identical with what is not the matter in hand. In other words, the matter in hand is here not cognised at all. Thus मीलित, सामान्य, and तदृण are excluded; for in मीलित, the अप्राकरणिक itself is absent; in सामान्य, although no distinction is apprehended between the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक, still, both the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक are cognised, and in तदृण, there is an identity of qualities only, but not of the objects (possessed of those qualities) which are cognised distinctly.

The delusive cognition must spring from the imagination of the poet. In other words, it must be striking. Thus रंगे रजतम् is no example of this figure.

1. तत्र वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थः । अध्यवसानमानेति । मानेत्यनाहार्यतयेवच्छेदः । प्रभा.

2. अर्थानुगमेनेति । अर्थश्च अनाहार्य एव उत्सर्गसिद्धोऽन्नं संज्ञावटक इति भावः । प्रभा.

The figure is instanced in कपाले etc. verse 161. Here, the 'rays of the Moon' are mistaken for 'milk etc.' by the 'cat etc.' through resemblance between the 'rays' and 'milk etc.'

54. THE CONVERSE (प्रतीप).

Kā. xlvi:—(1) When the thing compared to is condemned, or (2) when it is itself fancied as (being) the thing compared, for the purpose of being condemned, it is (termed) the Converse.

When the उपमान is condemned (by saying):—‘what is the use of the उपमान, since the उपमेय itself is quite capable of bearing its yoke, i. e. of serving its purpose; also when the same (उपमान), (although) well-known as being an उपमान, is (yet) turned into an उपमेय, in order to show that it has got another उपमान in the उपमेय itself, i. e. to show that the उपमेय is superior to it and thus to condemn it in this manner; that is the twofold Converse, so called because (in it) the उपमेय becomes a rival of the उपमान.

The figure is instanced in लावण्याकसि etc. verse 162. Here, the thing compared, i. e. the 'king' endowed with such various qualities as 'beauty etc.' is present; the various things compared to, i. e. the 'moon etc.' are, therefore, condemned as useless.

‘Here, although there is another figure called यथासंख्य, still, what is striking is not Relative Order but condemnation.

The second is instanced in ए एहि etc. verse 163. *Here, the 'Moon', inasmuch as she is said to have the 'face' as an उपमान to her, is represented as inferior (to that 'face') in her qualities. The word वचनीय—the Sanskrit form of वआणिज्ज, however, suggests that even this comparison cannot be established between the Moon and the face, on account of the former being considered to be far inferior to the latter. Thus, (the fact of) the non-establishment of comparison leads to the condemnation (of the Moon).*

The figure is thus distinguished from व्यतिरेक where, although the उपमेय is superior to the उपमान as here, still, the fact of comparison is established between them.

Sometimes, however, an act of comparison, (by being) but accomplished, leads to the condemnation (of the उपमान); as instanced in गर्वमसंवाद etc. verse 164. Here, the turning of the 'lotuses,' which are well-known as the उपमान, into the उपमेय itself constitutes their condemnation, because, turning them into the उपमेय is tantamount to showing that they are possessed of inferior qualities.

Here, although comparison is effected, still, the superiority of the उपमेय (i. e. नलिन) is not apprehended. Thus, this kind is distinguished from व्यतिरेक where that superiority is apprehended.

In this manner, (the figure) प्रतीप should be understood as occurring also when an object, which did not before experience the state of being the उपमान, owing to the possession of incomparable qualities, is made to assume that state; as in अहमेव शुक्: etc verse 165. Here, (the fact of) हालाहल's (assuming) the position of the उपमान, (although hitherto regarded as) impossible, is (yet) declared (in the verse).

55. THE SAMENESS (सामान्य).

Kā xlviii.—When something in question is represented as appearing like something else, owing to its connection with it, in order to show a likeness of properties (between them), that is said to be the Sameness.

When (a thing in question), although dissimilar, becomes connected with (another)—a thing not in question,—and with its own qualities but not given up, is represented as having become undistinguishable from it, in order to show that (the thing in question) appears like (the thing not in question), it is (called) the Sameness; (so called) because, (in it) there is a connection of like properties.

The word अपरित्यक्तनिजगुण excludes तद्रूप where the thing in question gives up its own qualities. Upon this, Piabhbā¹ remarks that the word अपरित्यक्तनिजगुण is not necessary to exclude तद्रूप; for, in a तद्रूप, one thing assumes only the qualities of another; but the things themselves are not represented as undistinguishable from each other; nor are they understood as such. Thus, तद्रूप is excluded by the word तदेकात्मतया itself. The word वध्यते does not mean 'is expressed' but simply 'is conveyed'; for the fact of the similarity of appearance is not 'expressed' but simply 'conveyed' by the words अविभाव्यतां गता. in the verse मल्यज etc.

In the मीलित, an object is not apprehended at all, being eclipsed by another of a superior quality similar to it; whilst, in the present figure, an object is apprehended, but it is apprehended as undistinguishable from another, on account of both the objects possessing like properties.

In भान्तिमात्र, the object that is superimposed upon another is one which is recollected. Here, it is one which is perceived. In Metaphor, the identity between the उपमेय and the उपमान is expressed by words, and not simply conveyed by them as here. In Hyperbole, the उपमेय is not expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Here, both of them are expressed by distinct words.

The figure is instanced in मल्यज etc. verse 166. *Here, the 'whiteness' of the thing in question, being spoken of as neither more nor less than that of what is different from it, i. e. of the thing not in question, is the cause of the similarity of their appearance Hence, they are not apprehended as distinct from each other.*

1. तद्दणेति । तद्गुणालङ्कारे अन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोप-
निवन्धः प्रतीतिर्वा । प्रभा.

Sometimes, an antecedent apprehension of identity between the thing in question and the thing not in question is inferred from the apprehension of difference between them; as in वेत्तस्वचा etc. verse 167. Here, it is only after the ‘bees’ have fallen upon the ‘cheeks,’ that the difference between ‘Campaka flowers’ and ‘cheeks’ is apprehended; afterwards the antecedent apprehension of identity between them is inferred.

Here, the apprehension of difference due to another cause, i. e ‘the fall of bees upon the cheeks’, although subsequent cannot yet do away with antecedent apprehension of identity due to ‘possession of a yellow colour by मृद and चंपक’; for, it has been (already) effected; and an apprehension (that has been already effected) cannot be sublated.

56 THE EXTRAORDINARY (विशेष).

Kā xlix & 1 :—(1) When an object is (represented as) abiding without its well-known abode; (2) when one object is (spoken of as) being present in the same form in many places, simultaneously; and (3) when somebody, in doing one act, succeeds in doing another impossible act, by means of the same (effort); it is said to be the threefold Extraordinary.

When an object is represented as existing in a peculiar (i. e. supportless) condition by leaving its well-known abode, that is the first (kind of) विशेष.

It is instanced in दिवमण्डु etc. verse 168. Here, the ‘discourses of poets’ are represented as delighting the world by existing without their well-known abodes, i. e. ‘poets’. ‘The well-known abode’ is not simply the real abode, but one which is established by a poetic convention also. Thus the well-known abode referred to here is not ‘ether,’ which is the real abode of गीरः (sounds), but ‘poets’ who are the abode of गीरः as established by a ‘poetic convention.’

This kind occurs, also when a thing is spoken of as residing in another abode; as in गतेऽपि सूर्ये etc.

When one and the same object resides in many places, in one and the same form, simultaneously, that is the second kind of विशेष.

It is instanced in सा वसइ etc. verse 169. Here, one 'rival wife' is represented as being present in many places, i. e. heart, eyes etc. in one and the same form, i. e. that of a rival wife, simultaneously.

The word एकात्मा excludes यथासंख्य where the forms possessed by an object are different; and the word युगप्त् excludes पर्याय where there is succession.

When an agent, hurriedly proceeding to do an act, succeeds in doing another impossible act also, by the same effort, that is another (i. e. the third kind of) विशेष.

The word रभसेन¹ shows that the agent has no intention of doing two acts by one and the same effort. The word तथैव excludes समुच्चय instanced in धुनोति etc. where the efforts are different. The sentence प्रन्यवति² etc. is no example of this kind of विशेष, impossibility of an act being there absent.

It is instanced in स्फुरद्दुत्त etc. verse 170. Here, Brahmā, in endeavouring to create a particular king has unexpectedly succeeded in creating other impossible things such as Cupid, the Sun, Bṛhaspati etc., by the same effort.

In this example, although there is another figure, i. e. यथासंख्य,³ yet it is विशेष not यथासंख्य that is prominently striking here.

1. रभसेनेति । एतच्च एकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्य-
थेम् । प्रभा.

2. ' प्रन्यवति त्रिषो गच्छन् ' इत्यादौ नायमलङ्घारः अशक्यत्वाभावात् । San.

3. स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्वेऽपि विशेषालङ्घारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्-
दुदाहरणत्वम् । प्रभा.

Here, the doing of an impossible act is expressed. Sometimes, it is suggested, as in गृहिणी सचिवः etc. verse 171. Here, the impossible act of taking away minister, confidant, beloved, disciple etc., is suggested by the words किं न मे हनम्.

If it be said—The representation of a thing existing without its abode is improper, since such a representation is opposed to experience which shows that a thing always resides in its abode. Similarly, the other representations contained in the Kārikās are also improper.

We reply that such things as are described above are no doubt impossible. But they are here represented as possible only metaphorically.

Thus, the ‘words’ which please the world are really speaking uttered by a man of the present times. But they are metaphorically said to be the actual words of a past poet, on account of close resemblance between them. Similarly, the ‘woman’ is only metaphorically said to reside in her lover’s heart, on account of her being constantly thought of by him. So also, the ‘king’ is only metaphorically said to be Cupid etc., inasmuch as he resembles him in point of beauty.

(*This metaphorical representation*)—(*this*) unusual and extraordinary mode of statement—itself constitutes the very life (of a figure) everywhere, in these places. For, a figure generally does not exist without it. Hence it is said (by Bhāmaha and others):—(*This metaphorical mode of statement*)—this unusual form of speech—which is described above (is found) everywhere. By this a sense is invested with a peculiar beauty. Poets should exert themselves for (securing) it. For, what figure (exists) without it?

The word अतिशयोक्ति in the Vṛtti is intended to mean a metaphorical description simply. It does not here denote the figure Hyperbole, because, that figure is here impossible.

The same is the meaning of वासोकि. The two words are in fact synonymous here.

The word प्रायेण in the Vitti excludes such a figure as स्वभावोकि where the description is not metaphorical,

57. THE BORROWER (तदुण्).

Kā. II.—When an object quits its own form and assumes that of another possessed of very brilliant qualities, by coming in contact with it, it is termed the Borrower.

When a thing has its form overshadowed by another (which is) near it, and with whose own superior qualities it becomes connected, on account of the superior excellence (of that another), and assumes the form of that (another), that is तदुण् ; (so called) because, it (literally) is that in which there is assumption by the thing in question of the quality of that, i. e. the thing not in question.

In मीलित, one thing is apprehended (but) as covered over by another. Here, one thing assumes the quality of another, although its nature is not covered over by that of another. Or, in मीलित, a thing is not apprehended, being eclipsed by another. In सामान्य, things are apprehended as undistinguishable from each other, although they do not give up their own qualities. Here, only a quality is eclipsed ; the things are apprehended as distinct from each other.

In आन्तिमान्, the thing that is superimposed upon another is one that is recollected. Here, it is one which is perceived. Besides, a delusion is not here stated in words.

The figure is instanced in विभिन्न etc. verse 172. *Here, the colour of Aruṇa—Garuḍa's brother, is (represented as) superior to that of the Sun's horses, and the colour of the green jewels as superior to that of Aruṇa. Hence the Sun's horses are apprehended as identical with the Aruṇa. Similarly,*

these horses are apprehended as identical with the green jewels. Thus, there are two examples of तदूण here.

Thus, those men are wrong who say that the figure occurs when an object, that has quitted its form, is again restored to it. For, their definition runs counter to the etymological explanation of तदूण given in the Vṛtti, also to the fact that in the Vṛtti, two examples have been shown to be present in the verse by the mention of two qualities, and also to the fact that there is तदूण in the example of संकर (i. e. आत्मे सीमन्तरस्त्वे etc. verse 179.) cited by Mammāta afterwards which it would not be if their definition be accepted; since there is in that verse no restoration of a thing to the form which it has quitted.

58. THE NON-BORROWER (अतदूण).

Kā. iii a b:—When this does not assume the form of that, that is termed the Non-borrower.

तद् means 'the thing in question.' अस्य means 'of the thing not in question.' The words अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् from the preceding Sūtra are here understood. Thus, the full definition is:—'If this, i. e. the thing not in question of an inferior quality does not assume the colour (form or quality) of that' i. e. of the thing in question, although it has a capability of assuming that colour, form or quality, (i. e. although it comes in contact with the superior qualities of that thing in question), that is termed अतदूण, so called because, it literally is that in which there is no assumption by the thing not in question of the quality of the thing in question.

Although here the cause i. e. 'capability' being present, the effect; i. e. 'assumption of another's form' is absent, yet this is not विशेषोत्ति, because, this is founded upon the peculiarly striking circumstance of a thing not assuming the quality of another.

'The figure is instanced in विरोधसि etc. verse 173. Here, (the lover) does not become red (i. e. affectionate), though he is seated in a heart which is extremely red, (i. e. glowing with ardent love). Thus, the last half alone is an example of this figure. In the first half, there is विरोध between 'whiteness' and 'redness.'

In the example, the 'heart' is the thing in question, the 'man addressed' is the thing not in question, for what is intended here is the narration by a woman of an account of the state of her own heart.

Besides, in this (Kālikā), तत् may refer to अप्रकृत (also), and अस्य to प्रकृत, since pronouns stand for any nouns that we intend them to stand for. Thus, the figure अत्तुण should also be understood (as occurring) when the form of the thing not in question is not assumed by the thing in question, for some reason or other: as in गांगमध्ये etc. verse 174. Here, the 'swan' being the object of description is the matter in hand; गंगा and यशुना are the matters not in hand. The 'swan' does not take the colour of either. Thus, if we rest simply in the expressed sense of the verse, there is no difficulty in apprehending the verse as an example of अत्तुण.

But if we look to the suggested sense of the verse, by taking it as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा, we see it is 'the person of a steady character', not 'the swan', that becomes the matter in hand. Thus, inasmuch as the 'swan' is not the matter in hand, there is difficulty in regarding the verse as an example of अत्तुण. But, this difficulty may be avoided by looking upon 'swan' as nothing but the matter in hand, inasmuch as it is an उपमान with reference to a 'steady man' who is the matter in hand.

59. THE FRUSTRATION (व्याघ्रात्).

Kā. lii c d & liii a b.—When, by the same means by which one does a certain thing another undoes it that is said to be the Frustration.

When a certain thing which is accomplished by one, by a certain means, is rendered otherwise by another by the same means, with a desire of conquering (that one), that is व्याघ्रातः so called because, it is the cause of the frustration of a thing (already) accomplished.

It is instanced in दशा दर्शण etc verse 175. Here, by the very means, i. e. eyes, by which God Śiva burnt down Cupid, the 'women' animate Cupid with the desire of conquering Śiva. Here, identity of 'eyes' means their similarity; for, the eyes of the women are not identical with but similar to, those of Śiva. Thus the figure may be defined as 'that where one and the same cause produces different effects in violation of the rule that different causes produce different effects'.

The figure also occurs when an effect is produced by a cause which is well-known to produce another; as in यज्ञगत् etc.

In all the preceding examples, the manifestation of opposition is due to a fancied identity between two causes. The opposition is, however, removed when the causes are regarded in their own individual capacities.

The figure does not occur when one and the same cause, by residing in two different abodes, produces two opposite effects; as in परिदित्येन etc. 'Frustration' is not based upon opposition, and therefore does not constitute a figure.

The figure occurs also when the contrary of a certain act is justified by the same reason by which that act is justified as in विमुच्चसि etc.

Thus, Pure figures have been described. The union of these, however, obtains a distinct beauty like the union of ornaments, and therefore constitutes a distinct figure. This

union is of two kinds. (1) the union of figures which are independent of each other, and (2) of those which are not so. The first kind of union, is called the Aggregation, and the second, the Commixture, which is again three-fold. Thus, there are in all four varieties of union, which the author now proceeds to define.

60. THE AGGREGATION (संस्कृते).

Kā. III c d.—The existence of these, separately, in one place, is desired to be the Aggregation.

भेद means the mutual independence of figures as regards their essential natures, or as regards the words¹ that contain them, or rather, the mutual independence of figures as regards their essential nature, accompanied by the difference of the words that contain them.

The first² definition of भेद is not good, because it does not serve the purpose of excluding the third kind of संकर instanced in स्पष्टोल्लसत् etc., where, although the words that contain रूपक and अनुप्रास are identical, still, the two figures do not possess mutual independence. In a संकर, however, the mutual dependence of figures is necessary. The second definition, however, excludes this संकर, because, in it the words containing the figures being identical, the विषयभेद of the definition is absent. स्थिति means an ascertained existence. Thus when these figures, i. e. those whose natures have been described just before (i. e. in 9th and 10th Ullāsas), exist independently of each other, according to possibility, in one place, i. e. in that portion only (of a poem) which is (called) 'word' or that only (called) 'sense' or even in a sentence or

1. विषयत इति । विषयः अलङ्काराश्रयः शब्दः । प्रभा.

2. एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ रूपकानुप्रासयोर्विषयैवेऽपि परस्परापेक्षाविरहादतिप्रसंगताद्वस्थादाह—यद्वेति । एवं च तत्र विषयभेदाभावा-ज्ञातिव्यातिरिति भावः । प्रभा.

verse which consists of *both* word and sense; *that is* संस्थिः; (*so called because*) its nature is Connection of two or many (figures) with one place, i. e. with one poetic piece.

The plural of एतपां is insignificant. Thus, संस्थिः occurs even when two figures exist together separately in one place.

The words भेदन् स्थिति. exclude संकरा, in the first kind of which, the figures are dependent upon each other as regards their natures; in the second, their existence is not an ascertained one; and in the third, they are dependent upon each other as regards the words that contain them, or rather, the words that contain them are not disjoined. This Aggregation may be of two figures of 'word' or of two figures of 'sense' or of one figure of 'word' and one figure of 'sense.'

Of these, the Aggregation of two figures of 'word' may be instanced in बद्धन् etc. verse 176. The Aggregation of two figures of 'sense,' however, may be instanced in लिप्ततीव etc. verse 177. Here, in the former (verse), Alliteration (अ-अ) and Rhyme (लक्ळः—लक्ळः) — both figures of 'word' — exist independent of each other and thus lead to the (figure) Aggregation. In the latter (verse), however, उपमा and उप्रेक्षा, both figures of 'sense' exist similarly (i. e. independent of each other), and thus (lead to the figure Aggregation).

The Aggregation of one figure of 'word' and one figure of 'sense', on the other hand, may be instanced in सो णथि etc. verse 178. Here, in the first¹ half, Alliteration—a figure of 'word,' and in the second half, (Metaphor) (हृदयलुण्ठनम्)—a figure of 'sense,' (exist) independent of each other.

If it be said that inasmuch as the abodes of these figures are different, that of अनुप्रास being 'word,' and of रूपक being 'sense,' they cannot form संस्थिः, which consists of Connection of many figures with one abode; we reply that *these (figures)*

1. अत्र पूर्वार्थेऽनुप्रासः, उत्तरार्थे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । प्रभा.

are (here said to be) connected with one alone, because they are (here) connected with one and the same sentence (and a sentence is nothing but a collection of words conveying meanings), or with one and the same verse (which may contain many sentences).

61. COMMIXIURE (संकरः).

(a) Of Mutual Subserviency.

Kā. liv. a b:—*But when (these) do not rest in them) selves, but are subservient to one another, it is (termed—the Commixture.*

But when these very figures do not assume an independent position for themselves, each being dependent upon another, for the sake of obtaining an existence for itself, or for the production of a particular beauty, and are thus subservient to one another, it is संकरः; so called because, its nature is (the intermingling,¹ i. e. interdependence of these figures.

Thus, the figure² does not occur if one figure being independent of another assists that another, as in सद्वेश etc.) where the paronomasia on the word वेश obtains an independent existence through a verbal identification and then assists Metaphor.

It is instanced in आते etc. verse 179.

Here, आंतिमान् in गुञ्जाफलान् सजः: *obtains an existence only as subservient to तदुण in विर्बौष्टकान्त्या शोणं, since the production of error is due to the recollection of Guñjā fruits at the sight of pearls red through contact with the lower lip. तदुण also causes much pleasure to the men of taste, only when it is*

1. संकीर्यमाणेति । परस्परसोपेक्षेत्यर्थः । प्रभा.

2. यत्र एकः अलङ्कारः आसादितस्वत्रभावः इतरमलङ्कारमुपकरोति तत्र नायं संकरः, यथा ‘सद्वेशमुक्तामणिः’ (K. P. IX.) इत्यादौ वेशशब्दे श्लेषः शब्दसाम्यात् स्वतःसिद्धः रूपकमुपकरोतीति नायं संकरः । Vam.

subordinate to आतिमात्रः, and not independently. Thus, there is a mutual subserviency here between these two figures. Here, the Commixture is of two figures; it may be of many figures also; as instanced in जटाभाष्मि etc. verse 180.

Here, there are four (*figures*); उपमा in जटाभाष्मिर्भाष्मः and पितृवन् etc., रूपक in कर्लकाक्ष etc., and तारापरि etc., उत्प्रेक्षा in विग्राणि etc., and श्लेष in वैराग्य etc. All these are apprehended as mutually subservient as before. Of these, उत्प्रेक्षा is subordinate to श्लेष; for, the second sense that is apprehended from वैराग्यविशद् is due to this उत्प्रेक्षा. श्लेष again is subordinate to रूपक and उपमा; for, it is only in consequence of the apprehension of 'indifference to the world'—a sense yielded by the paronomastic word वैराग्य, that the holding of 'matted hair' and a 'string of beads' on the part of the Moon becomes intelligible. The Metaphor in तारापरि etc., is subordinate to उपमा in पितृ etc. This subordination is due to a resemblance between the 'cemetery' and the 'sky'. This resemblance again exists between them not naturally, but only when the 'sky' is supposed as the abode of 'head-bones' in the shape of the 'cluster of stars.' Of these, each subordinate figure depends upon each principal figure, in order that each may produce its own beauty. The figure which is the cause of the ultimate beauty of all these figures and to which all these are subordinate is समासेति; because the verse in consequence of the adjectives कर्म्बुतकर्लकाक्षवलयत्व etc. suggests the account of a great 'Yogin'—a thing not in question. This figure is obvious and therefore not noticed by Mammaṭa.

If it be said: 'In कर्लकाक्षवलय, उपमा is as well possible as रूपक, it being possible to solve the compound in both the ways (कर्लकः अक्षवलयमिव) and (कर्लकः एव अक्षवलय). Thus, the figure deserves to be संदेहसंकर and not रूपक necessarily.' We reply:—'There is here one circumstance favouring the determination of the figure to be रूपक (कर्लक एव अक्षवलयम्), and that is the attribute कर्म्बुतत्व itself. It is universally known that what

is held by the hand is a 'string of beads,' not a 'spot.' This requires that the 'string of beads' should be prominently apprehended; and this is possible only *when we take the figure to be रूपक*; for, in a रूपक, the second member of the compound is always predominant. Thus, *the 'string of beads' itself, by concealing the nature of the 'spot' becomes prominently apprehended*; and with this, the attribute "held by the hand" can be properly connected. *For, it is but the 'string of beads' that is universally known as having got the fitness of being held by the hand.*

If it be urged : Even in this way the attribute करधृतत्व is not proper; for when we take the verse as referring to the Moon, the 'spot' is not held by her 'rays,' but by her 'orb.' Thus, करधृतत्व cannot be connected with the 'spot.'

We reply.—It is true that the holding of the spot by the rays is impossible, *since the Moon holds the spot on (her) body* (i. e. orb) *itself*, still, *in virtue*¹ of the fact that the poet has deliberately used such a word (i. e. कर) as contains a *paronomasia*, we should suppose that *the 'rays' which really speaking, do not hold the 'spot,' but are only near² it (both the rays and the spot residing in the same Moon), are, in virtue of (that) proximity, intended by him as holding that spot metaphorically.*

If it be said: Why should you not then take उपमा to be the figure here by resorting to this very Indication?

We reply:—*If we take the figure to be उपमा (कलंकोऽक्षवल्यमित्र); the spot becomes prominently apprehended. Now since the spot is not, as a matter of fact, held by the hand, the connection of करधृतत्व with कलंक becomes impossible. We*

1. छायया । सामर्थ्येन । Ch.

2. चन्द्रविम्बे कराः कलंकश्चेति प्रत्यासत्तिः । San. रथमीना कलंकस्य च चन्द्रे सञ्चोदकाश्रयत्वसंबद्धेनेत्यर्थः । Kam.

must, therefore, to render this connection possible, understand कर्त्तुतत्व metaphorically. Thus, if we take the figure to be उपमा, we shall have to resort to लक्षणा in order to render the connection of even the principal thing (कलंक) with कर्त्तुतत्व possible. But if we take the figure to be रूपक, लक्षणा will have to be resorted to, to render the connection of but a subordinate thing (कलंक) with कर्त्तुतत्व possible. Now, it is better that लक्षणा should be resorted to as regards the connection of a subordinate thing than as regards the connection of a principal thing. Thus, we should accept रूपक as the figure in कर्त्तुतकलंकालक्षवलय, and not उपमा.

According to the Ancients, this Commixture of Mutual subserviency is found to exist between two figures of a word also, as instanced in राजति etc. verse 181. Here यमक and a variety of चित्र (called) अनुलोमप्रतिलोम (i.e. that kind of चित्र where if we read from the end we get the same arrangement of letters as if we read from the beginning) are subservient to each other in the two (i.e. second and fourth) quarters of the verse.

Although the mutual subserviency of these figures is not quite obvious, still, as the poet whilst engaged in arranging a Rhyme succeeds in producing a चित्र without any special effort for its sake, चित्र is said to depend on यमक for its existence; whilst, यमक is invested with a peculiar beauty only by depending upon चित्र; because the fact that the Yamaka arrangement as dependent upon a चित्र arrangement is very difficult to be effected, is especially charming to the man of taste. This is the view of the Ancients. But, really speaking, there is nothing enabling us to ascertain that the poet is engaged in arranging a Rhyme only; or even granting that we have a ground for the ascertainment of this fact, still, it is not यमक¹ that is the cause of the production of चित्र, but an

1. किं चित्रि । यमकप्रयत्नाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोपत्ती यमकपेक्षेत्यर्थः । प्रभा.

effort for it. Thus, चित्र is not dependent upon यमक for its production. Therefore, this deserves to be a Commixture not of Mutual Subserviency, but of Identical Position (*i. e.* where the two figures reside in one and the same place *i. e.* words).

B. OF DUBIOUSNESS

Kā. liv. ed :— When there is a doubt as regards the acceptance of a (particular) figure, owing to the absence of a reason either for or against it (that is the second Commixture).

When two or many figures, although by nature fit to exist together (in a verse), yet being opposed to each other as regards both or all of them being simultaneously intended by the poet, cannot exist (together) simultaneously, when besides, there is no reason in favour either of the acceptance of one or of the rejection of the other, (reason) which would lead us to accept only one and not the other; that is the second (kind of) संकर whose nature is absence of determination. The copulative conjunction च in the Sūtra shows¹ that the word संकर itself in the preceding Sūtra is here understood.

Although² in the examples given below there is determination of the natures of figures, yet there is a doubt as to which of them in particular is intended by the poet.

Instanced in जह गहिरे etc. verse 182. Here, there is a doubt as to whether there is समासोक्ति, the 'ocean' being the thing in question and a 'particular man'—the thing not in question—being understood from the common *i. e.* paronomastic attributes used in the verse; or अप्रस्तुतप्रशंसा, a 'particular man' being the thing in question and understood through the description of

1. आशेषादिति । अनुकर्षणादित्यर्थः । Cha.

2. यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनानन्ददायीत्यादिषु अलङ्काराणा निश्चय एव, तथापि किमयमलङ्कारः कवितात्पर्यविषयोऽयं वा इत्याकारः संदेहोऽत्र विवक्षितः । Cha.

the 'ocean' which is the thing not in question, through a community of attributes.

Here, it is impossible that both the figures should exist simultaneously, because one and the same thing cannot be in question and not in question at one and the same time. Besides, there is here no reason either for or against any one of these two figures.

Commixture of Dubiousness existing among many figures is instanced in न्यनानन्द etc. verse 183. Here, (it is dubious whether) there is पर्यायोक्ति, the fact of the presence of passion-exciting (night) time being described in a different manner, i.e. through the description of the Moon, the rise of which is the cause thereof; or अतिक्रायोक्ति, the 'face' being completely swallowed up by the 'orb of the Moon' (the pronoun एतत् being taken here as an adjective to विव); or रूपक, in consequence of the superimposition of the nature of the 'lunar orb' upon the 'face' which should be taken here as referred to by एतत्; or दीपक, both 'face' which is in question and the 'Moon' which is not in question being intended to be connected¹ with one and the same action of 'destroying (internal or external) gloom' which is expressed by the verb प्रसीदति; or तुल्ययोगिता, both the 'face' and the 'Moon' being things in question or both being things not in question; or समासोक्ति, the 'orb of the Moon' being in question, as the time is night, and the 'face' not being in question and understood through a community of attributes; or अप्रस्तुतप्रशंसा, the 'transparency of the face' being the subject under discourse, and understood through the description of the 'Moon' which is not in question. The doubt here arises because there is no reason here why we should accept one figure as that which is intended and reject another as that

1. परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नवयः समुच्चयः । Bhattoji on Pāṇini (11. 2-29).

which is not intended by the poet. *Thus, inasmuch as there is a doubt as regards many figures, this is nothing but Commixture of Dubiousness*

But where there is a reason for one figure or a reason against another, there the presence of one figure being ascertained, no doubt exists ; न्याय means a reason (for one figure), i e, a reason favouring (the acceptance of one figure). दोष also means a reason against (one figure), i e a reason not favouring (the acceptance of one figure)

It is instanced सौभाग्यं etc

Here, 'the beauty of the smile'—which is prominently apprehended from the word हासयुति is favourable¹ to the apprehension of the 'face' only as prominent, because 'the beauty of the smile' is directly possible in the 'face' only. The apprehension of the 'face' as prominent is possible in उपमा only. Thus, 'the beauty of the smile' is a reason for (accepting the figure to be उपमा (वक्त्रं शशीव). 'The beauty of the smile,' however, is not 'favourable' to the apprehension of the 'Moon' as prominent. For, it is not directly possible in her. This should not lead us to suppose, however, that it is then 'unfavourable' to such an apprehension. For, it is not even 'unfavourable' to the apprehension of the 'Moon' as prominent in the way in which it is 'favourable' to the apprehension of the 'face' as prominent; since हासयुति meaning by Indication विकासयुति may be said to be tropically possible in the 'Moon'. Thus, it is not a reason either for or against (accepting the figure to be) रूपक.

In वक्त्रेन्दौ etc., the attribute अपरत्व is favourable to the apprehension of the 'Moon' as prominent; for, what is apprehended from the line वक्त्रेन्दौ etc. is:—'One Moon in the

1. वक्त्रे इति । विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीतं इत्यर्थः । वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीताविति यावत् । Vām.

form of the face being present, what is the use of a second? Now, such an apprehension is impossible unless we admit रूपक to be the figure in वक्त्रेन्दौ. For, the fact that a second Moon has arisen supposes that there is already a first Moon. But a first Moon is not obtained unless the 'Moon' in वक्त्रेन्दौ is apprehended as prominent. But the apprehension of the 'Moon' as prominent is not possible except in रूपक (वक्त्रमेव इत्युः). Thus, the attribute अपरत्व is a reason for रूपक. It is not, however, unfavourable to the apprehension of the 'face' as prominent, since such an apprehension as 'the face that resembles the Moon being present, why has a second Moon arisen?' is here possible. Hence, अपरत्व cannot be said to be quite inconsistent with the apprehension of the 'face' as prominent in वक्त्रेन्दौ. Thus, it is not a reason against उपमा. In राजनारायण etc., again, the fact of (Lakṣmī's) embracing the king who is like Nārāyaṇa thwarts उपमा. For, it is inconsistent that one man's wife should embrace another although he is like her husband. The fact of 'embrace' cannot, however, be said to be a reason for रूपक (as will be seen just below).

In पादास्तुज, etc., 'the sounding of the anklets' is impossible in a 'lotus' and is therefore unfavourable to the apprehension of the 'lotus' as prominent. It is thus a reason against रूपक.

If it be said: 'The sounding of the anklets' is also a reason for उपमा, since it is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent. How then do you say that it is a reason against रूपक only, and not a reason for उपमा also? Thus, in other places, whatever, is favourable to one is generally unfavourable to another and whatever is unfavourable to one is generally favourable to another; for, if they are not so, they cannot be appropriately said to be either 'favourable' or 'unfavourable.'

We reply:—True what you say; but the designation of one thing as 'favourable' or 'unfavourable' depends upon its

being prominently apprehended as such. Here, a reason against—which thwarts a (counter)—proposition (i. e. that there is रूपक)—is apprehended as more powerful than a reason for the (original) proposition i. e. that there is उपमा.

If 'sounding of the anklets' be said to be a reason for उपमा, a doubt arises as to whether there may not be a reason for रूपक also. But when 'sounding of the anklets' is said to be a reason against रूपक, रूपक is excluded and the above doubt is removed. Thus, 'sounding of the anklets,' inasmuch as it is apprehended more prominently as a reason against than as a reason for, is designated after what is prominent, i. e. as a reason against. It cannot, however, be said that inasmuch as 'sounding of the anklets' is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent, it is a reason for उपमा; for, 'sounding of the anklets' is not prominently apprehended as a reason for उपमा.

Others interpret this Vṛtti thus :—

विधि is that by which something is established in regard to something else, i. e. a reason for ; and विषयुपमांश् means (that which) is more powerful than a reason for, i. e. a reason against. What they mean is this:—'Sounding of the anklets' is only possible in the 'feet' and thus cannot be said to be a reason for उपमा, unless it is determined that it is impossible in the 'lotus'. Thus, 'sounding of the anklets' is designated as a reason against, because it is first apprehended as such. In this (very) manner, the learned should examine whether a thing should be called a reason for, or a reason against, elsewhere also.

C. OF IDENTICAL POSITION

Kā. iv abc :—When two figures, (one) of 'word' and (the other) of 'sense', prominently reside together in the same place, (that is) also (Commixture).

'Place' means 'words'. Thus, if both a figure of 'sense' and a figure of 'word' also, prominently reside in identical words, that is also another (kind of) Commixture. The word स्फुटस् in the Kārikā shows that if the figures are not prominent, they do not constitute this kind of Commixture.

It is instanced in स्पष्टोऽस्त्र इति etc. verse 184. Here, two figures, i. e. रूपक and अरुप्रास reside in identical words, twice in the compound word स्पष्टोऽस्त्र इति etc. and once in शिष्टाच इति. i. e. in the words किरणकेसरसूर्यविवर्तीर्णकर्णिक and दिग्दलकलाप. A rule has been stated in the Kārikā that a figure of 'sense' and a figure of 'word' reside in one and the same place; but this rule is only general, not universal; thus, two figures of 'word' may also reside in one and the same place, as in कलकले etc.

Here, अरुप्रास and यमक reside in identical words.

The figures of 'sense' also may reside in one and the same place; as in वक्त्वारविन्दि etc.

Here, रूपक and अतिशयोक्ति, the first in वक्त्वारविन्दि, and the second in मधुबत्ता:, reside in one and the same compound word वक्त्वारविन्दमधु: etc.

Kā. iv. e d :—Thus, this (Commixture) has been declared to be threefold.

Thus, this Commixture has been declared to be only threefold, being possible (1) where there is a mutual subserviency (of figures), (2) where there is a doubt, (as regards figures), and (3) where the figures are apprehended² as residing in identical

1. 'वक्त्वारविन्दमधुलुभमधुवताश्च धावन्त्यमी बकुलवंजुलकुंजमये ।' इत्यादावर्यालंकारयोः रूपकातिशयोक्तश्चायमेव संकरोऽवधेयः । Viv.

2. एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुतेः शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रभा.

words. It is impossible to divide Commixture in any other manner, i. e. by turning the union of every two of the figures hitherto described into a separate Commixture, for, such divisions will be endless.

Thus, figures admitting of division into three classes, i. e. the class of those which belong to 'word', of those which belong to 'sense' and of those which belong to both ('word' and 'sense') have been expounded.

(*If it be said*): *All these figures divided into three classes, equally serve the purpose of investing a poem with beauty, on what circumstance then is the regulation based that certain figures belong to 'word', certain others to 'sense' and certain others to both 'word' and 'sense'?*

(We reply): *The question, whether in a poem a certain fault, excellence, or figure belong to 'word' or 'sense' or both as the case may be, is, as has been already declared in the ninth Ullāsa of this (book), to be regulated in accordance with the Laws of presences and absences alone (namely, that the word being present the figure is present, the word being absent the figure is absent and so forth). There is no other circumstance (guiding this regulation). Thus, of whichever of these (i. e. of either 'word', or 'sense' or both) a figure follows the presence and absence, to that a figure is determined to belong.* That a figure follows the presence and absence of 'word' means that the words containing a figure do not endure an exchange with other words. Thus, if the words containing a figure do not endure an exchange with other words, it is a figure of 'word'. If those words endure an exchange with other words, it is a figure of 'sense'. And if some of them endure an exchange with other words, and others do not, it is a figure of both 'word' and 'sense'.

If it be again urged: Just as पुनरुक्तवदाभास¹ and परम्परित-रूपक have been classed as figures of both 'word' and 'sense,' inasmuch as they follow the presence and absence of both, i. e. in them certain words endure an exchange with other words and certain others do not; so such figures as अर्थान्तरन्यास, उपमा etc. that are based upon both senses and (paronomastic) words, as instanced in क्षणदासावक्षणदा and सकलकलं पुरमेतत् etc. also deserve to be classed as figures of both. How then have you ranked them among the figures of 'sense' only, instead of ranking them among the figures of both?

We reply:—We have classed अर्थान्तरन्यास etc. as figures of 'sense,' because in them the strikingness of the sense is most prominently apprehended, although, really speaking, they do belong to both. Thus, just as पुनरुक्तवदाभास and परम्परित-रूपक are figures of both 'word' and 'sense' because they follow the presence and absence of both, so अर्थान्तरन्यास and others, which are based upon (paronomastic) words should also be understood (as figures of both) 'word' and 'sense' because they follow the presence and absence of both. And if in complete disregard of (this) real fact, these figures have been defined among the figures of 'sense', that is only due to the fact that in them the strikingness of the sense is (most) prominently apprehended.

If it be said:—Why should not the classification of figures as figures of 'word' etc. be regulated (as is done) by

-
1. तनुपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, वपुःशब्दस्य परिच्छित्तिसहतया चार्धान्वयव्यतिरेकौ इत्युभयालंकारत्वम्। तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य शिल्षितया परिवृत्यसहत्वात् हंसादिपदाना च तत्सहत्वादुभयालंकारता। एवं क्षणदासावक्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्थे त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः। प्रभा.

2. अलंकारसर्वस्वकारमतमाशंकते—अथेति। प्रभा.

the author of अर्द्धारात्रसंविद्व) in accordance with the principle of the relation of the abode and the abider?

We reply: *Even though we accept the view that in whichever of these ('word,' 'sense,' or both) a figure resides to that a figure belongs, still, we must (ultimately) accept the Laws of presences and absences themselves. For the particular relation of the abode and the abider, that is admitted to exist between 'figures' on the one hand and 'words,' 'senses' etc on the other, does not exist independently of these laws.* For instance, such a figure as उपमा abides in 'senses,' only because 'senses' being present, उपमा is present and 'senses' being absent उपमा is absent.

If it be said:—The relation of the abode and the abider exists between 'figures' and 'word' etc. independently of these Laws, since this relation directly exists between them. Thus, for instance, उपमा directly abides in 'senses' and hence the relation of the abode and the abider between उपमा and 'senses' is independent of the Laws of presences and absences.

We reply:- The relation of the abode and the abider does not exist directly in all cases. For instance, this relation does not directly exist between such figures as यमक etc and 'words,' since यमक does not directly reside in 'words' but in 'letters'. So also उल्लेखा, समासोक्ति etc. inasmuch as they are capable of being made only by a human being, do not directly reside in 'senses' but in the soul.

If it be said that although this relation does not directly exist between 'figures' and 'words' etc., yet it may exist between them indirectly; we reply that if we admit such an indirect existence of the relation of the abode and the abider between 'figures' and 'words' etc., the result would be that what are called figures of 'word' would have to be styled figures of 'sense' and vice versa. For every figure of 'word,'

as a matter of fact, resides in 'sense' indirectly, and every figure of 'sense' also resides in 'word' indirectly.

It is therefore better to accept only the aforesaid Laws of presences and absences as our guiding principle in distinguishing figures from each other i.e. in determining whether a figure belongs to 'word' or to 'sense' or to both.

If it be said: 'The Ancients have treated of the 'faults' of figures. The fact that you do not treat of them raises a doubt as to whether such faults are impossible, or being possible have been passed over by you. You cannot say that they are impossible, because that would be against experience. Your omission, on the other hand, would make you liable to the fault of Deficiency.'

We reply :—

[FAULTS OF FIGURES.]

Kā. Ivi :—Although it is possible that some faults may be found in (i.e. figures of 'word' and of 'sense'), still, they have not been treated here, because they come under some one or another, as the case may be, of those that have been described (already).

Already = In the seventh Ullāsa. For instance, the three faults of Alliteration, i.e. Absence of Usage (प्रसिद्ध्यभाव), Fruitlessness (वैफल्य) and Opposition to style (वृत्तिविरोध) are not different from Opposition to Usage (प्रसिद्धिविरुद्धता), Superfluosity (अपुषार्थत्व), and Incongruity of letters (प्रतिकूलवर्णता), respectively; because their natures are identical with the natures of these.

Examples in order — प्रसिद्ध्यभाव is instanced in चक्री चक्रार etc. verse 185. Here, the praise of each (part of the Sun's chariot चक्रारपंक्ति etc. which is the) object (of the verb स्तौति) by each corresponding (deity which is the) subject (of the verb स्तौति) is stated only with a view to (secure) Alliteration. Such (a praise) is, however, unknown in the Purānas, Epics, etc. Thus, this is, no other than प्रसिद्धिविरुद्धत्व.

वृक्षल्प is instanced in भग तर्हण etc. verse 186. Here, on a careful consideration it will appear that no strikingness is apprehended from the sense expressed (by the verse). The two adjectives¹ अनपुण्यन् etc. and अविरत etc. do not at all contribute to the strikingness of the expressed sense of the verse, i. e. स्वदीयं परिसरणं etc. nor do they in any way contribute to the strikingness of the suggested sense of the verse, i. e. 'prospective separation.' The employment of these adjectives is only for the sake of securing Alliteration.

Thus, the Fruitlessness of Alliteration is nothing but Superfluousness. Alliteration, although present, is not here striking because the excellence of words (which is Alliteration) is not here accompanied by a corresponding excellence of senses. Figures of 'word' also, become striking, only by investing a sense with a particular excellence. The designation of a figure of 'word' is due only to the fact that words in it do not endure an exchange with other words.

वृत्तिविरोध is instanced in अकुण्ठो etc. verse 188. Here, by abandoning² the Dulcet (उपनागरिका) style which contains letters manifesting Sweetness (मायुर्य), the Grand (प्रसा) style containing letters that are harsh and that manifest Energy (ओजस्) is employed. This style—this exuberance of harsh letters—is, in the manner described before, i. e. while treating of Excellences (गुण) in the 8th Ullasa, (extremely) inappropriate to the Erotic (शृंगार) which is the flavour (रस) in the present verse. Thus, Opposition

1. अनपुण्यन्मणिमेखलमिति अविरतशिजानमज्जुमझीरभिति च परिसरण-विशेषणद्वयं 'त्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते' इति वाच्यार्थस्य, तेन व्यंग्यस्य भाविविरहस्य च न किञ्चिदुपकारे वर्तते, केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तम् । V1v.

2. अकुण्ठेति । अत्र उपनागरिका विहाय परुषाया अंगीकारायो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्याचातिरिक्ष्यते । प्रभा.

to style consisting in an Alliteration of harsh letters is nothing but the fault called incongruity of letters.

Composition of a Rhyme in three quarters (only of a verse) *is the fault (named) Unemployedness* (अप्रयुक्तत्व); as instanced in भूजंगमस्येव etc. verse 189. Here, the Rhyme, सदैभाः occurring in three quarters only is nothing but Unemployedness. For, such is not the practice of poets in general. The practice¹ is to employ the Rhyme in one quarter or two or four, but not in three.

In उपमा, Inferiority of the उपमान over the उपमेय in point of class or size, or Superiority of the same kind (i. e. in point of class or size) is the fault (called) Improper Signification, whilst, Deficiency and Redundancy residing in the (common) property come under Deficiency and Redundancy of a word, respectively.

Examples in order :- Inferiority in point of class is instanced in चण्डालैः etc.

Here, the class or rather caste of a चण्डाल is inferior to that of the man under description. This inferiority of the उपमान suggests “doing of sinful deeds,” which is repugnant to the object under discourse; where this suggestion is, however, intended, there is no fault. The present² verse is thus an example of the fault under description, only when the comparison is intended in point of ‘rashness,’ not of ‘sinfulness.’

Inferiority in point of size is instanced in वहिस्फुलिंग etc. Here, the spark of fire is far inferior in size to the Sun.

Superiority in point of class is instanced in अयं पदासन etc. verse 190.

-
1. एकस्मिन् दृश्योश्चतुर्षु वा पादेषु यस्मै कविपयोगे दृष्टम्, न तु पादत्रये।
 2. यदैः साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदैवेदमुदाहरणम्, न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षयामपि । Sud.

Here, Brahmā is superior to the चक्रवाक in point of class. The word 'Brahman' is a class-noun here, because Brahmās are supposed to be many, there being one for each कल्प.

Superiority in point of size is instanced in पातलमिव etc. verse 191. Heie, Hell etc. are vastly superior to the navel etc. in point of size.

Thus, *here, i. e.* in all these examples *the (various) objects under description are extremely depreciated by (getting) चण्डालs etc. as the उपमानs*; such comparisons bring out only contempt or ridicule of the उपमेयs,—contempt when the उपमानs are inferior, ridicule when they are superior. *Thus, this is nothing but Improper Signification (अनुचितार्थत्व).*

Deficiency of the common property is instanced in स शुभिलीचितौ etc. verse 192.

Here the property called 'lightning' possessed by the उपमान corresponding to (the property) 'Muñja-grass' possessed by the उपमेय is not expressed by any word in the verse. Nor can that property be obtained by implication; for, there is no invariable concomitance between the two properties. Without that property, however, resemblance stated in the verse is not clearly apprehended. Thus there is a fault. But this fault is no other than Deficiency of a word.

Redundancy of the common property is instanced in स पीतवासः etc. verse 193. *Here 'Conch' or any other property of the उपमेय is not stated: therefore, the statement of (the property) 'Moon' of the उपमान, corresponding to that of the उपमेय is redundant. Thus there is a fault. But this fault is no other than Redundancy of a word.*

So, also, if the difference of Gender or of Number would make a word expressive of a property that is common to the उपमेय and the उपमान, assume the gender or number of a word expressive of either, and thus would make the common property uncommon *i. e.* would connect it with either the

उपमेय or the उपमान only but not with both, then *inasmuch as that property is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, comparison cannot be apprehended from the verse, since its apprehension is possible only when the common property that is stated in the verse becomes connected with both the उपमेय and the उपमान.*

If it be said :—Though the common property expressed in the verse is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, still, we may apprehend comparison by taking another common property which may be supposed understood¹ as indicated by the particles इव etc.

We reply :—Although in this way the apprehension of comparison is possible, still, *in virtue of this common property that is understood, (the thing mentioned in the verse as either) the उपमेय or the उपमान would be apprehended as either the उपमेय or the उपमान, not by itself, but only as possessed of the property that is stated in the verse. But this is not what is intended by the poet. For, what he intends is that comparison should be apprehended by means of that common property which is stated in the verse and the presence of which alone is indicated by the particles इव etc., and that the उपमेय and the उपमान should be understood as such, by themselves. Thus, what is intended by the poet being clearly not established, this difference of Gender or of Number is a fault. But this fault is no other than Violation of Uniformity.*

According to Prabhā² and Chakravarti,³ the Violation of Uniformity here is thus :—The comparison which began by

-
1. अथ प्रतीयमानेति । इवादिबोध्येनेत्यर्थः । प्रभा.
 2. न च तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रकान्तविरुद्धमित्यर्थः । प्रभा.
 3. चिन्तारत्नमिति । अत्र च्युतत्वाग्द्यः साधारणो धर्मः पुलिगावरुद्धे उपमेय-मात्रे अन्वेति, न तु विरुद्धलिगावरुद्धे उपमाने इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोप-मानत्वप्रतीतैर्भग्नप्रक्रमत्वम् । Cha.

having the उपमेय or the उपमान as not possessed of any attribute, ends by having the उपमान or the उपमेय as possessed of an attribute.

According to Vivarana,¹ it is thus:—The common property that began by connecting itself with the उपमेय or the उपमान expressedly now ends by connecting itself with the उपमान or the उपमेय impliedly.

According to Sanketa,² Violation of Uniformity here consists in the fact that the common property assumes one gender when connecting itself with the उपमान, and another gender when connecting itself with the उपमेय.

Difference of Gender is instanced in चिन्तारत्नमिव etc. Here, the common property च्युतत्व being expressed by a noun in the masculine gender becomes connected with the उपमेय only, and not with the उपमान. This is, however, Violation of Uniformity as shown above. If no common property is stated in the verse, this fault does not occur. It does not also occur if a common property is expressed by a verb; as in जीव गच्छति पष्टोऽयम् etc.

Difference of Number is instanced in सर्क्षो etc.

Here, the common property शुद्धत्व expressed by a noun in the plural number becomes connected with the उपमेय 'सर्क्षु' only. Here, the difference of gender, though present, is insignificant. For, if the उपमान be in the plural number, connection of the common property with both would be possible, in spite of the difference of gender. *Where, however,*

1. एतच्च दोषद्वयं भग्यप्रकमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतश्च वाच्यतया वा उपकान्तस्य साधन्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारत् । Viv.

2. चिन्तैति । अत्र च्युतत्वादिको धैर्यं उपमानोपमेयोः प्रत्येकमूर्यलिगवचन इति प्रक्रममंगः । San.

a word expressive of the common property assumes a grammatical form that requires no change when it is to be connected with the word expressive of either the उपमेय or the उपमान, this fault does not occur, because the word has got a form which renders it capable of being connected with both the उपमेय and the उपमान (in spite of the difference of gender or of number).

Difference of Gender no fault, is instanced in गुणरनध्यैः etc. Here, the common property अनर्थत्व can be equally connected with both the उपमेय 'गुणः' and the उपमान 'रत्नैः', though the genders of the words expressive of both are different.

Difference of Number no fault, is instanced in तद्वारा etc verse 194. Here, the common properties असदृशः, मधुरताभूत् etc. can be equally connected with both the उपमेय 'वैष' and the उपमान 'विभ्रम'. (Similarly) also, when there is a Difference of Tenses or Persons, or a Change of the Imperative Mood etc. the apprehension (of comparison) does not strike (us) as that of a thing possessed of a uniform nature in the manner in which it strikes us when there is no difference of Tenses etc. Thus, this Difference or Change also comes under Violation of Uniformity itself.

Difference of Tenses is instanced in अतिथि नाम etc. verse 195. Here, (what is intended is): चेतना प्रसादं आप्नोति but not (प्रसादं) आप. Thus, there is here a difference of Tenses.

Difference of Persons is instanced in प्रत्यय etc. verse 196.
 Here, (*what is intended is*): लता विभाजते but not (लता) विभाजसे. The latter part of the verb भाज्, i.e. the termination से of the second person singular makes the verb भाज् agree with the pronoun त्वम् understood referring to वासवदत्ता who is the person addressed in the verse. For, it is a rule that a word denoting a person addressed, agrees with a verb in the second person. Now, since the latter part (से) makes the verb भाज् agree with (the noun लता denoting) an object that is not addressed, (the second person of the verb) must be changed

(*into the third person*). For, the connection of this verb with लता a noun not in the vocative case cannot be apprehended unless this change is effected. *Thus, there is a difference of Persons.* We should, therefore, read विभाजते. This termination of the third person can now make the verb भाज् agree with भवती a noun which refers to हैवी in the vocative case.

Change of the Imperative Mood is instanced in गङ्गेव प्रवहनु etc. *Here, (what is intended is): गंगा प्रवहति, but not (सा) प्रवहनु.* For, the Imperative mood can be used in connection with कीर्ति only, but not in connection with the Ganges which was and is even now flowing. *Thus the Imperative Mood which consists in making a thing do what it was not doing (before) is changed into the Indicative.*

Similarly, other like things, although admitting of a connection with the उपमान, may not admit of a connection (with the उपमेय); thus, the change of the Imperative Mood etc. (may be found to occur elsewhere also)

For instance, there may be a change of the Benedictive mood as in चिरं जीवतु¹ etc. So also there may be a change of a verb as in इद्रस्येव² etc., where the verb प्रार्थते is impossible in the case of the उपमान, and must, therefore, be changed into another.

The word भेद in विभिन्नेद means 'change' not 'difference.' For, we do not here get two different Imperative Moods, one as connected with the उपमेय and the other as connected with the उपमान.

(*If it be said:*) In all the examples above cited, we may take a common property, either expressed or implied, different

1. अन्यस्यार्थस्येति । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्था' इत्याशी-वांदादिरूपस्येत्यर्थः । प्रभा ।

2. अन्यस्थ । प्रार्थनार्थस्येत्यर्थः । 'इद्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थते जनैः' इत्यादौ प्रार्थयमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिनोपमाने इति द्रष्टव्यम् । प्रभा.

from that which is affected by the change of tenses etc., thus through this another property, the apprehension of comparison may result; afterwards the common property which is under dispute may be connected with either the उपमेय or the उपमान as the case may be. For instance, in the verse विभाजसे etc., we may take विकल्पमूर्तत्व as the common property between the 'creeper' and the 'Heroine' and by means of it may understand comparison; we may then connect विभाजसे with नायिका only. Thus, there is no Difference of Tenses etc. at all in the above examples. In those places also where another common property is absent and the comparison is apprehended through that common property which is expressed (in the sentence) and which undergoes a change on account of the change of tenses etc., as in युधिष्ठिर इव etc., comparison cannot fail to be apprehended, since we may take the same common property, i. e. (सत्यवादित्व) not as expressed by the words सत्यं वदति but as implied by the particle इव, and through it understand (comparison by understanding) the sentence thus:—This (man) whose habit, like that of Yudhiṣṭhīra, is to speak the truth, speaks the truth. This common property cannot be changed, because the habit of speaking the truth which is the meaning of सत्यवादित्व—is the same at all times (either in the past or in the present). It should not be urged that, comparison being thus effected by the words युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी, the remaining words सत्यं वदति are useless, and that thus, there is Tautology (पौनश्चत्यम् in सत्यवादी) सत्यं वदति. For, just as from the twice employment of the verb उप in रैपोष्वं उष्णाति, an additional idea of 'nourishment in a sumptuous (and not miserly) manner,' is brought out and thus there is no Tautology there, so there is no Tautology here also, because the repetition of सत्यं वदति conveys the additional idea that truth-speaking is quite (disinterested and) natural and not selfish on the part of this man. Thus, (from the whole sentence युधिष्ठिर etc.) we apprehend that this man is a speaker of the truth by speaking

the truth like ग्रन्थिभृत्, i. e. naturally; in other words, that he is a natural speaker of the truth.

(We reply.—) True what you say. But this justification is to be resorted to only in the case of such examples as have long been in current use. It is not, however, completely free from objection. For, Tautology destroys, i. e. delays the apprehension of the thing in question such as a flavour or a figure. That it does so is the experience of men of taste and cannot, therefore, be gainsaid.

Moreover, we cannot accept your view that comparison can be apprehended by accepting a common property that is implied and rejecting that which is expressed. Because, comparison is intended to be brought out by means of the expressed property itself.

Absence of resemblance (असाक्षय) impossibility (असंभव)—faults occurring in उपमा—also terminable in Improper Signification (अनुचितार्थत्व) itself.

असाक्षय is instanced in प्रश्नामि etc. Here, resemblance between a 'poem' and the 'Moon,' and 'senses' and 'rays,' is nowhere perceived in the world. Thus, this is improper Signification. 'The word प्रश्नामि¹ shows that the figures in the line is उपमा and not रूपक.

Chakravarti² says, however, that this fault is nothing but Unemployedness (अप्रयुक्तत्व), otherwise, some resemblance between the 'poem' and the Moon, say, for instance, 'pleasingness,' can be found out, and thus comparison can be

-
1. न च काव्यमेव शशी इत्यादिरीत्या रूपकसमास एवास्तु, रूपकस्यापि साहस्र-मूलकत्वात्त्राप्ययं दोषः रोभवतीति वाच्यम्, ग्रन्थामीति बाधकावतारात् । Vām.
 2. इदमापाततः, वस्तुतर्तु अप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कषाठोदाहरणे 'महाकाव्यब्योगिनः' इत्यादी यथाकथौचत्साधम्येणैव अत्रापि व्याहादकत्वादिना काव्यशशिनोरैपम्याक्षतेरिति मन्त्रव्यम् । Ch.

brought out from the verse, as it is from महाकाव्यव्योगिनि etc. an example of the fault called Obscurity (काश्टत्व).

Although साधर्म्य here and elsewhere has been translated by the word 'resemblance,' still, as has been shown already (Vide Note, p. 1), it really means साधारणधर्मसंबंध which is the cause of 'resemblance' काल्प and शशी, अर्थ and रश्मि are here the अनुयोगी¹ of the संबंध. The प्रतियोगी of it here and in the other places where the word साधर्म्य occurs is साधारणधर्म itself.

असंभव is instanced in निषेतुरास्या etc. verse 197. Here, also 'flaming showers of rain issuing out of the orb of the Sun' are impossible. Thus, the thing described (in the verse) displays nothing but Improper Signification

The fault of उत्प्रेक्षा called 'Inability' is nothing but Inexpressiveness (अवाचकत्व) of a word. In उत्प्रेक्षा also, such words as ध्रुव, इव etc. alone are able to bring out (the sense of) probability and not the word यथा also which singly, i. e. not accompanied by such a word as प्रायः etc., is able to point out mere resemblance. Now that (resemblance) is not here intended. Thus, the inability of this (word, i. e. यथा) to bring out that (sense, i. e. the sense of probability) constitutes the fault of Inexpressiveness.

अशक्ति is instanced in उवर्या etc. verse 198. Here, the faulty word is यथा; we should therefore read ध्रुव² for यथा.

The fault of अर्थान्तरन्यास called 'Objectlessness' is nothing but Improper Signification.

The adducing of another proposition to corroborate the statement of a thing which, although imagined as probable, is yet void of real nature, and is, therefore, like any (other) un-

1. अस्य च साधर्म्यस्य उपमानसुप्रमेयं च द्वावप्यनुयोगिनौ । Cha.

2. केवलम्भेति । प्रायःपदावसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । प्रभा.

3. 'नारीलोचनचातुर्यंकासंकुचितं ध्रुवम्' इति युक्तः पाठः । प्रभा.

real thing such as the horn of a hare, is extremely improper like the drawing of pictures in the sky. Thus, the fault 'Objectlessness' of this अर्थान्तरस्त्यास corroborating the statement of a matter which is the subject of उत्प्रेक्षा is nothing but Improper Signification.

निर्विषयत्व is instanced in दिवाकराक्षति etc. verse 199. Here 'fear from the Sun' on the part of 'darkness' which is an inanimate object is itself impossible. Whence then the possibility of 'protection' by 'the Himalaya Mountain,' due to this fear on the part of 'darkness'?

Thus, this (fact), i. e. 'the Mountain's protecting darkness' being apprehended here as possessed of an unreal character, there is no (question of) improbability about it. Hence an attempt to corroborate this fact, i. e. to show that it is probable, is altogether useless. For,¹ corroboration has for its object the removal of an improbability. But, here the fact being unreal and of an indefinable nature the question whether it is probable or otherwise is quite irrelevant. It is only those facts which are real and whose natures are ascertained, which deserve corroboration, i. e. which must be shown to be probable. Thus, the corroboration of an unreal fact is faulty. It is faulty only when the fact is unreal and indefinable naturally. It is not faulty, however, when the fact, although unreal and indefinable naturally, is yet imagined by the poet as possessed of a real and definite nature; as in सुसितवसना etc. (*Vide* example of अर्थान्तरस्त्यास). verse 88.

A समाप्तोक्ति, in virtue of attributes common to the उपग्रह and the उपमेय, intimates, i. e. causes the apprehension of, the

1. अनुपपत्तिनिवारणार्थ हि अर्थान्तरस्त्यस्यते । न चात्रानुपपत्तिः । अन-
बधारितस्वरूपत्वादस्य । निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपग्रहसुचितम् । यत्र तु अता-
चिकमपि कवित्रौढोक्तया निश्चितस्वरूपं तत्र 'सुसितवसनालंकाराभ्यम्' इत्यादौ
अताचिकस्यापि समर्थनं न दोषादेति चोध्यम् । Viv.

particular उपमान intended in the verse, although it is not there stated in actual words. Hence inasmuch as that उपमान is already apprehended, there is here no motive for again stating it. Thus, (this) purposelessness of (the statement of) the उपमान is a fault; but it is nothing but either Superfluity (अतुर्यार्थत्व) or Tautology (पुनरुक्तत्व); as in स्मृशति etc. verse 200. Here, just as in virtue of the common attributes श्रीस्पर्शकारित्व, and the use of the particular gender of the nouns तिरमधुचि and ककुष्, the Sun is intimated to be the hero, and the 'directions' to be the 'heroines'; so for the same reasons, i. e. in virtue of the common attribute अत्तुमानपरिधित्या and the feminine gender of the noun दिनशी, 'the beauty of the autumnal day' will also be intimated to be the rival heroine. This being the case, what necessity is there of stating the उपमान 'द्यथिता' by the use of the word द्यथिता which is expressive of itself? Thus, the word द्यथित्या is either Superfluous (according to मस्मट), or Tautological (according to others), because its sense is obtained by Implication from the other words of the verse.

If it be said . If the statement of the उपमान is open to the fault of superfluity, then लेपोपमा would be without a province, for, in it the presence of the उपमान is necessary as enabling it to become striking.

We reply :—No. For, that is the province of लेपोपमा where even though common (or paronomastic) attributes are present समासोक्ति, unless the उपमान is stated, is not apprehended as (clearly as in the verse स्मृशति etc. where it is clearly apprehended even though the उपमान may not be stated).

What is meant is this:—Where even though the उपमान is expressed by a word expressive of itself, समासोक्ति does not vanish, there inasmuch as समासोक्ति is necessarily apprehended independently of the उपमान, समासोक्ति itself serves the purpose of intimating the उपमान. Thus, the employment of a word to express the उपमान is there useless ; as in स्मृशति etc.

But, where स्थासोक्ति vanishes when the उपमान is expressed, and where the उपमान is not apprehended when it is not expressed, all the attributes mentioned in the verse being connected with the उपमेय only, there the उपमान should be expressed; as in स्वर्णं च etc. verse 201. Here, the उपमान, i.e. 'Morning twilight,' cannot be clearly apprehended unless it is expressed by the word प्रभातसंध्या.

In अप्रभुतप्रशंसा also, uselessness of the statement of the matter in hand is the fault called 'Superfluity.'

There also, the matter in hand, being apprehended in this very manner,¹ i.e. from paronomastic or common attributes should not be vitiated by the fault of Superfluity by again being expressed by a word; as in आङ्गुलेषु etc. verse 202. Here, the matter in hand, i.e. a 'thoughtless king' can be intimated by (the description of) the Universal of the particular kind, i.e. the 'Non-recognition of the difference of things,' which is not the matter in hand. Thus, the expression of it again by a word is improper and constitutes the fault of either Superfluity or Tautology.

Thus, these faults belonging to figures, and other possible faults also, similar to these, do not deserve to be separately treated, because they are included under the class of those very figures which have been treated already, i.e. in the Seventh Ullāsa.

1. अनयैवेति । शिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनत्यर्थः । प्रभा.

KĀVYAPRĀKĀSĀ

APPENDIX

1 अत्युक्ति.

अत्युक्तिरमुतातथ्यजौयैदायांदिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र याचका: कल्पशास्त्रिनः ॥ Ku. 163.

अमुतं आश्रयभूतम् । अतथ्यं प्रिष्याभूतम् । A.

The word वस्तु in Mammata's definition of उदात्त includes in its meaning, courage, generosity etc. also as wealth. Thus, अत्युक्ति is nothing but उदात्त. (*Vide Udyota on उदात्तालंकार.*)

2 अधिक.

यत्रान्योन्यविरुद्धं विरुद्धबलवत्क्याप्रसिद्धं वा ।

वस्तुद्वयमेकस्माज्ञायत इति तद्वेदधिकम् ॥ Ru.

विरुद्धाभ्यां बलवतीभ्यां कियाभ्यां प्रसिद्धम् । Na

Ex. मुचति वारि पयोदो ज्वलन्तमनलं च यत्तदाश्रयम् ।

उदपद्धत नीरनिधिर्विषयममृतं चेति तच्चित्रम् ।

This may be included under विषय as defined by Piadipa.

3 अधिकाररूढवैशिष्ट्यरूपक.

अधिकाररूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् । S. D.

Ex. इदं वक्तव्यं साक्षाद्विरहितकलंकः शशाप्तरः

सुधाधाराधारधिरपरिणतं विस्वमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिनिदिवसधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥

This is रूपक.

4 अनुकूल.

अनुकूलं प्रातिकूलयमनुकूलानुबन्ध्य चेत् । S. D.

Ex. कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दर्ढं तदा ॥

This is a kind of व्याचात (*Vide Udyota pp. 112-3.*)

5 अनुगुणः.

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंजिधेः ।

नीलोष्पलानि दभते कटाक्षरतिनीलताम् ॥ Ku. 145

तदूण occurs also when the quality possessed by an object is brought into prominent relief by proximity with another object. Thus अनुगुण is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on तदूणालंकार.)

6 अनुपलव्हियः.

प्रमाणस्वेन निर्दिष्टाऽनुपलव्हिभरलंक्रिया ।

अथशस्तव नास्तीति सत्यं, यत्र श्रुते क्वचित् ॥ A.

The mere knowledge derived from this kind of evidence is not striking and does not minister to the expressed or suggested sense of the verse. Thus, this is no figure. (*Vide* Udyota अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषय-त्वकृतत्चमत्काराभावात्—on व्याख्यातालंकार.)

7 अनुज्ञा.

दोषत्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रव गुणदर्शनात् ।

विपदः संतु नः शश्वदासु संकीर्त्यते हरिः ॥ Ku. 137.

The three divisions of विशेष mentioned by ममट are not exhaustive. Hence विशेष occurs also when a man desires a bad thing by seeing some good in it. Thus, अनुज्ञा is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on विशेषालंकार.)

8 (a) अर्थापत्तिः.

Ex. तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् ।

शनैः सवितुरध्यग्रे तमःस्थास्यत्यसंशयम् ॥ (R. G. p. 487.)

केनचिद्दर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ॥ R. G. p. 485.

When the establishment of one fact implies the establishment of another fact, the reason for the establishment of both being the same, it is अर्थापत्ति. According to Udyota, however, अर्थापत्ति is included under the third kind of अतिशयोत्ति or अनुमान. Thus, in the verse स जितः स्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसी.

हाय्; there is अनुमान. In तथाये etc., there is the third kind of अतिकार्याकृति.

8 (b) अर्थापत्ति (as a kind of evidence)

कल्पनं चान्यथाऽसिद्ध्याऽर्थस्यार्थपत्तिरिष्यते ।

गंगा पतिव्रता साक्षादन्यथाऽस्मि विशेषकथम् ॥

पतिव्रता स्त्री साक्षाद्गौव । अन्यथाऽस्मि कथं विशेष । गंगात्वे
तु वह्निप्रवेशो न दुर्घटः । A.

अत्र पतिव्रतायाः गंगात्वाभावे वह्निप्रवेशस्यार्थस्यासिद्ध्या गंगात्व-
स्यार्थस्य कल्पनम् ।

This is nothing but अनुमान.

9 अल्प.

अल्पं तु सूक्ष्मादविद्यादाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवायते ॥ Ku. 97.

मणिपंचिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जप-
मालायते इत्यर्थः । Ch. विरहिणीं प्रति कस्यचिदुक्तिः ।

The word महत् in the definition of अधिक means simple 'excellence' also. Thus अल्प where there is an excellence of thinness is not distinct from अधिक. (Vide Udyota on अविकालंकार.)

10 अवसर.

अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि वोपलक्षणं कियते ।

अर्थस्य तदभिधानप्रसंगातो यत्र सोऽवसरः ॥ Ru. उपलक्षणं अप्रधानम् ।

Ex. सा सिप्रा नाम नदी यस्यां मंश्कूर्मयो विशीर्यन्ते ।

मञ्जन्मालवल्लनाकुचकुरम्भासफालनव्यसनात् ॥

This is included under the second kind of उद्धात्.

11 अवज्ञा.

ताम्यां तौ यदि न स्यात् सवज्ञालंकृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवं बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पश्चानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ Ku. 136.

ताभ्यां गुणदोषाभगाम् । तीं गुणदोषां । प्रस्थं प्रस्थपरिमितजल्पावस् ।
भवत्परिमित्यव सामग्रय महस्वगुणेन प्रस्थस्याधिकजलालाभगुणाभावो वर्णितः ।
मीलन्तीत्यव पञ्चनिमीलनदोषेण चंद्रस्य हानिस्वपदोषाभावो वर्णितः । ।.

This is included under विषम or, sometimes, under अतदृष्ट
or, what is still better, under विशेषोक्ति. (Vide Udyota on
(विषमालंकार.)

12 असम.

सर्वर्थावापमाननियेषः असमाख्योऽलंकारः । R. G. p. 210

Ex. सुवनचित्तेऽपि मानवैः परिपूर्णे विद्युधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्त्रृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥ R. G. p. 211.

What is striking in the examples of असम is the statement
that the figure उपमा is absent. Thus असम is no figure. (Vide
Udyota on अनन्यालंकार.)

13 असंभव.

असंभवोऽर्थनिष्ठतेरसंभावगत्ववर्णनम् ।

को वेद गोपविशुकः शैलमुखाटयेदिति ॥ Ku. 84.

शैलं गोवर्धनम् । उत्पाटयेत् उद्धरेत् ।

This is nothing but विरोध; for the statement of an im-
possibility only ministers to विरोध. (Vide Udyota on
विरोधालङ्कार.)

14 अहेतु.

बलवति विकरहेतौ सत्यपि नैवोपगच्छति विकारम् ।

यस्मिन्नर्थः स्थैर्यान्मन्तव्योऽसावहेतुरिति ॥ Ru.

Ex. रूक्षेऽपि पेशलेन ग्रखलेऽप्यखलेन भूषिता भवता ।

वसुधेयं वसुधाधिप मधुरगिरा परुपवचनेऽपि ॥

रूक्षे रूक्षविपये । एवमुत्तन्न । अत्र रूक्षादिके बलवति विकारकारणे
सत्यपि रट्टी महासर्वाद्वृक्षत्वादिविकारं अपेशलत्वादिकं नायाति । Na.

This is विशेषोक्ति.

15 (a) आक्षेप.

उपमानाक्षेपशाक्षेपः । V.a.

Ex. तरयाक्षेन्मुखमस्ति सोऽस्य सुभगं कि पार्वणेनन्दुना ।

This is nothing but प्रतीप.

15 (b) आक्षेप.

अनिष्टस्य तथार्थस्य विद्याभासः परो मतः । S. D.

Ex. गदल गच्छति चेत् कान्तं पन्थानः सन्तु तै शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

A pretended affirmation like a pretended denial may also be regarded as आक्षेप.

16 आचार.

प्रकृतार्थोपयोगित्वं यत्राचारस्य तत्र सः ।

गोपम्यापि इति ग्राह्यं काश्या भक्तिं सूर्यः ॥ A.

Vide Remark on अनुपलिखि.

17 आत्मतुष्टि.

आत्मात्मूर्धिरलंकारो यत्र स्थानिर्णयस्तथा ।

अष्टमे मात्रि भीमनो युक्तो मह्यं हि रोचते । A.

Vide Remark on अनुपलिखि

18 आत्मतिर्दीपक.

विविधं दीपकावृत्तौ भवेदात्मतिर्दीपकम् । वर्षत्यंबुद्मालेयं वर्षयेषा च
शर्वी ॥ उन्मीलिति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्रमाः । माधवन्ति चातकास्तुसा
माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ Ku. 49-50. पदस्यार्थस्य उभयोर्वा आवृत्तौ
निर्विधं दीपकम् । शर्वी वर्षति वर्षमिवाचरति । उन्मीलिति विकसन्ति ।
कुटजोद्रमाः कुटजकलिकाः स्फुटन्ति विकसन्ति । शिखावलाः मयूराः ।

In the first line, the word वर्षति is repeated. In the second the sense विकास is repeated. In the third, both the word माद्यन्ति and its sense are repeated.

This does not deserve to be दीपक in the first place. For, the common property is not mentioned only once. Besides, it does not reside in both the प्रकृत and the अप्रकृत. The followers

of Mammata include these examples under वाचकल्पोपमा itself.
(*Vide Udyota on दीपकालङ्कार.*)

19 आशीः.

आशीनामाभिलपिते वस्तुन्याकांसनं यथा ।
पातु चः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ Dan.

This does not deserve to be a figure inasmuch as no strikingness is apprehended from it.

20 उदाहरण.

सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तथोरवयवा-
वयविभाव उच्यमान उदाहरणम् ॥ R. G. p. 213.

Ex. उपकारमेव कुरुते विपद्धतः सद्गुणो नितराम् ।

मृद्धं गतो मृतो च निदर्शनं पारद्वाऽत्र रसः ॥ R. G. p. 214

The word निदर्शन in the example उपकारमेव etc. conveys the sense of corroboration. Thus, this is nothing but अर्थान्तरस्यासालंकार.)

21 उन्मीलित

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तीवुन्मीलितविशेषकौ । हिमाद्रि त्वदशोभम् सुराः
शीतेन जानते । लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च सुखानि च ॥ Ku. 148
वैशिष्ट्यं वैजात्यम् । मीलितरीत्या भेदस्याज्ञाने प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन
भेदज्ञाने उन्मीलितालंकारः । तथा सामान्यतदुणालंकाररीत्या विशेषस्याज्ञाने
प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन विशेषकालङ्कारः ।

Although in हिमाद्रि etc. the Mountain Himalaya is recognised by means of cold, still, its presence cannot be inferred from the marks 'whiteness etc.' since these marks are common to 'fame' also. The subsequent fact of the recognition of the Himalaya only confirms the antecedent fact of its concealment by 'fame.' Thus उन्मीलित is not distinct from मीलित. (*Vide Udyota on मीलितालङ्कार.*)

So also विशेषक is not distinct from सामान्य For, the antecedent apprehension of resemblance cannot be sublated

by the subsequent apprehension of difference. (*Vide Udyota on सामान्यालङ्कार-* अधेतनविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पत्रतद्यग्दं निरसितुष्टसद्गते । उत्पन्नत्वात्स्येत्यर्थं ।)

22 उपमान.

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तिभ् । A.

Ex. तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिपामन्त्र मंडले ।

यस्तन्त्रिं तारकान्यासः शकटाकारभाष्टिः ॥ Ku.

The उपमान which is striking comes under उपमा. (*Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.*)

23 उभयन्यास.

सामान्याचप्यथौ स्फुटमुपमायाः स्वरूपतोऽपेतौ ।

निर्दिश्येते यस्मिन्नुभयन्यासः स विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. सकलजगत्साधारणविभवा भुवि साधवोऽधुना विरलाः ।

सन्ति कियन्तस्तरवः सुस्वादुसुगन्धिचाहुकलाः ॥

यत्र सदृशो द्वावर्थौ उपमास्वरूपतः व्यपेतौ तुल्यकक्षतया निर्दिश्येते तत्रो-
भयन्यासोऽलङ्कारः । उपमायां हि सामान्यस्येवादेशं प्रयोगः । इह तु नैवेद्य-
त्यर्थः । उदाहरणे उपमेयभूतसाधूनां उपमानभूततरणां विद्यमानेनान्युपमानो-
पमेयभावेन न निर्देशः । किं तु तुल्यकक्षतयैव ।

'This is nothing but प्रतिवस्तूपमा.

24 उल्लास.

एकस्य गुणदोपाभ्यामुल्लासोऽन्यस्यतौ यदि । (1) अपि मां पावये-
त्साध्वीं स्नावेतीच्छति जाह्नवी ॥ (2) काटिन्यं कुचयोः स्थृं वांछंथः पाद-
पद्मयोः । निंदंति च विधातारं तद्वाटीष्वरियोषितः ॥ (3) तदभावं धन-
स्यैव यज्ञाश्रयति सज्जनम् । (4) लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः ॥
यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोपेण दोपो गुणेन दोपो दोपेण गुणो वा
वर्ण्यते स उल्लासः । Ku. 133-35 अपि मामित्यत्र साध्व्याः पवित्रता-
गुणेन जाह्नव्याः स गुणो वर्णितः । काटिन्यमित्यादिः राजानं प्रस्तुक्तिः ।
तद्वाटीषु तव युद्धयात्रासु कुचयोः काटिन्यं पावपद्मयोः स्थृं वांछेतः अरि-
योषितः शनुखियः विधातारं निंदन्ति । पतिमरणे कुचकाटिन्यस्य व्यर्थत्वात्

पलायने च पादयोः कार्तिन्यस्यावश्यकत्वात् । अत्र कुचकार्तिन्यव्यर्थत्वदेष्ण
विधातुर्निदादोपो वर्णितः । तदभाग्यगित्यत्र यजजनस्य सेव्यत्वगुणेन धनस्या-
भाग्यत्वदोपो वर्णितः । लाभोऽयमित्यत्र राज्ञः कौर्यदोषेण तस्येवकानां वधा-
भावो गुणत्वेन वर्णितः ।

The varieties (1) and (2) come under काव्यलिंग or सम.

The varieties (3) and (4) come under विषम. (*Vide Udyota on विषमालङ्कार.*)

25 उल्लेख.

बहुभिर्बहुधोलेखादेकस्योलेख इत्यते ।

स्मीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्वुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥ Ku. 22.

एकेन बहुश्चोलेखेऽन्यसौ विषयभेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽथं कीर्तोः भीष्मः शरासने ॥ Ku. 23

The words प्रस्तुतस्य यदन्यन्तव्यम् occurring in the definition of the second kind of अतिशयोक्ति may be interpreted in the following manner also : ‘When a subject under discourse is ascertained as identical with (*i. e.* is looked upon as) another thing (that is also Hyperbole).’ According to this interpretation of the definition, उल्लेख comes under the second kind of अतिशयोक्ति. (*Vide Udyota on अतिशयोक्त्यलङ्कार.*)

26 ऊर्जस्विन्.

आभासस्यांगता यत्र तत्रोर्जस्त्व मतं बुधैः । परदारस्तनस्पर्शा दिशः पश्यति
कंपितः ॥ अत्र शृंगाराभासो भयानकरस्यांगम् ॥ A.

This is nothing but गुणीभूतव्ययकाव्य. (*Vide K. P. IV.*)

27 ऐतिहा.

ऐतिहां किंवदंती चेत्प्रमाणत्वेन भाष्यते । तिलमात्रमिदं लिंगं वर्षवर्धं
विद्युज्जनाः ॥ किंवदंती जनश्रुतिः ॥ A. इदं लिंगं प्रतिवर्तं तिलमात्रं वर्धते इति
जनाः कथयतीत्यर्थः ।

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

28 क्रम.

उपमेयापमानानां क्रमसंबंधः क्रमः । Vā.

Ex. तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्कीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्तजः ॥

'This is nothing but यथासंख्य.

29 गूढोक्ति.

गूढोक्तिरन्योहेश्यं चेष्टदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृपायेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्रक्षकः ॥ Ku. 154.

अन्यं प्रति वक्तव्यं अन्यं प्रति यद्युच्यते तद्विहि गूढोक्तिरलंकारः । हे वृष्टि वृपो बलीवर्द्धः कामुकश्च । परक्षेत्रात् परकेदारात् अन्यदारेभ्यश्च । अपेहि दृश्यं गच्छ । अत्र परदारासक्तकामुकं प्रति वक्तव्यं तत् परक्षेत्रप्रविष्टं वृषभमुहिः इयोक्तम् । A.

गूढोक्ति comes under ध्वनि or मुणीभूतब्यंश्य. It does not deserve to be a figure, because it does not minister to either the expressed or the suggested sense of the verse, as व्याजोक्ति in 'शङ्केन्द्र etc. ministers to 'love of the devotee, for Siva.' (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

30 लेकोक्ति.

लेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्मात्परातरगम्भिता । भुजंग एव जानीते भुजंग-चरणं सखे ॥ यत्र लोकप्रवादस्य भिन्नार्थयुक्तता स्यात्तत्र लेकोक्तिः । केन-चित्कस्यचिद्वत्तांतं पृष्ठस्य समीपस्थमन्यं निर्विद्यायामेव तस्य वृत्तांतं जानाती-त्युक्तवतोऽयं 'अहे: पादानहिरेव जानाति' इति लोकप्रवादानुकारः । अत्र स चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति विदितविषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रहस्येऽप्यनंगव्यापारे तस्यायं सहचर इति मर्मोद्घाटनग्रथितेन (जारर्थकश्चिष्टभुजंगशब्देन) गर्भकृतम् । Ku. 158.

This also does not deserve to be a figure, because there is no ministering to the expressed or suggested sense of the verse here as in गूढोक्ति. (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार)

31 तिरस्कार.

दोपविशेषानुवंधाद्वृण्टवेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषपतिरस्कारः ॥ R. G. p. 510.

Ex. श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्रजघटामदभ्रास्यदभृंगावलि-मधुरसंगीतसुभर्गाः । निमसानां यासु द्विविषरसपर्याकुलहदां 'पपर्यासौकर्यं हस्तिरणयोरस्तमयते ॥ R. G. p. 510.

द्रव्यमदाऽधतया ईश्वरसेवा न भविष्यतीत्यतः श्रीमार्सवैवेति केनचित्प्राध्यते।
अत्र गुणत्वेन प्रसिद्धाया अपि श्रियः ईश्वरसेवाऽभावशूलपदोगसंबंधेन द्वेषः।

विशेष may also occur when a man hates a good thing by seeing some fault in it. Thus तिरस्कार is not a distinct figure.

32 (a) तुल्ययोगिता.

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता । प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयो-
स्वया ॥ Ku. 46. पराभूतिः पराभवः उत्कृष्टसमृद्धिश्च । A.

Here, inasmuch as one and the same common property, i. e. the words प्रदीयते पराभूतिः, of the senses of these words identified through Paronomasia, is connected with मित्र and शात्रव, this is not distinct from the तुल्ययोगिता mentioned by Mammata. (Vide Udyota on तुल्ययोगितालङ्कार.)

32 (b) तुल्ययोगिता.

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रा भवानपि ॥ Ku. 47.

This is nothing but दीपक. (Vide Udyota on तुल्ययोगितालङ्कार.)

33 दृष्टान्तः.

अन्वथरूपापनं यत्र कियमा स्वतद्धर्थ्यैः ।

तं दृष्टान्तमिति प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ Vāg.

Ex. पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला गुणिनः ।

इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥

This is nothing but the second kind of निर्दर्शना.

34 निश्चिति.

निश्चित्योगितो नाशामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् । ईदृशैश्रितैजन्मे सत्यं दोषा-
करो भवान् ॥ Ku. 164. नाशां योगतः व्युत्पत्या अन्यार्थकल्पनं निश्चित-
लङ्कारः । ईदृशैरिति चंद्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः । दोषाकरः दोषाया रात्रेः
कर्ता दोषाणामाकरश्च । Ch.

This is nothing but a particular kind of लेष. (Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.)

35 निश्चयः.

अन्यक्षिपित्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः । S. D.

Ex. वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते । इह सविधे मुखदण्डो गुह्यकर न मुधा परिभ्राम्य ॥

This does not deserve to be a figure, since no strikingness is apprehended from it.

36 परिकरांकुरः.

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः । चतुर्णां पुस्तार्थानां दाता देव-
शतुर्सुजः ॥ अत्र चतुर्सुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्राय-
गम्भू । Ku. 63.

From the word विशेषण in Mammata's definition of परिकर we may understand विशेष also. And जक्ति may mean description of a 'thing' in general, not of a 'subject' only. Thus परिकर may occur even when the विशेष्य is significant. This shows that परिकरांकुर is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on परिकरालङ्घार.)

37 परिणामः.

परिणामः क्रियार्थेऽपि पर्यावरणा ।

प्रसन्नेन दृग्बज्ञेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ Ku. 21.

कमलं हि स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति परिणामः । A.

परिणाम is defined as that which occurs when the object superimposed serves the purpose in hand, but only when fancied as identical with the subject of superimposition and not independently; exemplified in वदननेन्दुना etc. Here the Moon is identified with the 'face' and as such is subservient to the woman enabling her to remove the grief of separation.

In a Metaphor, the object superimposed has no such subservency, and is thus distinct from this figure. Upon this, Udyota remarks that the apprehension of identity between the 'face' and the Moon does not add anything to

the excellence of the 'face' the object under description and therefore this does not deserve to be a figure. (*Vide Udyota on रूपकालंकार.*)

38 परिवृत्ति.

वस्तुनो व्यत्ययः परिवृत्तिः । S. K.

Ex. कुमुदवनपमश्रि श्रीमदभोजपण्ड

त्यजति सुदमुल्कः प्रीतिर्माश्चकवाकः ।

उद्यमहिमरश्मर्याति शीतांशुरस्तं

हतविभिलसितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

This is nothing but पर्याय.

39 पर्याय.

वस्तु विवक्षितवस्तुप्रतिपादनशक्तमसद्वां तरय ।

यद्वजनकमजन्यं वा तत्कथनं यत् स पर्यायः ॥ Ku.

Ex. राजन् जहासि निद्रां रिपुबन्दीनिविडनिगडशदेन । तेनव यदन्तरितः स कलकलो बन्दिवृन्दस्य ॥ विवक्षितं मनोगतम् । वाच्यवस्तुमनोगतवस्तुनोः न सादृश्यसंबंधः नापि कार्यकारणभाव इत्यर्थः । उदाहरणे वाच्यवस्तुनि निद्रामोक्षरूपे न तात्पर्यम् । किं तु तेन शब्दविजयरूपं मनोगतं वस्तु प्रतिपाद्यते ।

This is a ध्वनि of गुणीभृतव्यांग्यकाव्य.

40 (a) पर्यायोक्त.

कार्यसुखेन कारणभिधानं पर्यायोक्तम् । A. S.

Ex नमस्तस्मै कृतौ येन सुधा राहुवधकुचौ ।

Here, according to A. S., the fact in the shape of a cause, of Rāhu's head being cut by Viṣṇu, is expressed through the effect viz. the breasts of Rāhu's wife being rendered useless, since this fact which is to be suggested cannot be expressed otherwise. But this पर्यायोक्त is not different from that mentioned by Mammata, because the definition of his पर्यायोक्त may be shown to apply to this example also in the following manner.—Here, Viṣṇu is suggested as one who cuts the

head of Rāhu and is expressed in a more striking manner as one who renders the breasts of Rāhu's wife useless. (*Vide Udyota on पर्यायोकालङ्कार.*)

40 (b) पर्यायोक्त.

पर्यायोक्तं नदध्याहुर्यद्याजेनेष्टमाधनम् । यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामा-
स्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन संगमस्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छया
तस्याच्छंडसंपादनस्येष्टसाधनम् । Ku. 69

This is nothing but a ध्वनिकाव्य. (*Vide Udyota on पर्यायोकालङ्कार.*)

41 (a) पिहित.

यत्रातिप्रबलतया गुणः स्यमानाधिकरणमसमानम् ।

अर्थान्तरं पिदध्यादाविर्भूतमपि तथिपिहितम् ॥

Ex. प्रियतमवियांगजनिता कुशाता कथमिव तवेयमंगेषु ।

लभदिन्दुकलाकोमलकान्तिकलापिषु लक्ष्येत ॥

This may be included under मीलित

41 (b) पिहित.

पिहितं परवृत्तांतज्ञातुः साकृतयेष्टितम् । प्रिये गृहागते प्रातः कांता
तत्परमकर्त्पयत् ॥ Ku. परवृत्तांतज्ञातुः परवार्तामर्मज्ञस्य साकृतं साभिग्रायं
मर्मज्ञानसूचकं चेष्टितं आचरणं पिहितालङ्कार इत्यर्थः । अकल्पयत् अरचयत् ।
सप्तनीमृहै जागरणेन श्रांतस्य विश्रांत्यर्थमिति भावः । 'त्वदाचरणं सर्वं
मया ज्ञातम्' इति तस्या अभिग्रायः ॥

This is nothing but सूक्ष्म (*Vide Udyota on सूक्ष्मालङ्कार.*)

42 पूर्व.

यत्रेकविधावर्थौ जायेते यौ तयोरपूर्वस्य ।

अभिधानं प्राप्तवतः सत्तोऽभिधीयेत तत्पूर्वम् ॥ Ru.

Ex. काले जलदकुलाकुलदशादिशि पूर्वं वियोगिनीवदनम् । गलदविरल-
सलिलभरं पश्चादुपजायते गगनम् ॥ यत्र यौ एकविधावर्थौ जायेते तयोर्मध्ये
अपूर्वस्य (सहजातस्य पश्चाजातस्य वा) प्राप्तवतः प्राप्तजातस्य सतः (अर्थं
प्राप्तजातः एवंरूपेण) अभिधानं तत्र पूर्वालिंकारः ।

This is nothing but the fourth kind of अतिशयोक्ति.

43 (a) पूर्वरूप.

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।

हरकंठांशुलिङ्गोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ Ku. 142.

This is nothing but तद्रुण. (*Vide Udyota on तद्रुणालङ्कार.*)

43 (b) पूर्वरूप.

पूर्ववस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि । दीपे निर्वापितेऽन्यासीकांची-
रत्नैर्भहन्महः ॥ Ku. 143 चशद्वेन पूर्वरूपमिति संबध्यते । वस्तुनि वर्ण-
मानपदार्थं । विकृते विकारं प्राप्ते सति । निर्वापिते शमिते । महः तेजः । अत्र
दीपतेजोविकारेऽपि रत्नतेजसा सद्यनः पूर्ववस्थानुवृत्तिः । A.

The effect may be said to be facilitated also when it continues to exist although its cause which is ascertained to be always present along with it, is absent. Thus, पूर्वरूप is not different from समाधि. (*Vide Udyota on समाध्यलङ्कार.*)

44 ग्रतिपेद.

प्रतिपेदः प्रसिद्धस्य निषेधस्थानुकीर्तनम् । न द्यूतमेतत्कितव कीडनं निश्चितैः
शरैः ॥ Ku. 165. युद्धार्थं समागतं द्यूतकारं प्रति कस्यचिद्दुक्तिः । कितवः
द्यूतकारः । द्यूते एव तव प्रागलभ्यं न युद्धे इत्युपहासो व्यञ्जयते ।

This is nothing but a घनि or युणीभूतव्यंग्य काव्य. (*Vide Udyota on व्याधातालङ्कार.*)

45 प्रत्यक्ष.

प्रत्यक्षमिद्वियज्ञानवर्णनं पद्मिधं तु तत् । श्रुत्वा स्पृष्टा च दृष्टा च रसित्वाऽ-
ग्राथ यां जनः । मोदते द्यूतपकां तां शक्तुलीमर्पयामि ने । A.

That प्रत्यक्ष which is striking is nothing but भाविक. The प्रत्यक्ष which is different from it does not constitute a figure. (*Vide Udyota on व्याधातालङ्कार.*)

46 प्रश्नोत्तर.

प्रश्नं यत्रोत्तरे व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् । Vāg.

Ex. अस्मिन्नापारासंसारसागरे मउजतं ज सताम् । किं समाल़म्बनं साधो
रागद्वेषपरिक्षयः ॥

This is nothing but the second kind of उत्तर.

47 प्रस्तुताङ्कार.

प्रस्तुतेन प्रस्तुतरथ योतने प्रस्तुताङ्कारः । किं भृंग सत्यां मालत्यां केतवया कंटकेष्वया ॥ अियतमेन साक्षमुद्याने विहरन्ती काञ्चिद्गंगं प्रत्येवमाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतवद् । Ku. 67.

मथि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या परवनितयेति नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । Ch.

By the word अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशंसा we may also understand a subject under discourse other than the principal one. Thus, प्रस्तुताङ्कार is included under अप्रस्तुतप्रशंसा. (*Vide Udyota on अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कार.*)

48 (a) प्रहर्षण.

वाञ्छितादविकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।
दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रथः ॥ Ku. 130.

48 (b) प्रहर्षण.

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।
तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ Ku. 129.

48 (c) प्रहर्षण.

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षालाभः फलस्य च । निध्यंजनौपधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥ Ku. 131. निधिः भूमिगतद्रव्यम् । तदर्थनसाधनं यदंजनं तत्साधनौपधीमूलं खनता भज्येण निधिरेव साधितो लब्धः इत्यर्थः ।

By extending the meaning of कारणान्तरयोगतः, we get समाधि in the following cases :—(1) when the desired object is obtained unexpectedly ; (2) when, by means of an effort made for the obtainment of a desired object, something more is obtained ; and (3) when, by means of an effort made for the obtainment of a means to an end, the end itself is obtained. Thus, the three kinds of प्रहर्षण are included under समाधि. (*Vide Udyota on समाध्यलङ्कार.*)

49 प्रेयस.

भावस्थ चापरांगत्वे प्रेयोलंकार दीरितः । धिवतारुण्यमिदं यत्र ग्रिया देवेष दृशिता ॥ अत्र निर्वेदात्म्यो भावो विप्रलंभवृगाररमस्यांगम् । A

Vide Remark on ऊर्जास्विद्.

50 प्रौढोक्ति.

प्रौढोक्तिस्त्कथार्थीहेतौ तद्देत्तुच्चप्रकल्पनम् । कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोभमेचकाः ॥ Ku 125. कलिंदजा यमुना तस्यास्तीरे ये तमालस्तोमाः तद्वत् मेचकाः इयामाः । अत्र तमालानां इयामलत्वे यमुनातीरोत्पन्नत्वं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य ‘इयामममीषस्थं उत्तामं भवति’ इति युक्तिमाणित्य तमालविशेषणं कृतम् । A.

This is that kind of अतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंधः (*Vide Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.*)

51 (a) भाव.

यस्य विकारः प्रभवच्चप्रतिबद्धेन हेतुना येन ।

गमयति नदभिग्रायं तत्प्रतिबन्धं च भावोऽसौ ॥ Ru.

Ex. ग्रामतरुणं तरुण्या नवचजुलमंजरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ यत्रासंबद्धेतुना जायमानो विकारः स्वाश्रयस्य कंचिदभिग्रायं स्वस्य हेतुना भवत्त्वं संबंधं च वोधयति तत्र भावालङ्कारः । ग्रामेति । वंजुलो वृश्वविशेषः तन्मंजरीयुक्तः करो यस्य तादृशं ग्रामतरुणं पश्यन्त्यामतरुण्याः मुखच्छाया मलिना भवतीत्यर्थः । अत्र मालिन्यस्य मंजरीदर्शनं न क्रापि हेतुतया प्रसिद्धमित्यसंबद्धो हेतुः । मालिन्यरूपविकारेण वंजुलवने कृतसंकेता न गतेति व्यञ्जयते । नदद्वारा मालिन्यमंजरीदर्शनयोः संबंधश्च व्यञ्जयते ।

This is सूक्ष्म. (*Vide Udyota on सूक्ष्मलंकार.*)

51 (b) भाव.

अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदक्षासकलगुणदोषम् ।

अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं सोऽपरो भावः ॥ Ru.

पुकाकिनी शदबला तरुणी तथाहमस्मिन्नगृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । किं याचसे तदिह वासमिथं वराकी शश्रूर्ममान्धवधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ यत्र

वाच्यार्थं प्रातंपादयद्वाक्यं वाच्याभीषेक्षया विलक्षणविधिप्रतिपेधयुक्तं वक्तुरन्या-
भिप्रायं बोधयति तत्र भावालङ्कार उत्तर्थः । पुकाकिनीति । निवाच्यं
याच्यमानायास्तस्याः पथिं ग्रथ्यत्तिः । अत्र वाच्यो निवासनिषेधः
निवासविधिरूपमाभिप्रायं बोधयति ।

This is a ध्वनिकाव्य.

52 भावशब्दलता.

तज्जावशब्दलत्वं स्थाद्वहनां चेत्परांगता । धिङ्गां भोगरतं संतः किं वक्ष्यन्ति
त्यजामि तान् । (भोगरतं मां धिक् । अनेन निर्वैदरूपभावो व्यज्यते । संतः
किं वक्ष्यन्ति । अनेन शंकारूपभावो व्यज्यते । तान् भोगान् त्यजामि । अनेन
मतिरूपभावो व्यज्यते । विरक्तस्योक्तिस्थिम् ।) अत्र निर्वैदर्शंकामर्तानां
भावानां शांतरसस्यांगत्वम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्त्वेन

53 भावसंख्या.

परांगं भावयोर्योगो भावसंधिरलंकृतिः । यांती वेलां प्रतीक्षन्ती विलंक्य
प्रथमाप स्मा ॥ अत्रौस्तुवयस्य शंकायाश्च संधिः शृंगाररसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्त्वेन

54 भाविक.

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वाच्यन्यमावना ।

अन्यापदेशो वा यस्तु विविधं भाविकं विदुः ॥ S. K.

Ex निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेण ननुः ।

मिथ्यावादिनि द्रुतिं वाच्यवज्ञनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

This is a ध्वनिकाव्य.

55 भावोदय.

भावोदयत्तेः परांगत्वे भावोदय इति स्मृतः । सर प्रियं कीक्ष्य नम्रास्या
नाशकद्वक्तुमीप्सितम् । अत्र व्रीडारूपभावस्योत्पत्तिः शृंगाररसस्यांगम् । A.

56 मत.

तस्मतमिति यन्नोक्तवा वक्तान्यमतेन सिद्धमुपमेयम् ॥ व्रूपादेशोपमानं तथा
विशिष्टं स्वमतसिद्धम् ॥ Ru.

Ex. मदिरामदभरपाटलमलिकुलनीलालकालिघमिलम् । तस्णीमुखमिति
यदिदं कथयति लोकः समस्तोऽयम् ॥

मन्येऽहमिन्दुरेष स्फुटमुद्येऽरुणरुचि॑ स्थितैः पश्चात् । उद्यगिरौ छञ्च-
परौर्निशातमोभिर्गृहीत इव ॥

This may be included under उत्प्रेक्षा.

57 मिथ्याध्यवसिति.

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थात्तरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां
वश्येत्वस्वजं वहन् ॥ Ku 127. कस्यचिन्मिथ्यात्वं किञ्चिन्मिथ्यात्वं
तत्सिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थात्तरस्य कल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलङ्घारः । वेश्या-
मिथ्याल्युदाहरणम् । वेश्यावशीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वं द्योतयिनुं कस्य-
चिदुक्तिः । खस्वजं जाकाशपुष्पमालाम् अत्र खपुष्पमालावहनोक्तव्या वेश्या-
वशीकरणस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । A.

This is that kind of अतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंधः ।
(Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्घार.)

58 सुद्रा.

सूच्यार्थसूचनं सुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितंवगुर्वीं तस्णी दग्धुमविपुला
च सा ॥ अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुषुभो युग्मविपुला-
नामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं सुद्रा । Ku. 136.

This does not deserve to be a figure, because it does not minister to the object under description. (Vide Udyota on विशेषालंकार.)

59 युक्ति.

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुसये । त्वामालिखन्ती दृष्ट्वाऽन्य धनुः
पौर्णं करेऽलिखत् ॥ Ku. 156. गोप्यार्थरक्षणाय क्रियया परवंचनं युक्तिर-
लङ्घार इत्यर्थः । त्वामिति । नायकं प्रति दृत्या उक्तिः । त्वां नायकं आलिखन्ती
नायिका अन्यं दृष्ट्वा गोप्यार्थसमेदभिया तच्चित्रहस्ते पौर्णं धनुरलिखत् । अत्र
‘कामो लिखितः’ इति परवंचनम् ।

The word उक्ति in व्याजोक्ति may mean simply an ‘act.’
Thus, युक्ति is but व्याजोक्ति. (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

60) रसावली.

क्रमिकं प्रकृत्यार्थानां न्यासं रसावलीं चिदुः । चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं भवेत् ॥ Ku. 140. यथाकर्यचित्प्रकृतसंबंधिनामर्थानां प्रशिद्धक्रमानुसारि प्रतिपादनं रसावलयलक्षणं इत्यर्थः । चतुरास्यः ब्रह्मा सुंदरमुखश्च । लक्षणाः पतिः विष्णुः संपत्तिमांश्च । सर्वज्ञः शंकरः सर्वविच्च । राजानं प्रतिकवेरुक्तिः ।

This does not deserve to be a figure, because the object under description is ministered to by रूपक only and not by क्रम also. (*Vide Udyota on विशेषालङ्घार.*)

61 रसवत्.

अन्यांगत्वे रसस्य स्याद्रसवन्नाम तद्यथा । अहो स्यूतशरीरार्थः शंसुर्वेद्या वशीकृतः । अत्र इन्द्रियारसः अद्भुतरसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

62 ललित.

वर्णे स्याद्वृद्ध्यवृत्तांतप्रतिविवस्य वर्णनम् । ललितं निर्गते नरे सेतुमेषा चिकीर्पति ॥ Ku. 128. आगत्य प्रतिनिवृत्ते नायके तदानथनं कर्तुमिष्ठन्ती नायिकामुद्दिश्य सख्या उक्तिः ।

Ku. distinguishes this figure from निदर्शना by the fact that, in the latter, both the वृत्तान्त in question and the वृत्तान्त not in question which terminate in comparison are expressed by words, whilst, in the former they are not so. Upon this, Udyota remarks that there is no rule that निदर्शना occurs only when the प्रस्तुत and the अप्रस्तुत वृत्तान्तs are expressed by words. निदर्शना may occur even when these are implied. Thus, this figure is nothing but आर्थी निदर्शना. (*Vide Udyota on निदर्शनालङ्घार.*)

63 लिंग.

तर्हिंगं नाम यत्र स्याद्वृद्ध्यच्छिह्ने प्रभाणता ।
त्रिलोक्याः शंकरः साक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते । A.

Vide Remark on अनुपलव्यिधि.

64 (a) लेशः.

लेशः स्थादोपगुणयोर्गुणानोपत्वकल्पनम् । अखिलंपु विहंगेषु हंत स्वच्छंद-
चारिषु । शुक पंजरवंधस्त मधुराणां गिरा फलम् ॥ Ku. 138. अत्र सर्वपक्षि-
णामवाग्मित्वदोषो गुणत्वेन, शुकस्य वाग्मित्वगुणो दोपत्वेन च वर्णितः । A.

विशेष occurs also when a good thing is looked upon as bad and a bad thing as good from a particular standpoint. Thus, लेश is not a distinct figure. (*Vide Udyota* on *विशेषालङ्कार*.

64 (b) लेश or लवः.

लेशो लेशेन निभिच्चवस्तुरूपनिग्रहनम् । Dan

Ex. राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्देवं न रक्षका । अवगच्छेयुरा ज्ञानमहो शीता-
निलं वनम् ॥

अत्र शीतानिलनिमित्तको रोमोद्देवः न तु राजकन्यानुरागनिमित्तक इति
सूच्यते ।

This is nothing but व्याजान्ति.

65 लोकोक्ति.

लोकप्रवादानुकृतिलोकोक्तिरिति भण्यते ।

स्यहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ Ku. 157.

अनुकृतिः अनुकरणम् । अत्र लोचने भीलयित्वेति लोकप्रवादानुकरणम् ।
विरहिणीं प्रत्युक्तिः । एवं ज्ञप्तं मारयित्वा तिष्ठतीत्यादावपि । A.

This does not deserve to be a figure, because here there is no ministering to the expressed or suggested sense of the verse (*Vide Udyota* on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

66 वक्रोक्ति.

सादृश्यालक्षणाः वक्रोक्ति । Vā.

Ex. उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात् ।

अत्र नेत्रधर्मौ उन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाशसंकोचौ लक्ष्यतः ।

- This does not deserve to be a figure because no strikingness is apprehended from it.

67 वर्धमानक.

स्पष्टमात्र्यामाधिक्ये वर्धमानकम् । Rat.

Ex जर्म्बीरश्चिथमतिलंब्य लीलयैव व्याजन्नत्रीकृतकमन्नायहेसकुम्भां ।
नीलांभोसहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते कनकात्मेन सार्थम् ॥

This is obviously nothing but सार. (*Vide Udyota on मारादङ्गार.*)

Some hold that the verse विस्वोष्ट एव रागस्तं etc. is an example of the figure वर्धमानक and not of पर्याय as is held by Mammaṭa, because, the word पर्याय, they say, is ordinarily employed by the people in connection with a thing which connects itself with another place after its connection with the first place is destroyed ; but in विस्वोष्ट एव etc., the connection of राग with विस्वोष्ट is not destroyed.

These men are not right, however. Because, the definition of पर्याय does not say anything about एकसंबंधनाश. It is true that the word which is chosen to designate the figure is the same as is used in ordinary life, still, this fact ought not to lead us to suppose that the word has been used in the same sense in which it is employed in ordinary life. This will show that there is no necessity to admit वर्धमान as a distinct figure. (*Vide Udyota on पर्यायालङ्घार* also R. G. p. 466 and 480.)

68 विकल्प.

विरोधे तु व्यवलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता । Ku. 116.

Ex. इह नमय शिशः कलिगवद्वा समरसुखे करहाटवद्वनुवा ।

There is no ground to recognise this as a figure, because विकल्प does not contribute to the excellence of the object under description, and also because the general definition of a figure अपकुर्वन्ति etc. given in the eighth Ullāsa does not apply to it. Others, however, include this under समदेह. (*Vide Udyota on समदेहालङ्घार*)

69 विकस्वरः

यस्मिन्निवशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः । Ku. 124.

Ex. अनन्तशतनप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जीन्दोः किरणेभ्विवांकः ॥

Here, two अर्थान्तरन्यासas, in one of which the particular is corroborated by the general, and in the other, the general is corroborated by the particular, exist together independently of each other. Thus, this is nothing but अर्थान्तरन्याससंसृष्टि. (*Vide Udyota on अर्थान्तरन्यासालङ्कार.*)

70 विचित्रः

विचित्रं तत्प्रथत्तश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

नमन्ति मन्तस्त्वैलोक्यादपि लब्ध्वं समुच्चितम् ॥ Ku 94.

नमन्ति प्रहीभवन्ति अनुद्वतस्वभावाः भवन्ति चासमुक्तिं उच्चत्वं उत्कर्पं च। A.

The making of an effort which is inconsistent with a desired object is also Inequality. Thus, विचित्रः is not distinct from विषमः. (*Vide Udyota on विषमालङ्कार.*)

71 वितर्कः

संशयोत्तरमनिर्णये अहो वितर्कः । U.

Ex. अस्याः सर्गविधौ etc.

This does not deserve to be a distinct figure. For, inasmuch as a doubt must necessarily be admitted as the cause of वितर्कः, it is this doubt that constitutes the figure. वितर्कः, although present does not contribute to the excellence of the object under description, and does not, therefore, constitute a figure. Thus, वितर्कः is included under संसंदेहः. (*Vide Udyota on संसंदेहालङ्कार.*)

72 विधिः

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुविध्यलंकृतिम् ।

पञ्चमादंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ Ku. 166.

पञ्चमस्य स्वरविशेषस्य उदंचनभाविकरणं यस्मिस्तादशे काले वसन्ते
कोकिलः कोकिलः मनोहरः कोकिलः भवेत् । अत्र कोकिलस्यैव सतः वसन्ते
पुनर्विधानं मनोहरस्वबोधनाय । A.

This is nothing but a छवि of गुणभूतव्यंय काव्य. (*Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.*)

73 विवृतोक्ति.

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुसं कविनाविष्कृतं यदि । श्लिष्टगुसं वस्तु यथाकथं-
चित्कविनाऽविष्कृतं चेद्विवृतोक्तिः । Ku. 155.

पूर्वार्थे विलासप्रार्थनारूपं गुसं वस्तु उत्तरार्थे आमंत्रणभंगिसूचितपदेन
कविनाविष्कृतम् ।

Ex. गलाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृसिरूपद्यते
किञ्चैव विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्
आश्चिप्यन् पुलकोक्तरांचिततचुर्गोर्णि हरिः पानु वः ॥

This also does not deserve to be a figure because it is merely a गुणभूतव्यंय काव्य, and besides it does not minister to the expressed sense of the verse or the flavour of the piece etc. (*Vide Udyota on व्याजोक्तचलंकार.*)

74 विशेषक. *Vide* उन्मीलित.

75 (a) विशेषोक्ति.

पुकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढँ विशेषोक्तिः । Vā. यथा—‘ दूतं हि
नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ’ ।

This is nothing but रूपक, inasmuch as there is here the superimposition of राज्य upon दूत; then to render this superimposition possible, the राज्य also is supposed as void of a throne. Thus, the रूपक is strengthened. Similarly, in उन्मीलित, etc., where additional qualities are supposed in कार्तवीर्य—the object under description, there is 'no other figure than रूपक. (*Vide Udyota on विशेषोक्तचलङ्कार.*)

75 (b) विशेषोक्ति.

गुणजातिकियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषोपदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिप्यते ॥ S. K.

Ex. न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पघन्वनः ।
तथापि जितमेवाभृदभुना भुवनत्रयम् ॥

This is nothing but विभावना

76 विपादन.

इत्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपादनम् ।
दीपमुद्योजयेद्यावच्चिर्वाणस्तावदेव सः ॥ Ku. 132.
इत्यमाणात् इत्यितार्थात् विरुद्धो विपरीतो योऽर्थमत्त्व्य संग्रासिः ।
उद्योजयेत् स्तेहापीणं प्रदीपयेत् । निर्वाणः नष्टः । A.

That one thing should be desired and another opposed to that desire should be obtained is also Inequality. Thus) विपादन is not distinct from विपम्. (Vide Udyota on विपमालङ्कार.)

77 व्याजनिदा.

निंदाया निंदया व्यक्तिर्व्यजनिदेति गीयते ।
विधे स निंदो अस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ Ku. 72.
स शिवः । एकमेव न तु सर्वाण्यपि । अत्र हरनिंदया दुःखमयप्रपञ्च-
कर्तृव्येन स्तृष्टानिंदा गम्यते । A.

The word स्तुति in व्याजस्तुति may mean simply बोयन्. Thus, व्याजस्तुति occurs also when from the censure of one the censure of another is suggested. This shows that व्याजनिदा is not a distinct figure. (Vide Udyota on व्याजस्तुत्यलङ्कार.)

78 व्याघात.

अन्यैरप्रतिहतमपि कारणसुत्पादनं न कार्यस्य ।
यस्मिन्नाभिधीयेत व्याघातः स इति विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. यत्र सुरतप्रदीपा निष्कल्पलवतर्तयो महामणयः ।

माल्यस्यापि न गम्या हृतवस्त्रनूवधूविसृष्टस्य ॥

उत्पादनं उत्पादकम् । माल्यस्यापि न गम्या: माल्यप्रक्षेपेणापि न (नवाप्याः)

This is but विशेषोक्ति.

79 शब्द

श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्तिश्रयः शब्द उच्चते । सांबः शंभुः परं अहा
कैवल्योपनिषद्गुणः । A.

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

80 श्रुति.

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः । मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टो
मृत्युंजयोऽसि यत् । A

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

81 समग्राधान्यसंकर.

द्वयोरपि प्रधानत्वे समग्राधान्यसंकरः । गृहस्तमेषु संकांतप्रतिबिंबशतैर्वृतः ।
शास्तो लंकेश्वरः साक्षादांज्ञेत्रेन तत्त्वतः ॥ अत्रोदात्स्यातिक्षयोक्तेरंगत्वं
तस्याश्रोदात्तारंकाररथेति समग्राधान्यम् । A. अत्र द्वयोरलङ्घारयोः सापेक्षतया
समग्राधान्यम् ।

This is nothing but अंगांगिभावसंकर.

यिनष्टीति तर्णगाम्यैः समुद्रः केनवंदनम् । तदादात्य करैरिद्विलिपतीव
दिगंगनाः । अत्रोद्येक्षयोः समग्राधान्यम् । अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यह्योपात्त-
त्वात् । Ku. अत्र द्वयोरलङ्घारयोनिरपेक्षतया समग्राधान्यम् ।

This is nothing but संसृष्टि.

82 समाधि.

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः । S. K.

Ex. चन्द्रज्योत्सनाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरथवा

वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कथोक्तिः ।

युक्तो ब्रूते प्रथमनिर्दितं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय मत्तता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

This is nothing but रूपक.

83 (a) समाहित.

समाहितं वज्रावस्य शांतिर्थं परांगता । मुक्तमाना स्वयं शाऽभूतजिता
निर्गर्जितैः । अत्रामर्षोरुद्धभावस्य शांतिः शृगारसस्थांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

83 (b) समाहित.

यत्साद्वद्यं तसंपत्तिः समाहितम् । Vā.

Ex. तन्वी मेवजलार्पपुवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शूच्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्भवा ।
चिन्तामोहसिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्यिना लक्ष्यते
चण्डी मामवभूय पादपतिं जातानुतापेव सा ॥

This is nothing but उत्प्रेक्षा.

83 (c) समाहित.

कारणान्तरसम्पत्तिदेवादारम्भ एव हि ।
यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ Vāg.

This is nothing but समाधि.

84 साम्य.

अर्थक्रियया यस्मिन्बुपमानस्यैति साम्यसुपमेयम् ।
तस्यामान्यगुणादिकारणया तद्वेत् साम्यम् ॥ Ru
Ex. अभिसर रमणं किमिग्मां दिशमैन्द्रिमाकुलं विलोकयसि ।

शशिनः करोति कार्यं सकलं मुखमेव ते मुग्धे ॥

यत्रोपमेयं उपमानस्य साम्यसुपैति, परं उपमायामिव न केवलं साधारण-
धर्मेण किं तु साधारणधर्ममूलिकयाऽर्थक्रियया तत्र साम्यालङ्कारः । उदाहरणे
न केवलं शशीव कांतिमद्रुनभिति वर्णते किं तु कांतिकार्यप्रकाशरूपेणेति ।

This is प्रतीपध्वनि.

85 सूक्ष्म.

यत्रायुक्तिमद्धोः गमयति शब्दो निजार्थसंबद्धम् ।
अर्थान्तरमुपपत्तिमदिति तसंजायते सूक्ष्मम् ॥ Ru.

Ex. आदौ पश्यति बुद्धिर्व्यवसायोऽकालहीनमारभते ।
धैर्यं व्यूठमहाभरसुत्साहः साधुयत्यर्थम् ॥

यत्रायुक्तिसिद्धोऽर्थः स्वसंबद्धं युक्तिमदर्थातरं गमयति तत्र सूक्ष्मालङ्कारः
उदाहरणे दर्शनक्रियाकर्तृत्वेनोच्यमानाऽपि बुद्धिस्तथा न घटत-अचेतनत्वात् ॥

अतोऽयुक्तिमिहोऽथो बुद्धिरूपः स्वमेवद्वायांतरं पुरुषरूपं युक्तिमद् दर्शनकिया-
कर्तृत्वयोग्यं गमयतीति लक्षणसंगतिः । एवं व्यवसायादिव्यपि ।'

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति

86 संभव.

संभवः स्यादलङ्कारः प्रमाणवं प्रयाति यः ।

स्यान्मे कदाचिदिद्रूपं चित्रा कर्मगतिर्यतः । A.

Vide Remark on अनुपलच्छिय.

87 संभावना.

संभावना यदीत्यं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये ।

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता: स्युरुणास्तव ॥ Ku. 126.

ऊहः तर्कः । यदीति । ईश्वरं प्रत्युक्तिः ॥ शेषः सहस्रसुखः । अत्र
यदीत्यादिकल्पनया ईश्वरगुणानन्तत्वसिद्धिः ।

This is obviously the third kind of अतिशयोक्ति (*Vide* Udyota on व्याजाक्तयलङ्कार.)

88 (a) हेतु.

हेतोहेतुमता सार्वं वर्णनं हेतुरुच्यते । असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय
सुभ्रुचाम् । Ku. 167.

This does not deserve to be a figure, since no striking-
ness is apprehended from it.

88 (b) हेतु.

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रवक्षते ।

लक्ष्मीविलासा विद्वाणं कदाक्षा वेकटप्रभोः ॥ Ku. 168.

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति.
Vide Udyota on अतिशयोक्तयलङ्कार.)

A LIST OF ABBREVIATIONS

USED IN THE BOOK

- A.—A commentary on the Kuvalayānanda by Āshādpara.
 A. S.—Alankāra-sarvasva.
 Ch.—Chandrikā on the Kuvalayānanda by Vaidyanātha.
 Chan.—Udāharana-chandrikā by Vaidyanātha Tatsat
 Cha.—} Vistārikā by Chakravarti.
 Chakra.—}
 Dan.—Kāvyādaśa by Daṇḍin.
 D. V.—Darpana-vivitī, a commentary on Sāhitya-darpana.
 K. P.—} Kavya-prakāśa, m. m. Vāmanāchārya's first edition.
 Vām.—}
 Ku.—} Kuvalayānanda by Appaya Dikṣita.
 Kuv.—}
 Kam.—Kamalākāra by Kamalākara.
 Na.—A gloss on the Kāvyālankāra by Namisādhu.
 Nid.—Nidarśana by Ānanda kavi P.—Pratāpa-udra.
 Pr.—Prabhā a commentary on the Kāvya-pradīpa by Vaidyanātha Tatsat
 Rat.—Ratiñkara. Ru.—Kāvyālankāra by Rudraṭa.
 R. G.—Rasa-gangādhara by Jagannātha.
 San.—Saṅketa by Māṇikya-chandra.
 S. D.—Sāhitya-darpana by Viśvanātha.
 Sār.—Sārabodhini by Śivatsa-lāñchana.
 S. T.—Bāla-cittānurāñjanī by Sarasvatī-tīrtha.
 Sud.—} Sudhā-sāgara by Bhīmasena.
 Sudh.—}
 S. K.—Sarasvatī Kāñṭhābharaṇa.
 Vā.—Vāmana-Sūtra-Vṛtti. Vāg.—Vāg-līhaṭālankāra.

संकेतचिह्नानि

उ०—उद्योतः ।	भा० का० ल०—भामहकाव्यालकारः ।
कर्पू० स०—कर्पूरमंजरी ।	सृ०—सृच्छकटिकम् ।
का० द०—काव्यादर्शः ।	र० ग०—रसगंगाधरः ।
कु० स०—कुमारसंभवः ।	र०—रघुवंशम् ।
च०—उदाहरणचंद्रिका ।	र०—सृद्धालंकारः ।
झ०—वामनाचार्य झलकीकर ।	ल००—ध्वन्यालोकलोचनम् ।
ध०—ध्वन्यालोकः (निर्णयसागर) ।	वा० का० ल०—वामन-काव्यालंकार-
न० सा०—नवसाहस्राङ्कचरितम् ।	सूत्राणि ।
श० त०.प्रदीपः ।	सं०—संकेतः ।
चा० च०—बालचरितम् (भास) ।	ह० विं०—हरविजयम् ।

